॥अथबगलावर्णकवचप्रारंभः॥०॥

॥श्रीगणेशायनमः॥ अथब्रह्मास्त्रविधानप्रारंभः

॥मूलेनाचम्यप्राणानायम्य॥ गुरुंनत्वा॥ देशकालौ

संकीर्त्य० ममश्रीबगलामुखीप्रसादसिध्यैयथासं

ख्यामूलमंत्रजपमहंकरिष्ये॥ भूतशुद्धिंविधाय॥ ऋ

ष्यादिन्यासंकुर्यात॥ तद्यथा॥ अस्यश्रीबगलामुखी

महामंत्रस्य॥ भगवान्नारदऋषयेनमः शिरसि॥ बृह
ती छंदसेनमः मुखे॥ सर्वदुष्टस्तंभिनीनाम श्रीबगला
मुखिदेवतायैनमः हृदये॥ ह्लींबीजायनमः गुह्ये॥ स्वा
हाशक्तयेनमः पादयोः॥ लःकीलकायनमः सर्वांगे॥
ममदूरस्थानांसमीपस्थानांसर्वदुष्टानांसर्वप्रतिवा

दिनां वाङ्मनस्त्वक्चक्षुर्मुखगतिस्तंभनार्थं जिह्वाकी
लनार्थं सकलवश्यार्थं जपे विनियोगः ॥ ॐ ह्लीं अंगु
ष्ठा० ॥ बगलामुखि तर्जनी० ॥ सर्वदुष्टानां मध्यमाभ्यां०
॥ वाचं मुखं पदं स्तंभय अनामि० ॥ जिह्वां कीलय क
निष्ठि० ॥ बुद्धिं विनाशय ह्लीं ॐ स्वाहा करतल० ॥ एवं

हृदयादि ॥ पुनर्मंत्रपदैरेतैरारोहादवरोहतः ॥ शिरः
प्रभृति पादांतं न्यसेत्पादाधिकावधि ॥ ललाटके मुखे
हृदि जठरे नाभिदेशिके ॥ कट्योर्लिंगे तथा धारे ऊरू
जान्वोस्तथैव च ॥ गुल्फयोः पादयोश्चैव न्यसेदेवं क्र
मेण हि ॥ ॐ ह्लीं शिरसि ॥ बगलामुखि ललाटे ॥ स

॥३॥

र्वदुष्टानां मुखे ॥ वाचं हृदये ॥ मुखं उदरे ॥ पदं नाभौ ॥
स्तंभय कट्यां ॥ जिह्वां लिंगे ॥ कीलय आधारे ॥ बुद्धिं
ऊर्वोः ॥ विनाशय जान्वोः ॥ ह्लीं ॐ गुल्फयोः ॥ स्वाहा पा
दयोः ॥ त्रयोदश पदान्येवं स्थानेषेषु विलोमतः ॥ पा
दादिमूर्ध्निपर्यंतं न्यसेत्तारादिभिः पदैः ॥ ॐ ह्लीं पाद

॥३॥

योः॥ बगलामुखि गुल्फयोः॥ सर्वदुष्टानांजान्वोः॥
वाचंऊर्वोः॥ मुखंआधारे॥ पदंलिंगे॥ स्तंभयकेद्धां॥
जिह्वांनाभौ॥ कीलयउदरे॥ बुद्धिंहृदये॥ विनाशय
मुखे॥ ह्लीं ॐललाटे॥ स्वाहाशिरसि॥ अथवर्णन्या
सः॥ ॐनमःशिरसि॥ ह्लींनमःललाटे॥ वंनमःभ्रू

मध्ये ॥ गं नमः नेत्रयोः ॥ लं० जिह्वायां ॥ मुं० दंतपंक्त्यो
॥ रवीं० तात्वौ ॥ सं चुबुके ॥ वें० कंठे ॥ दुं० स्कंदयोः ॥ ष्टां०
बाह्वोः ॥ नां करयोः ॥ वां० स्तनयोः ॥ चं० हृदये ॥ मुं०
नाभौ ॥ खं जठरे ॥ पं कुक्षयोः ॥ हं० कट्योः ॥ स्लं० जंघ
योः ॥ भं० गुदे ॥ यं० गुह्ये ॥ जिं० जान्वोः ॥ ह्लां० ऊर्वोः ॥

॥४॥

क्रीं॰ गुल्फयोः॥ लं॰ पादयोः॥ यं॰ अस्थिनि॥ बुं॰ केशे॥
ह्रिं॰ त्वचि॥ विं॰ सर्वांगे॥ नां नमः सर्वस्थानेषु॥ ह्रां॰ प्राच्यां
॥ यं दक्षिणस्यां॥ ह्लीं॰ प्रतीच्यां॥ ॐ नमः उदीच्यां॥ स्वां न
मः भूमौ॥ ह्रां नमः ऊर्ध्वे॥ एवं न्यसे कृते देवि दुःप्रेक्ष्यो जा
यते विं॥ भुं अजेय प्रतिपक्षाणां स्वयं जेता च जायते॥ १॥

॥५॥

एवंन्यासविधिंकृत्वाध्यायेद्देवीमनन्यधीः ॥ गंभीरांच
मदोन्मत्तांस्वर्णकांतिसमप्रभां ॥२॥ चतुर्भुजांत्रिनेत्रां
चकमलासनसंस्थितां ॥ मुद्गरंदक्षिणेपाशंवामेजि
ह्वांचवज्रकं ॥३॥ पीतांबरांधसोरांद्रांदृढपीनपयो
धरां ॥ हेमकुंडलभूषांचपीतचंद्रार्धशेखरां ॥४॥ पी

॥५॥

तां भूषणभूषांगीं स्वर्णसिंहासने स्थितां ॥ एवं ध्यात्वा
तु देवीं श्रीं अरिस्तंभनकारिणीं ॥ ५ ॥ महाविद्यां महा
मायां साधकस्य फलप्रदां ॥ यस्याः स्मरणमात्रेण त्रै
लोक्यं स्तंभयेत्क्षणात् ॥ ६ ॥ पीतवस्त्रां सुनेत्रां च द्विभु
जां दाहकोज्वलां ॥ शिलापर्वतहस्तां च रिपुकंठमहोत्क
टां ॥ ७ ॥ वैरिनिर्दलनार्थाय स्मरेत्तां बगलामुखीं ॥ मध्ये

॥६॥

सुधाब्धिमणिमंडपरत्नवेद्यां सिंहासनोपरिगतां प-
रिपीतवर्णां ॥ पीतांबराभरणमाल्यविभूषितांगीं दे-
वीं भजामि धृतमुद्गरवैरिजिह्वां ॥९॥ सौवर्णासन-
संस्थितां त्रिनयनां पीतांशुकोल्लासिनीं हेमाभांग-
रुचिं शशांकमुकुटां सच्चंपकस्रग्युतां ॥ हस्तैर्मुद्गर-
वज्रपाशरशनाः संबिभ्रतीं भूषणैर्व्याप्तांगीं बगला-

॥६॥

मुखि त्रिजगतां संस्तंभिनीं चिंतयेत् ॥ १० ॥ इति ध्या
त्वा मानसोपचारैः संपूज्य ॥ अथ शाप विमोचनं ॥
महाकामकलाबीजं पार्थिवं व्योमज प्रिये ॥ नाराचां
गुलिकं चैव उत्कीलनं ततो भवेत् ॥ ईं लं हं ह्रं बगलामु
खि सर्वदुष्टानां वाचं मुखं पदं स्तंभय जिह्वां कीलय बु
द्धिं विनाशय ह्लं लं ईं ॐ ह्रं उत्कीलिन्यै नमः ॥ शापोध्धा

॥ ६ ॥

नः॥ ॐ श्रीं ह्रौं ह्रीं लं लं लं ह्रीं ह्रौं श्रीं ॐ ॐ ह्रीं ह्रीं क्लीं क्लीं क्लीं
ऐं ह्रीं ऐं ह्रीं ऐं ह्रीं ऐं ह्रीं ऐं ह्रीं ऐं ह्रीं क्रों क्रीं क्रूं क्रैं क्रीं क्रीं क्रीं
क्रीं क्रीं क्रीं रुद्रसूच्याग्रेण बगला शाप उत्कील य स्वा
हा ॥ ओं श्रीं ह्रौं ह्रीं लं लं लं लं ह्रीं ह्रौं श्रीं ओं स्वाहा ॥ जप
संख्या ॥ २८ ॥ इति शाप विमोचनं ॥ मालां गृहीत्वा ॥
ॐ माले महामा० भव ॥ ह्रीं सिध्यै नमः ॥ अविघ्नं कुरु०

॥ ६ ॥

सिध्धये॥ ओं आं ह्लीं क्रों ऐं क्लीं श्रीं ह्रीं बगलामुखि आवे
शय॥२ आं ह्रीं क्रों ब्रह्मास्त्र रूपिणि एह्येहि मम हृदये २
आवाहय २ सान्निध्यं कुरु २ आं ह्लीं क्रों ममैव हृदये चि
रं तिष्ठ २ आं ह्रीं क्रों हुं फट् स्वाहा॥ ॐ ह्लीं ग्लौं सौः ग्लौं ह्
ह्लीं बगलामुखि मम शत्रून् ग्रस २ खादि २ भक्ष २

॥८॥

शो णितं पिब २ ब गला रिव्हं ह्लीं सौः ग्लौं ग्लौं ह्लीं ॥ ओं ह्लीं
श्रीं ह्रीं सौः ग्लौं ऐं क्लीं ॐ ब्रह्मास्त्र रूपिणी पर विद्या ग्र
सिनि भक्ष २ ॐ ह्लीं श्रीं ह्रीं सौः ग्लौं ऐं क्लीं ॐ पर प्रज्ञा
हारिणी प्रज्ञां खादि २ ॐ ह्लीं श्रीं ह्रीं सौः ग्लौं ऐं क्लीं ॐ
स्तं भनास्त्र रूपिणि बुध्धिं नाशय २ पंचें द्रियज्ञानं भ

॥८॥

क्ष २ ॐ ह्लीं श्रीं ह्रीं सौः ग्लौं ऐं क्लीं ॐ बगलामुखि हुं फट्
स्वाहा प्रणवं पूर्वमुच्चार्य स्थिरमायां ततोच्चरेत् ब
गलामुखि तत्पश्चात्सर्वशब्दं ततोच्चरेत् दुष्टानां च त
तः पश्चाद्वाचं पदमसमुच्चरेत् मुखं पदं स्तंभयांते जि
ह्वां कीलय वर्णकः बुद्धिं विनाशयांते तु बीजं तारश्च

स्कंदशि॥ वह्निजायांततोच्चार्य एवंमंत्रसमुच्चरेत्॥ षट्
त्रिंशदक्षरोमंत्रोनारदोमुनिरस्यतु॥ छंदोपिबृहती
ज्ञेयोदेवताबगलामुखि॥ अथमंत्रः॥ ॐह्लींबगला
मुखिसर्वदुष्टानांवाचंमुखंपदंस्तंभयजिह्वांकीलय
बुद्धिंविनाशयह्लींॐस्वाहा॥ षट्त्रिंशदक्षरोमंत्रः॥

शक्ति

यथासंख्याजपे॥ उत्तरन्यासंकुर्यात्॥ त्वंमालेसर्वे॰
सर्वदा॥ गुह्यातिगुह्य॰ स्थिराजपंदेवीदक्षिणहस्ते
निवेदयेत्॥ यथासंख्यागायत्रीमृत्युंजयजपंकर्त॰
व्यं॥ त्यक्तातांमंत्रगायत्रीयोजपेन्मंत्रमादरात्॥ को
टिकोटिजपेनापितस्यसिद्धिर्नजायते॥ १॥ जपसं

॥१०॥

ख्यातथाचोत्कालक्ष्मेकंकुमारक॥ दिनसंख्यायन्त्र
नोत्कालक्ष्मेकंनसंशयः॥२॥ गायत्रीबगलानाम्नी
बगलायाश्चजीवनं॥ मंत्रादौचाथमंत्रांतेजपेध्या
नपुरःसरं॥३॥ सांख्यायनतंत्रदेव्याःकलौजागर्ति
केवलं॥ मृत्युंजयजपंकृत्वाततोविद्यांजपेत्सुधीः

॥१०॥

॥४॥मृत्युंजय विनादेवि बगला नहि सिध्यति ॥ ५ ॥ अ
स्य श्री बगला गायत्री मंत्रस्य ॥ ब्रह्मा ऋषिः॥ गायत्री
छंदः॥ बगला चिन्मयस्वरूपिणी देवता ॥ ॐ बीजं॥
ह्रीं शक्तिः॥ विद्महे ति कीलकं॥ बगला मंत्रस्य चैतन्य
व सिध्यर्थे जपे विनियोगः॥ ॐ ब्रह्मास्त्राय अंगु

महा

॥११॥

विद्महे तर्ज० ॥ स्तंभबाणाय मध्य० धीमहि अना० ॥ त
न्नो बगला कनि० ॥ प्रचोदयात् करतल० ॥ एवं हृदया
दि ॥ ध्यानं ॥ सौवर्णासनसंस्थितां त्रिनयनां शुको
ल्लासिनीं हेमाभांगरुचिं शशांकमुकुटां सच्चंपकस्र
ग्युतां ॥ हस्तैर्मुद्गरवज्रपाशरसनाः सं बिभ्रतीं भूष

॥१२॥

णेव्याप्तां गीं बगलामुखि त्रिजगतां संस्तंभिनीं चिं
तये ॥ ॐ ब्रह्मास्त्राय विद्महे स्तंभबाणाय धीमहि ॥
तन्नो बगला प्रचोदयात ॥ अथ मृत्युंजयमंत्रः ॥ त्र्यंब
कमंत्रस्य मैत्रावरुणो वसिष्ठऋषिः ॥ रुद्रो देवता ॥ अ
नुष्टुप्छंदः ॥ बगलामंत्रस्य चैतन्यत्वसिध्यर्थे जपे

॥ १४ ॥

विः॥ मूलेन षडंगन्यासं कृत्वा ॥ ध्यानं पठित्वा ॥ यथाश
क्ति मंत्रं जपेत् ॥ हस्ताभ्यां कलशद्वयामृतरसैराप्लाव
यंतं शिरो द्वाभ्यां तौ दधतं मृगाक्षवलये द्वाभ्यां वहंतं
परं ॥ अंकन्यस्तकरद्वयामृतघटं कैलासकांतं शि
वस्वच्छांजगतं नवेंदुमुकुटं देवं त्रिनेत्रं भजे ॥ १ ॥ त्र्यंबकं ॥ १२ ॥

भोम

यजामहे सुगंधिं पुष्टिवर्धनं ॥ उर्वारुकमिव बंधनान्
मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ अथ बगला यंत्रोद्धारः ॥
त्रिकोणषट्दलाष्टास्त्रषोडशाष्टारपुराधरं ॥ मध्ये
संपूजयेद्देवीं कोणे सत्तादिकान्गुणान् ॥ ३ ॥ षट्कोणे
षु षडंगानि मातृभैरवसंयुतः ॥ संपूज्याष्टदलेपद्मेषो

डुङ्गारेयजे दिमाः ॥ २ ॥ मंगलास्तं भिनीं चैव जंभिनी मो
हिनी तथा ॥ वड्या कला बलाका च भूधरा कल्मषा भि
धाः ॥ ३ ॥ धात्री च कलना कालकर्षिणी भ्रामिका पि च ।
मंदगमन भोगस्था भाविका षोडशी स्मृता ॥ ४ ॥ भू
गृहस्य चतुर्दिक्षु पूर्वादिषु यजे क्रमात ॥ गणेशं बटुकं

चापियोगिनीक्षेत्रपाकं ॥५॥ इंद्रादींश्चततोबाह्ये

निजायुधसमन्वितान् ॥ इत्थंसंपूजयेन्मंत्री सि

द्धिर्भवतिदेवता ॥६॥ पीतवस्त्रस्तदासीनः पी

तगंधानुलेपनः ॥ पीतपुष्पैर्यजेद्देवींहरिद्रयाः५

सजामये ॥ ७ ॥ पीतां ध्यायेद्गवीर्नीं प्रयोगे
चयुतं जपेत् ॥ त्रिमध्वाज्यतिलैर्होमो नृणां वश्यक
रो मतः ॥ ८ ॥ मधुरत्रितयाक्तैः स्याद्दाकर्षो लवणैर्ध्रुवं
एवं ध्यात्वा जपेल्लक्षमयुतं चंपकोद्भवैः ॥ ९ ॥ ०

॥ ३४ ॥

कुसुमैर्जुहुयात्सीठे पूर्वोक्ते पूजयेदिमां नमः संपहूष
हूवद्दयो वौषडाकर्षणे तथा ॥१०॥ हुं विद्वेषो फडुच्चाटे मं
शांते रवे च मारणे अथ बगलाबलिदानमंत्रः ॐ
ह्रीं बगले एह्येहि मम विघ्नं विनाशय २ अमुकदुष्टं सर्वाय
२ अमुकदुष्टस्य मुखं स्तंभय २ मे मे ईप्सितं कुरु २ इमं ब

लिं गृह्ण २ स्वाहा ॥ इति बलिदान मन्त्रः ॥ सांख्यानतंत्रे
स्थिरमायोद्धारो यथा ॥ शिवबीजं वह्नियुतं रतिबिंदु
समन्वितं ॥ वह्निशैवांतरालेतु भूबीजं योजयेत्कृत
स्थिरमायात्वियंप्रोक्ता विद्याचैकाक्षरीशुभा ॥ अ
नयाविद्यते देविकिनसिंध्यतिभूतले ॥ रेफहीनां ज

॥३५॥

पेहियांको टिआपंन सिध्यति इतिबगला विधानं
अस्यश्रीबगलामुखीवर्णकवचस्य श्रीपरमेश्वरऋ
षिः अनुष्टुप्छंदः श्रीबगलामुखीदेवता ॐबी
जं ह्लींशक्तिः स्वाहाकीलकं श्रीब्रह्मास्त्रविद्याब
गलांबाप्रसादसिध्यर्थेजपेविनियोगः मूलेनक

॥१६॥

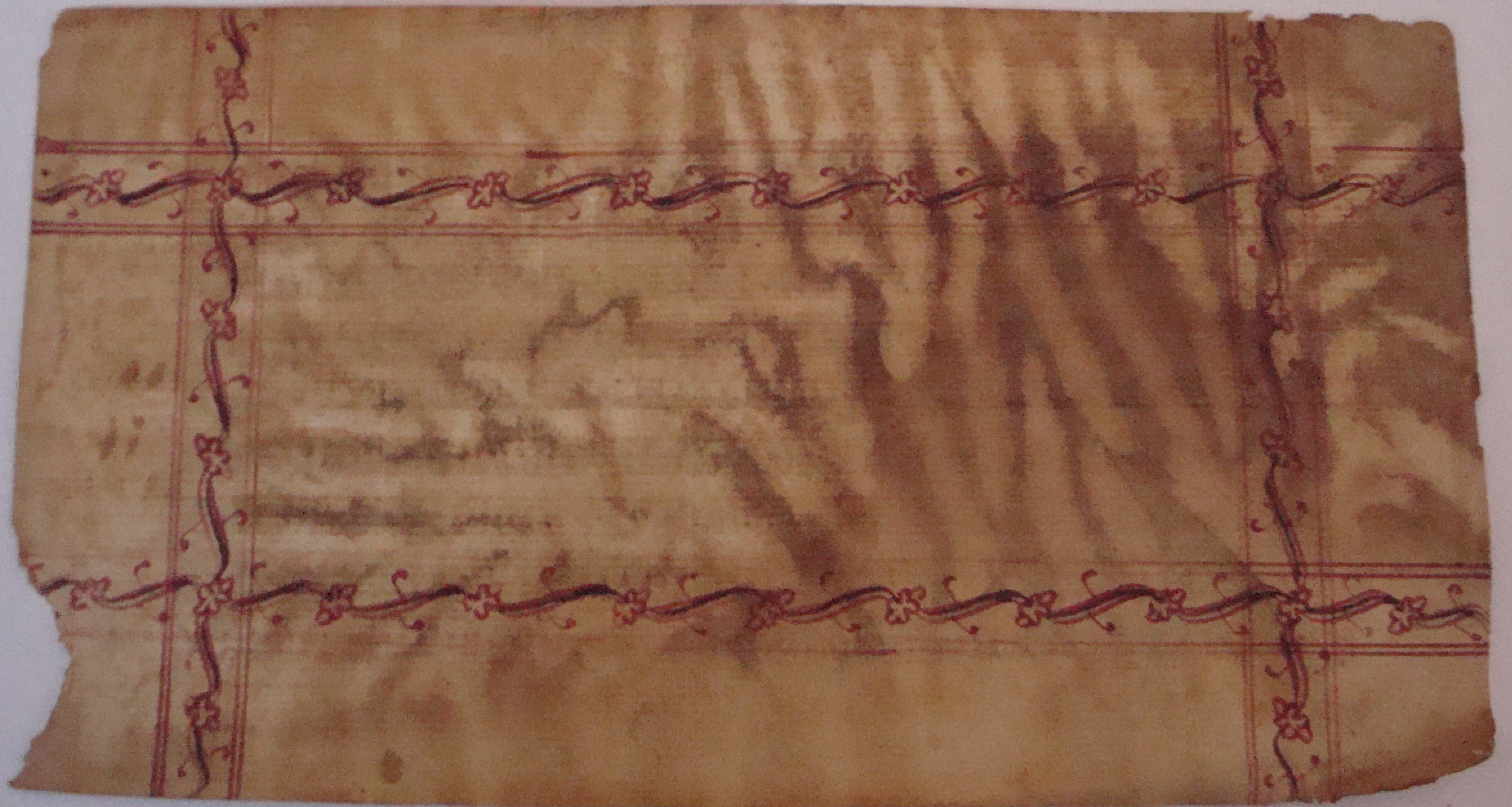
रषडंगन्यासः॥ ध्यानं॥ जिह्वाग्रमादायकरेणदेवींवा
मेनशत्रून्परिपीडयंति॥गदाभिघातंनचदक्षिणेनपी
तांबराढ्यांद्विभुजांनमामि॥मानसोपचारैःसंपूज्य
॥ॐ॥प्रणवोमेशिरःपातुललाटेह्लींसदावतु॥बकारो
भ्रूयुगंपातुगकारःपातुलोचने॥१॥लकारःपातु

॥१६॥

ज्ञात्वा यो ब्रह्मास्त्रमुपासते ॥ न तस्य सिध्यते मंत्रः कल्प
कोटिशतैरपि ॥१५॥ इति श्री ईश्वरपार्वतीसंवादे द
क्षिणामूर्तिसंहितायां ब्रह्मास्त्रविद्याबगवेलार्णकव
चं संपूर्णं ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

७५

॥इति बगलावर्णनं [illegible]च समाप्तः॥७॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं नमो भगवते लं वीरशरभाय ॥ सहस्रकोटिवज्रायुध
हस्ताय पूर्वद्वारं बंधय ॥ मां रक्ष रक्ष मम शत्रून् भक्ष ॥ महायोगीश्वराय हुं
फट् स्वाहा ॥ ॐ नमो भगवते रं अग्निशरभाय द्विसहस्रकोटिशक्तिहस्ता
य अग्निदिशं बंधय ॥ मां रक्ष मम शत्रून् भक्ष महायोगीश्वराय हुं फट् स्वा
हा ॥ ॐ नमो भगवते हं प्रळयशरभाय त्रिसहस्रदंडहस्ताय दक्षिण
दिशं बंधय ॥ मां रक्ष मम शत्रून् भक्ष ॥ महायोगीश्वराय हुं फट् स्वाहा ॥
ॐ नमो भगवते षं कवालशरभाय चतुःसहस्रकोटिखड्गहस्ताय नि
ऋतिदिशं बंधय ॥ मां रक्ष मम शत्रून् भक्ष ॥ महायोगीश्वराय हुं फट् स्वाहा
॥ ॐ नमो भगवते वं अमृतशरभाय पंचसहस्रकोटि[illegible]हस्ताय पश्चि

मदिशं बंधय मां रक्ष मम शत्रून् भक्ष ॥ ॐ नमो भगवते यंमचंडशरभाय षट्
सहस्रकोटि ध्वजहस्ताय वायुदिशं बंधय ॥ मां रक्ष मम शत्रून् भक्षय महा
फट् स्वाहा ॥ ॐ नमो भगवते संकनकशरभाय सप्तसहस्रकोटि गदाहस्ता
य कुबेरदिशं बंधय ॥ मां रक्ष मम शत्रून् भक्ष ॥ महाफट् स्वाहा ॥ ॐ नमो भ
गवते शं अष्टसहस्रकोटि त्रिशूलहस्ताय ईशानदिशं बंधय ॥ मां रक्ष मम० ॥
महाफट् स्वाहा ॥ ॐ नमो० अं विरिंचिशरभाय दशसहस्रकोटि कमंडलुह
स्ताय आकाशदिशं बंधय ॥ मां र० भक्ष ॥ महाफट् स्वाहा ॥ ॐ नमो भगवते
रंत्रिशूलशरभाय शतसहस्रकोटि कुंतहस्ताय अंतरिक्षदिशं बंधय ॥ मां र
० भक्ष ॥ महाफट् स्वाहा ॥ ॐ नमो भगवते उं महाशरभाय अनंतसहस्रको

ष. प्र. २

टि-चक्रहस्ताय भूमिदिशं बंधय॥ मां॰ ममशत्रून्भक्षय॥ महाफट्स्वाहा॥ ॐ
नमोभगवते ह्रीं अनंतशरभाय अनेकसहस्रकोटिअंकुशहस्ताय पाताल
दिशं बंधय॥ मां॰ क्षय॥ महाफट्स्वाहा॥ ॐ नमोभगवते संसर्वतोमुखश
रभाय अनेकसहस्रकोटिमुसलहस्ताय अवांतरादिशं बंधय॥ मां॰ क्षय॥
महाफट्स्वाहा॥ अथ अष्टभैरवन्यासः॥ ४॥ सहौंस ४ सहौंः चैतन्यभै
रव्येसहौंस ४ निक्ष्स्यक्लिन्नेमदद्रवेकामेश्वरभैरव॥ हसखफ्रें ह ५ ह्रौं
रुद्रभैरवहृदय॥ ४॥ डरलकसहैं डरलकसहैं डरलकसहौंफट्कारभै
॥ ४॥ हसकलरडैं हसकलरडीं हसकलरडौंः नित्यभै॥ भ्रमध्ये ह्स्रैं कंह॥ ४॥
हस्रौंभुवनेश्वरिभैरव ४॥ ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं नमोभगवतिमाहेश्वरि अंनपूर्णे

श्रीः २

स्वाहा॥ अंनपूर्णाभैसर्वांगे॥ ह्स्त्रैं ह्सकलरीं ह्स्त्रौं संपत्प्रदाभे॥ ब्रं ब्रह्मरंध्रे॥
इत्यथ भैरवन्यासः॥ फालबिंदुः दीपवदाभाति वर्तुलाकारः॥ तदुपरि चंद्रोस्य
र्धः कांत्या तदा कृत्वा॥ रोधिनी तदूर्ध्वं त्रिकोणरूपा चंद्रिकाकांतिः॥ नादस्तु व
र्णराग वत्॥ दंडद्वयमध्यवर्तिनी॥ नादांतस्तटिदाभः मध्यवस्थितबिंदुयुक्त
लांगलवत्॥ तिर्यक्बिंदुद्वितयवामोर्द्ध छविराकृतिः शक्तिः॥ बिंदुद्वयं त्र्य
श्राकारधरा व्यापिका॥ ऊर्ध्वाधोबिंदुद्वययुक्तरेखाकृतिः समना॥ सैवोर्ध्व
बिंदुहीनोन्मना॥ तदूर्ध्वं महाबिंदुः॥ शक्त्यादीनां तु वपुः द्वादशारविकांति
पुंजाभं॥ भारभूतीशा दीर्घमुखी॥ अतिथीशा गोमुखी॥ स्थाणवीशा दीर्घजि
ह्वा॥ ऐं वद वद वाग्वादिनि ह्सफ्रें॥ ऐं क्लीं क्लिन्ने क्लेदिनी॥ ह्सक्लूं ऐं सौं

श्री-प्र-
३

मोक्षं कुरु॥ हस्तयोः अमृतेश्वर्यै गुह्ये॥ योगेशिन्यै॥ हृदि॥ विश्वयोन्यै॥ भ्रूमध्ये॥
कुंकुमन्यासः॥ पादांगुष्ठद्वये जानुपार्श्वेषु च समूर्ध्निषु॥ वामांसे पार्श्वजानौ
च समूर्ध्नाधारेषु लोकपान्॥ पंचपंचिका॥ श्रीं लक्ष्मिअंबायै॥ मूले॥ ३॥ क
मले कमलालये प्रसीद॥ श्रीं ह्रीं श्रीं ॐ महालक्ष्मिअंबायै॥ हृदि॥ श्रीं ह्रीं क्लीं
श्रीशक्तिलक्ष्मिअंबायै॥ भ्रूमध्ये॥ श्रीं सः श्रीं सर्वसाम्राज्यलक्ष्मिअंबायै॥
सर्वांगे॥ १५॥ महालक्ष्मीश्वरी ह्रूं हृमंडितासनसंस्थित सर्वसौभाग्यजननी श्री
विद्यालक्ष्मिअंबायै॥ ब्रह्मरंध्रे॥ इति वच॥ ॐ ह्रीं हंसः सोहं स्वाहा परंज्योतिको
शांबायै॥ मू॥ ४॥ ॐ परा निष्कलशांभवीकोशं॥ हंसः अजपाकोश॥ अं॥ क्षं
मातृकाकोश॥ १५॥ महाकोशेश्वरि ब्रह्म द॥ श्रीविद्याकोश॥ इति पंचकोश॥ ४॥

श्रीः
३

त्वरिता कल्पलतां वाये ॥ ॐ ह्रीं हस्त्रैं ह्रीं ॐ ॥ सरस्वत्यै पारिजातेश कल्प ॥ ह्रीं श्रीं
क्लीं त्रिपुटा कल्प ॥ द्रां ॥ सः ॥ पंच बाणेशी ॥ १५ ॥ महाकल्पलतेश्वरी मद ॥ इति पंच
कल्पलता ॥ क्लीं हंसः संजीवनी मां संप्राण ग्रंथिस्थं कुरु ॥ स्वाहा अमृतपीठेशी काम
दुघां वाये ॥ ऐं वद वद वाग्वादिनि हस्त्रैं क्लिं नेक्लेदिनी महाक्षोभं कुरु ॥ हस क्लीं ॐ मो
क्षं कुरु ॥ हसौः स.धा श्रीकामदु ॥ ऐं प्लौं स्त्रां ज्रूं सः अमृते स्वाहा ॥ अमृतेशी काम
॥ अं नपूर्णा काम ॥ १५ ॥ महाकामदुघेश्वरी हूंद ॥ श्रीविद्याकाम ॥ इति ॥ ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं
खफ्रें स्त्रों क्रों नमः परमहंसिनि निर्वाणमार्गं देहि विषमोपप्लव शमनि सकल दु
रितारिष्ट क्लेश दमनी सर्वापद्बोधितारिणि सर्वशत्रु प्रमथिनि देवि आगच्छ ॥ हस
हस वल्गा वल्गा नररुधिरान्त्र वसाभक्षिणी ॥ मम शत्रून्मर्दय ॥ स्वाहा ॥ त्रिभ्र

लेनभिंधि खड्गेन धारय॥ छेदय तावत्सकलमनोरथान्साधय॥ परमकारुणिके
भगवति महाभैरवरूपधारिणि॥ त्रिदशवरनमस्कृते सकलमंत्रमातः प्रणतज
नवत्सले महाकौलिनि कालनाशिनि हुं॥४॥ प्रसीद मदनातुरां आं क्रों कुरु॥ स्मरा
स्मरकन्यका ह्रीं श्रीं क्लीं क्रों फट्॥ स्वाहा॥ सिद्धिलक्ष्मि रक्तांबाये॥ राजमातंगरक्तां॥
ह्रीं भुवनेशि रक्तां॰॥ वाराहि रक्तां॰॥ धर्ममहारक्तेश्वरि ह्रं दं॰॥ श्रीविद्यारक्तांबाये॥ लघु
॥ उद्यत्सूर्यसहस्राभां पीनोन्नतपयोधरां रक्तमाल्यांबरधरां रक्ताभरणभूषितां
॥ पाशांकुशधनुर्बाणभास्वत्पाणिचतुष्टयां॥ रक्तनेत्रत्रयां स्वर्णमकुटोद्भासिचं
द्रिकां॥ गणेश॰ रूपिणी॥ देवीमयीं नौमि मातृकांसंदरीपरां॥ षोढान्यासस्त्वयं त्ते
यः सर्वत्रैवापराजितः॥ एवं यो न्यसेत्गात्रस्तु सप्रज्यः सर्वयोगिनिः॥ न्यसत्तस्य पूज्यो

लोकेपुमातापितृमुखेंजनः॥ समर्दपूज्यःसर्वेषांसस्त्वयंपरमेश्वरः॥ षोढान्या
सविहीनंयंग्रणमेद्देषपार्वती॥ सोचिरान्मृत्युमाप्नोतिनरकंचप्रपद्यते॥ गोक
क्लि॥ बाला॥ १।३।८।१।३। बालत्रि॥ ब्रंह्मरंध्रेककारादिपंचत्रिंशत्मातस्थाने
पुनःपृथक्पृथक्षोडशादकपस्थानिविचिंत्य॥ तेषुस्वाग्रादिप्रादक्षिण्य॥ आ॰ अः
॥ कका॥ रतिकालचक्र॥ अथश्रीमाला॥ ॐभू॰ दयात्॥ मूले॥ ॐकेवलंब्रस्त
ॐयतरंद्रभ॰ कारः॥ इत्येंद्रसप्तवर्णाविद्यामुक्तिप्रसकलभयनाशिनि॥ हृदि॥
हाविधिविल्ले॥ ॐघृणि॰ सोंम॥ अष्टार्णा ॐपरा॰ दोंम॥ सोपितेजोदापाले
॥ रतिनवार्ण॥ सूर्यागायत्रस्यैक्यविमर्शिनीह्रूंदशांते॥ रश्मिपंचकेमेततबी
जतयाविमृष्टव्यं॥ अथकामकलान्यासः॥ स्वःशिरसिपादुकाध्यात्वा॥ दक्षांस

वामांसहृदिमूर्ध्निषु च तुष्टयं प्रणम्य ॥ कामेश्वर ऋषिः ॥ पंक्तिश्छंदः ॥ परमसं
वित्कला श्रीमहात्रिपुरसुंदरी देवता ॥ श्रीपरदेवता ॥ न्गः ॥ आमित्यादिषडं
गं प्रणप्रदित याकामकलारूपया मूलविद्यया व्यापकं ॥ ध्यानं ॥ प्रकाशम
ध्यति ॥ मूलादिब्रह्मरंध्रांतं पंचदशीप्रागुक्तरूपां ध्यात्वा ॥ तस्याएकैकाक्षर
लयेन तुर्यस्वरूपां अंतिमकामकलां ब्रह्मरंध्रगं तामवशोषयेत् ॥ ततस्था
मेव पंचदशाक्षरगर्भां स्वात्मानभवरूपसच्चिदानंदरूपिणीं तुर्यस्वरत्वेनव
र्णितां ॥ कामकलां नाभौ ध्यायन्न्यसेत् ॥ तत्र नाभौ ईं नमः ॥ इत्यंगुष्ठतर्जनी
मध्यमानामाभिर्न्यसेत् ॥ ततः नाभिवामपार्श्वे सच्चिदानंदपरमसंवित् ईं
नमः ॥ नाभिदक्षिणे ॥ सच्चिदानंद॰ त् ॥ ईं नमः ॥ इत्येतद्द्वयं मध्यमानां गुष्ठेः

स्पर्शेन॥ ततश्चरणचतुष्टयंन्यासः॥ तत्रशिरसित्रिकोणस्याग्रकोणे ईं नमः

प्रकाशचरणाभ्यां॥ वामकोणे॥ दक्षकोणे॥ तुरीयमुच्चार्यमध्ये॥ संघट्टमुद्र

यान्यस्य॥ ततस्त्रिकोणपृष्ठरेखायां॥ समस्तकलानंदनाथश्रीगुरु० नमः॥ नि

ष्कलानंदनाथश्री॥ सर्वात्मानंदनाथश्रीगुरु॥ अक्षतानंदनाथश्रीगुरु॥ इ

तिगुरुचतुष्टयंपंक्तिक्रमेणस्वदक्षिणवामांतंविंन्यस्य॥ शिरःस्त्रिकोणम

ध्येयां परमचित्कलाश्री॥ महात्रिपुरसुंदरीश्री॥ मुखमंडले ४ सपरार्ध

कलानाथोर्ध्वबिंदुवक्त्रायनमः॥ स्तनद्वये॥ सपरार्धकलानाथाधोबिंदु

स्थनद्वयायनमः॥ इत्येतद्वयामंगुष्ठमध्यमानामिकाभिविन्यस्य॥ ईं सपरा

र्धकलानाथव्यंजकरेखायोनयेनमः॥ इतियोनिमुद्रयांन्यसेत्॥ पुनःऋष्या

आ॰ भै॰
६

दिन्यासं वै पराख्येन कुर्यात्॥ पूर्वोक्त भगवतिरूपं स्वात्मानं ध्यात्वा यथाशक्तिकं
मां जप्सेत्॥ इति ककावरं पर्यंक रान्यासे॥ स्वशिरवामूलश्रृंगाटकं ध्यात्वा॥ तदंत
र्गतमकथादि॰ चिंत्य॥ तन्मध्ये हंसपार्श्वमादि वर्णकदंबकं दीप्तमवर्णरूपम
नुत्तरमनंतरहास्मकं विचिंत्य॥ तन्मध्याद् द्युंतीविसतंतुनिभां स्थितां हार्धक
कारूपिणीं महाकामककाममृतकुंडलिनीं ध्यात्वा॥ तदधः तदंतः पूर्ववाक्
भवं कुकासनं विभाव्य तन्मध्ये द्युंतीमपराध्यककामयीमग्निकुंडलिनीका
मककांज्वलदग्निनिभां मध्यमार्गं प्रविश्य ग्रंथिसंचयं भित्वा तदकुलपद्माव
दूर्ध्वं प्राप्तां ध्यात्वा॥ अकुकां बुधिमध्यगतदंडाकारतदंडलिंगेन प्रवेशयित्वा
तयोरमृतानलकुंडलिन्योः योनिलिंगरूपयोर्मथनसंभवैः निरंतरानिबिडस्तव

श्रीः
६

दमृतवर्षैरात्मानं पूरयित्वा तयोः सामरस्यादेकनादरूपिणीं परां शक्तिं भावयेत्
॥ योजनातिसकौ ॥ तरस्यं तरमध्यस्थं तरस्थं तरमध्यगं ॥ तद्दं तरंडमध्यस्थं ब
हिः कामकला — ॥ तत्र कामकलाभूतस्य सबिंदुतुरीयस्वरस्यादिबिंदुर्देवी
रूपस्यात्मनः केशनेत्रकर्णनासिकाद्यवयवसमेतस्य वक्त्रं परिकल्प्य तस्या
धोबिंदुद्वयं बाहुचतुर्याद्यवयवसमेतं स्तनद्वयं ध्यात्वा ॥ तस्य महार्धं कला
पादद्वयाद्यवयवसमेतां योनिं विचिंत्य ॥ मूर्धादिकर्णपर्यंतं वाग्भवकूटमु
च्चार्य ईकारस्योर्ध्वबिंबात्मने श्रीमहात्रिपुरसुंदर्याः केशाद्यवयवसहिता
यवक्त्राय नमः ॥ कर्णादिनाभ्यंतं २ ॥ ईकारस्याधोबिंदुद्वयात्मने श्रीमहा
त्रिपुरसुंदर्या बाहुचतुष्टयाद्यवयवसमेताय स्तनद्वयाय नमः ॥ नाभ्यादि

आ॰ भे॰
६

पादांतं॥ ३॥ ईंकारस्यार्धककात्मने श्रीम॰र्याः॥ पादद्वयाद्यवसमेतयोर्नयेन
मः॥ इति व्यापकत्वेन विंन्यस्य॥ मूलविद्यामुच्चार्य समस्तकामककात्मक श्रीमहा
त्रिपुर॰ सर्वावयवेभ्यो नमः॥ इति समिष्टिकामककाभूतपरमाक्षरं॥ अथ म
नाख्यविद्या॥ ४॥ हस्त्रीं हस्त्रीं श्रीं कलह्रीं उन्मनी पूर्वामना॰॥ बाश्री॥ मूले॥
ऐं क्लीं ने क्लीम हद्र वे को ले हस्त्रौं भूगिनी दक्षिणा॰ श्री॥ हृदि॥ ऐं ह्रीं श्रीं हसख
फ्रें स्त्रौं भगवति अंबा हसखफ्रें॥ कुब्जिके स्त्रां स्त्रीं स्त्रूं अघोरे॥ अघोरमुखी॥
स्त्रां स्त्रीं किणि॥ विच्चे हस्त्रौं हसखफ्रें श्रीं ह्रीं ऐं कुब्जिका पश्चिमाम्नाय॥ भ्रूम
ध्ये॥ रवि फ्रें महाचंडयोगीश्वरी कालसंकर्षिणी उत्तराम्नाय॥ सर्वांगे॥ अथ
मठन्यासः॥ ऐं वागीश्वर्यै नमः॥ मस्तके॥ ६ श्रीपादेव्यै नमः॥ भ्रूमध्ये॥ अंकअ

श्रीः
६

र्कमंडलाय॥दक्षनेत्रे॥मंवह्निमंडलायवामनेत्रे॥उंचंद्रमंडलाय॥मुखमं
डले॥श्रींश्रियैजिह्वाग्रे॥स्वांस्वाहायै॥दक्षगंडे॥दांदाक्षायण्यै॥वामगंडे॥
आंपाशायदक्षिणकर्णे॥उक्रोंअंकुशायवामकर्णे॥क्लींकामदेवतायैनमः॥
चुबुके॥४॥आंक्लींक्रोंअंश्रींसर्वजनंमेवशमानयस्वाहा॥इत्येकादशवारंज
पेत॥मूलबीजषोढा॥मस्तकसीमंतललाटभ्रूमध्यप्राणवक्त्रेषुदक्षकर
संध्यग्रेषु॥वामकरसंध्यग्रेषु॥पंचपंचबीजानिविन्यसेत॥इतिमूर्धि॥शि
रोललाटहृदयवक्त्रजिह्वाग्रेषुपंच॥दक्षपादसंध्यग्रेषुपंचवामपादेषुपं
च॥मुखेचैकं॥इतिमूलबीजतृतीयं॥बहिर्मातृकास्थानेषुषोडशबीजा
निन्यसेत॥इतिचतुर्थललाटगलहृंनाभिमूलाधारेषुबीजपंचकंब्रह्मरंध्र

आ॰ भे॰
८

मुखमूलाधारेषुत्रयं॥ आज्ञा हृदि ब्रं स्त्रां भ्रेषु कूटत्रयं दक्षवामकरयोः पा
दयोः हृदि च बीजपंचकं विन्यसेत्॥ इति पंचमं॥ तथैव हृदि न्यसेत्॥ इति ष
ष्ठं॥ मूलविद्याषोढा॥ ब्र स्त्रां भ्र मुख वामनेत्र दक्षनेत्र वामकर्ण दक्षकर्ण वा
मदक्षनासा॥ वामदक्षगंड वामोष्ठ दक्षोष्ठ मुख वामदंत दक्षदंतेषु भस्थारषो
ढा॥ मूले॥ का॰ ह्रीं हकयेंरंल ह्रीं सकयेंरंल ह्रीं॥ मनुविद्या श्री॥ सहकयेंरंल ह्रीं
॥ सहकहयेंरंल ह्रीं॥ सहकयेंरंल ह्रीं॥ चंद्रविद्या श्री॥ सहसकयेंरंल ह्रीं कु
बेरयंरंल ह्रीं॥ १५॥ लोपा॥ १५॥ मन्मथ॥ क॥ ह॥ सहसहल ह्रीं॥ ४॥ अगस्त्य॥
सयंरंल ह्रीं हसकहल ह्रीं सकल ह्रीं॥ नंदी॥ का॥ ह्रां सहल ह्रीं॥ सूर्य॥ हसक
ल ह्रीं हसकक्क ह्रीं सैकल ह्रीं॥ स्कंदविद्या॥ ह १५ ह १५॥ सयंरंल ह्रीं॥ सहसंरं

ह

श्रीः
८

हल ह्रीं स ४५ ॥ विष्णुविद्या ह १५ ह १५ ॥ शिव ॥ कयं रं लरीं हसक हल हरीं सकल
हरीं ॥ दूर्वास इतिदिव्यप्रस्तार ॥ स्वाधिष्ठाने मणिपूरे च ॥ ॐ १२ ॥ इति जागृत
॥ अनाहते ह्रीं श्रीं १२ ॥ इति स्वप्न ॥ विशुध्दि जलं विकाग्रे ॐ ह्रीं श्रीं १२ ॥ इति सु
षुप्ति ॥ आज्ञा ॐ ह्रीं श्रीं १२ ॥ श्रीं ह्रीं ॐ ॥ इति कूटप्र ॥ ब्रह्मरंध्रे ॥ श्रीं ८२ ॥ सोः
५ तुरीयप्रस्तार ॥ का ५ हसकल ह्रीं ह क हल ह्रीं क हयेल ह्रीं ह कलस ह्रीं ॥ इ
ति पंचकूटविद्यया सर्वांग सुंदरी व्यापकं ॥ अं । अः । अनंताभ्यां । मूलके । क्रं द्विनी
भ्यां । स्वा । चं चंडाभ्यां । नाभि । ढं शंकिनिभ्यां । हृदि । तं तरुणीभ्यां । कंठे । पं परारु
णीभ्यां । मुखे । यं युगांताभ्यां । नासि । शं शांताभ्यां आज्ञा ॥ कं क्षं अंगजानंदकरी
आ ताः पूजयामि । अं० क्षं सर्वांगे व्यापकं रु द्रगरिमादिफलप्रवरा ॥ पशुपतिध

आ· भे·
१

र्मप्रशम॥ उग्रपंथीनासामहादेवचंद्रधारिणी॥ भीमश्छंदोमयी॥ ईशानजगत्स्थाना
।तत्पुरुषजलद्दा। अघोरज्ञानदा। सद्योजातटंकधरां। वामदेवटंकारडामरीभ्यां।
ब्रह्मयक्षिणी। ततः संदर्शयेन्मुद्रामपिक्रमात। पाशांकुशधनुर्बाणमुद्राः संदर्श
येत्सुधीः। दशकं परमेशानियोनिर्लिंगं च खेचरभिदेति मुद्राश्चतुष्टयं। वनमा
लानभोमुद्रा इतिस्मृताः॥ यथाशक्त्याजपेन्मूलं मंत्री श्रीपादुकामपि। मू
र्ध्निसंचिंतयेद्देवि श्रीगुरुं शिवरूपिणं॥ सहस्रे दलपंकजेति॥ एवं न्यासे
कृते देवि साक्षात्सदाशिवो भवेत॥ मंत्री न चात्र संदेहो निग्रहानुग्रहक्ष
मः॥ महाषोढाह्वयं न्यासं यः करोति हि पार्वती। दिव्यक्षेत्रं समुद्दिष्टं तत्र
स्याद्विजयोजनं॥ कृत्वान्यासमिमं देवी यत्र कुत्रापि गच्छति। लाभोसमं

श्रीः
१

तं

तासो रूपंप्रिये। महाषोढकृतेन्यासे तद्विकं वदिने यदि॥ मासान्मृत्युम
वाप्नोति यदित्राताशिवः स्वयं॥ वज्रपंजरनामानं न्यासं देवीकरोति यः
दिव्यंतरिक्षभूतौघजलारण्यनिवासिनः उरखंडभूतवेताकदेवरक्षोग्रहा
द्यः॥ भयग्रस्तेनमनसाप्रेक्ष्यंते कुकेश्वरि॥ महाषोढाह्वयं न्यासं ब्रह्मा०
द्यः॥ देवाःसर्वेपिकुर्वंति ऋषयोथमुनीश्वराः॥ बहुनोक्तेन किं देवि नाशि
ष्यायप्रकाशयेत्। असौ यसिद्धिमाप्नोति रहसिन्यासमाचरेत्। अस्मात्
परतरारक्ष देवताभावसिद्धिदा। लोकेनास्ति वसंदेहो सत्यं०ने। ऊर्ध्वाम्ना
यप्रवेशश्च परा प्रासादचिंतनं॥ महाषोढापरिज्ञानना ल्पस्य तपसः फलं।
प्रपंचभुवनंमूर्तिमंत्रदैवतमातरः॥ महाषोढाह्वयोन्यासोसर्वन्यासोत्त

आ॰ भे॰
१०

मोन्नमः। प्रथमं संघट्टमुद्रायां शिरसि गुरुपादुकां॥ विन्यस्य ईशानादिपंच
ब्रह्मपंचांगुलीषु मूर्ध्नि वक्त्रेषु। प्रासादस्य पराशंभुः। अव्यक्त गायत्री
सर्वमंत्रेश्वरः पाराशिवो॥ अथ महाषोढामंत्रस्य॥ परब्रह्म॥ जगती॥ शि
वशक्त्यात्मा॥ मम सर्वसिद्धिसाधनार्थे प्रणवेन मूर्ध्नि मुख हृदय नाभि
जानुजंघयोः स्पर्शेत्॥ हसांसहामिति हृदयादि॥ ध्यानं॥ अथ परा
न्यासः॥ चिदानंदेशानात्मने सौः ॐ ३॥ हसखफ्रें हसौ मूर्ध्नि॥ दृसाशाक्य
कतत्पुरुषाय सौः ४॥ हसखफ्रें हसौः मुखे॥ ज्ञानशक्त्यात्मने अघोरा
य ॐ ५॥ हृदि॥ क्रियागुह्ये। चिदानंदेछ॰ नेसद्यो॰ यसौः ॐ ५ पादे॥
पुनः मुखपर्यंतं॥ चिदानंदपरमात्मने ईशानायसौः ॐ ५॥ मूर्ध्नि॥

श्रीः
१०

स्त्रं सर्वज्ञतायै सर्वशक्तिधाम्ने॥ हृदि॥ अंतस्थये तस्य शक्तिशिरः॥ ॐ अः अ
नादि॰ये अनादि॰धाम्ने॥ शिखा॥ स्वं स्वतंत्र स्वतंत्र॥ कवचं॥ अलुस अं
अः अनंत॥ ध्यानं॥ महामूलमध्योर्ध्वं॥ अकळक॥ पंचोपचार॥ मूर्ध्नि
चरणस्मरणपूर्वपारंपर्यं स्मरेत्॥ सं प्रकाश॥ महा ॐ विमर्श॥ अः प्रा
बि। अहं ज्ये ज्योति। स्फुरत्ता। वारं वा। सौः पराभट्टारिका वा। सौः अघोराद्
ति परा गुरुक्रमः॥ संघट्टमुद्रया शिरसि अथ।४। हंसः शिवः हसौः हस्त्र
सच्चिदानंद ज्योतिरहं।४। पूर्ववत्। सच्चिद॰मेव।४। तृतीयं पूर्व। सच्चि
द॰वास्मि। इति चरणं शिरसि संघट्ट॰सेतु। इति विश्रांति चर॰सः क्षण
विश्रम्य॥ अथ चरणषोढा। स्मर्तव्या पादुका॰ क्रमात्।४। हस्रौं हसस॰

आ॰ भे॰
११

रां। ह्सं॰ ह्रूं। ह्सं॰ रीं। ह्स्रौं ह्सं॰ ह्रूं। श्रीपरापावकसर्वाराध्यपुरानाथसर्वगुरुस्वयंगुरु। श्रीगुरुनाथ। ह्सक्षमलं॰ ह्रूं। ह्स्रौं ह्सं॰ रीं ह्सं॰ ह्रूं। ह्सं॰ रां। श्रीशंभुगुरु ह्स्रौं स्वगुरुनाथश्रीगुरु। श्रीगुरुनाथश्रीपादुकां॰ नमः। इतिपा॰ सः। योहमस्मि॰ स्मि। अहमस्मि॰ स्मि। सोहं॥ स्वश्वप्रकाशपरिपूर्णमहाप्रकाशपरिपूर्णान॰ थास्वगुरुश्री॥ इतिसमष्टिच॰ सः। अथपंचांवा। न्यः नवनाथे॰ लूं। ह्सं॰ घूं। समस्ताकाशानंदनाथ॥ इतिनवनाथः। पादुकापूर्तिमूलविद्यांतं संघटनमुद्रयाविन्यस्य॥ इतिषोडशमूल॰ सन॥ पादुकाषोढा॥ संघट्टनमुद्रया। आरोहमस्मिप्र॰ षि। आधारषट्॥ कं न्यासः॥ अथप्रकाश॰

श्रीः
११

श्री॥ अहमस्मि॥ विमर्शसोहंप्र० वि० श्री॥ अहम० प्रस्मि॥ सोहंस्वच्छप्रकाशपू
रिपूर्णमहाप्रकाशपरिपूर्णानंदनाथनिर्वाणचश्री॥ इति व्यष्टिचरण॥ अथ
पू० वन्यासः॥ ऐं कहंसः रक्तश्री॥ क्लीं हसोहंश्री॥ सौस ३ हंसः सोहंमिश्र॥ ऐं श्
हंसः शिवः सोहं॥ निर्वाण॥ इति कामराज॥ पूर्ववत्‌कामविद्या॥ अथ लोपा
मुद्राचरविद्या॥ द्वयं॥ अथ तुर्याचरद्वयं॥ इति पूर्वचरणषोढा॥ अथ उत्त
रचरषोढा॥ अ ४ हंसः हसौः सोहं ह १३ सिद्धि० हंसोहं हसौः हंसः नमः॥
पुनः अहमेव॥ पुनः वास्मि॥ इति शंभुचर॥ हसौः ह्स्क्लौः योहं० स्वा प्रकु॥
द्‌ अहम० ब्रास्मि॥ विमर्श॥ उसोहंप्र॥ विम॥ उयोहम॥ ब्र॥ अहं० ब्रासो
हं॥ स्वच्छप्रकाश० निर्वाणचरश्री॥ इति प्रासादवरान्यासः॥ अ हसौंप्र

आ॰भे॰
१२

क॰ स ह्रौः विमउप्र॥विम॥ऐं ख्फ्रूं ह्रीं क्लिंणिउविच्चे निष्कल्कपरावा हसखफ्रें श्रीं ह्रीं
योहं॰ ब्र॰आ॰ ब्र॥सोहंस्वच्छप्रक॰नंदस्वगुरुनाथ॥इत्यूर्ध्वाम्नायचरणं॥
मोः हंसः प्रकाश॥सौः सोहंविम॥सौः हंसः सोहं आनंदश्च॥सौः॥हं॰ सोहं॥
ज्योतिष्या॥इतिपराभक्तारिकाच॥ ईंकलहंसः प्रकाश॥इतिकामकला॥४॥ह
सहशुक्लविद्यामहापीठ॰नंद॥हसखफ्रें सह्रौः स्फगुरुनाथशुक्लचरणश्री॥म
हाविमर्शानंद हसखफ्रें हसौः स्फगुरुनाथरक्तश्री॥स्फगुरुनाथमिश्रचश्री हसौः
स हसौः योहम॰प्रा॰अ॰ब्रह्मा॥सोहंस्वच्छप्रकाशपरिपूर्ण॰नंदस्वगुरुनाथ॥
निर्वाणचरणश्री॥इत्युत्तरचरणषोढा॥अथ भोगांगंन्यासं कुर्यात्॥४॥हस
क्लांक्लिंनायेनमः॥अंगु॥४॥हसक्लीमित्यादि आ ह्लादिन्येन॥क्लैं दिन्येनम॥मा॥

श्रीः
१२

मं द्रवाहिन्यै नमः॥ अनामि॥ मं द्रोत्कटायै॥ कनि। महामायायै। करत। इति भोगांगन्यासः॥ अथ सप्तमकूटं॥ ऐं कनाभ्यादिपादांतं। ऊरुकादिनाभि॥ ३। मूर्ध्नागल्ह्॥ दक्षकरतले॥ २। वाम॥ ३। हृदि। १। वाममणिबंधे॥ ऊतले ३॥ अग्रे १ वामंधे। ऊतले ३। अग्रे १ दक्षकक्ष॥ ऊ कूर्परे ३ हस्ते १ वामकक्षे ऊ कूर्परे ३। हस्ते १ दक्षपादमणिबंधे॥ ऊतले ३। अग्रे १ वामपादमणिबंधे॥ ऊतले ३ अग्रे १। दक्षकक्षे। ऊतत् कूर्पर॥ ३। हस्ते १ वामकक्षे॥ ऊ कूर्पर ३। हस्ते १ दक्षपादमणिबंधे ऊतले ३। अग्रे तद्वत् वामेति॥ १॥ दक्षपादमूले ऊरुर्वोः ३ जानुनि। तत् वामेपि। एवं संहारक्रमतोव॥ इति सप्तकूटं॥ १ रत्यै नमः गुह्ये॥ २ प्रीत्यै। हृदि। ३। मनोभवायै नमः॥ भ्रूमध्ये॥ ऐं मन्मथाय॥ मूर्ध्नि। क्लूं मनोभवाय॥ वक्त्रे॥ स्त्रौं कंदर्पायनमः हृदि

जुंमकरध्वजायगुह्ये॥ सहमीनकेतनायपादयोः॥ इतिकाम॥ अथबाणाः॥ शिरपा
दमुखगुह्यहृदि॥ अथनवचक्रेशिखालसीमंत॥ समस्तप्रकाटिव्यापकं॥ अथच
तुष्टीथ॥ मूलहृदभ्रूमध्यब्रह्मरंध्रे॥ अथवागीश्वरी १ वागीश्वेनमः॥ दक्षपाद्य
गुंष्ठादिनाभांतं ३ वज्रेश्वर्यैनमः॥ वामनाभ्यादिकर्णांतं॥ ३। भगमालिन्यैनमः
वामकर्णादिशिरांतं॥ इति॥ अथकूमकूम॥ अथयंत्रक्रमः॥ भस्ममध्येलिखेद्वि
द्वानभैरवेश्वरयंत्रकं॥ रक्तपुष्पैश्चगंधाद्यैः पूजांकुर्याद्विचक्षणः॥ समरा
त्रंजपेन्मंत्रंसहस्रद्वयमानतः॥ तद्भस्मचैकेकृत्वातुधारयेध्यस्तुमानवः॥
संग्रामेशत्रवोदृष्ट्वा बलायंतेचततत्क्षणात्॥ एवंभस्मप्रभावेनकंपंतेखि
लदेवताः॥ तत्कोपाद्भुवनंदेविनाशमेतिचतत्क्षणात्॥ स्वर्गभूतलपाताल

वासिनोमध्यमर्त्यकः॥ साळुवस्मरणा देवमरणंयांस्यहेतुकं॥ साळुवस्यप्रयो
गेणात्रिमूर्तिर्नेवरक्षति॥ पंचसप्तकोष्टेषुविलिख्यशरभंरेखाग्रश्रृले
षुतदग्रसाध्यं॥ बाह्येतुमायान्ततताखेष्टितंसंसाधितुंचक्रवरंजया
भिधं॥ पूर्वादितोयजेद्विद्वान्द्रंद्राद्दीन्परमेश्वरि॥ इंद्रस्योभयपार्श्वेतु
व्याधिमत्युयजेततः॥ भैरवंबंधवाग्निश्चपुरतः परिपूजयेत्॥ भद्रका
ळीतथादुर्गासंधिस्थानेयजेत्प्रिये॥ तत्कोष्ठेषुचदेवेशि मंत्रवर्णासमर्प
येत्॥ मध्यकोष्ठेयजेत्सम्यक्साळुवंशरभेश्वरं॥ आवाहनादिपूजांतंमू
लमंत्रेणपूजयेत्॥ धूपदीपैर्महादीपैः कुळदीपैर्विशेषतः॥ क्रमेणैव
वरारोहेशरभंपरिपूजयेत्॥ इत्येतत्कथितंदेविगुह्याद्गुह्यतरंमहत्॥

आ· भै·
१४

राज्यं देयं शिरो देयं न देयं यस्य कस्यचित्॥ गोपनीयं गोपनीयं गोपनीयं प्रयत्नतः॥ ॐ नमो भगवते अगस्त्याय॥ हरिगिरिहिमवतवासि नगर जीर्णविष जीर्ण आमसंस्थाभयंकरी आतापि भक्षितो येन वातापी च महाशनः॥ समुद्रशोषितो येन शतशृंग शताक्षरी॥ महाक्षरीयन्मे भुक्तं चापी तं च तत्सर्वं अगस्त्यो जरद्ष्यति अगस्त्यो जरद्ष्यति॥ अगस्त्य मंत्रजपादेवा शतवर्षाणि जीवति॥ ॐ नमो भगवते कुंडोदराय अगस्त्याय रं रं रं रं रं रं वडवानलाय शमिंद्रमं विषं जीर्णं कुरु कुरु॥ एहि ह एहि भस्म भस्म हुं फट् स्वाहा॥
हरिः ॐ म् गुरुं गणपतिं देवीं भैरवं शरभेश्वरं॥ नमस्कृत्य प्रव

श्रीः
१४

क्ष्यामि मंत्रशास्त्रविभूतये॥ सांगं सलक्षणं सर्वं वदेत्सारमभीप्सितं॥ ज्ञा
नदं जीवलोकानां साधकानां सुखावहं॥ श्रीदेव्युवाच॥ श्रीशिवेशानदेवे
श श्रीनाथ जगतां पते॥ श्रीकाळगळच्छिमूप श्रीमते भवते नमः॥ अन्यथा
शरणं नास्ति त्वमेव शरणं मम॥ तस्मात्कारुण्यभावेन रक्ष रक्ष महेश्वर॥ य
दुक्तं परमं लोके यश्चास्त्रमखिलप्रदं॥ यत्स्थितं साधकेंद्राणां तद्वदस्व द
यानिधे॥ श्रीशिव उवाच॥ श्रीमत्स्मरसौभाग्यमंत्रयंत्रागमादिनां॥ त्र
याणामपि वेदानां शृणु गुह्यमतः परं॥ महामंत्रक्रियाशास्त्रं महासिद्धि
प्रदायकं॥ सर्वदोषप्रशमनं पावनं लोकजीवनं॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां
फलदानप्रकल्पितं॥ सर्वज्ञानप्रदं ब्रह्मज्ञानदं ब्रह्मसिद्धिदं॥ सादशंक

आ॰ भै॰
१५

स्यमागोप्यंसर्ववेदागमोद्भवं॥सिद्धिप्रसिद्धिप्रदंश्रेष्ठंशृणुसर्वमयोविदे॥
वक्ष्यमाणंमहाशास्त्रंपठतांशृणुतामपि॥तथालोकयतांपुंसांवनिता
नांविशेषतः॥सिद्धिप्रसिद्धिप्रदंदिव्यंकथयामिजगन्मये॥प्रणम्यपरया
भक्त्याब्रह्मारव्यंयोवलोकते॥महसातस्यसौभाग्यंमस्तुज्ञानंचभूय
कं॥लब्ध्वाशिष्टस्वशिष्यायविभातेदेशिकंस्मरन्॥वक्ष्यमाणेनशा
स्त्रेणसाध्यंकर्मसमाप्यसः॥यथातंतंपुरायुक्तंएकांतोभवनेशुभे॥
यथाविधिसमाविश्यभूतोच्चाटवरोस्थितः॥अपसर्पंतुयेभूतायेभूता
भुविसंस्थिताः॥येभूताविघ्नकर्तारस्तेगच्छंतुशिवाज्ञया॥इतिजस्वा
करस्फोटंत्रिधाघातंतथातथा॥ततोमंत्रैर्नमस्कृत्यलोकपालाश्च

श्रीः
१५

मंटपं॥ मुक्ताविद्रुमरक्तकांचिरुचिरं हे ४॥ विचित्रंपरमंनानादिव्यस्रग्
धिगंधिनिवरंनानाप्रसूनार्चितं॥ पंचाशल्लिपिशोभितंपरसुधाद्राभिरासे
चयनपंचानंदमयंप्रपंचमुखदंबंधायपीठंनमः॥ आब्रह्मलोकादा
शेषाद्यालोकालोकपर्वतात्॥ येवसंतिद्विजादेवास्तेभ्योनित्यंनमोनमः॥
इतिनत्वाकमासीनःसर्वालंकारणान्वितः॥ आराधनोपयोगानिसंपद्य
तदनंतरं॥ ब्रह्मरंध्रेयजेन्नाथंब्रह्मानंदमयंविभुं॥ परंपराक्रमेणैवगंध
पुष्पाक्षतादिभिः॥ चिरंध्यात्वाततोमंत्रीभूतशुध्दिंयथाविधि॥ ऋषिन्यासा
दिकंकुर्यात्प्रसंनात्मायथाविधि॥ सर्वकार्यार्थसिध्येश्वसर्वविघ्ननिव
र्तये॥ पंचबाणेकविंशेनयजेद्देनायकंपुरः॥ इतिआकाशभैरवकल्पेप्र

आ॰ मै॰
१६

त्यक्षसिद्धिप्रदे उमामहेश्वरसंवादे उत्साहप्रक्रमो नाम प्रथमोध्यायः॥ ॥
श्रीशिवः॥ अथ विघ्नविनाशानमंत्रीणां सर्वसिद्धये॥ गणेशाराधनं व
क्ष्ये सर्वकामफलप्रदं॥ पीठासने ष्टपत्रे ब्जे नव शक्तिर्गणेशतुः॥ प्रागादितो
यजेद्देवीनवमीकर्णिकांतरे॥ त्र चां च ज्वालिनीनंदां भोगदां कामरूपिणीं॥
उग्रां तेजोवतीं सत्यां ततो विघ्नविनाशिनीं॥ रक्तांगरागवसनमाल्याभरणभू
षिताः॥ वराभीतिकराः सर्वाः प्रसन्नाभिरथाञ्चिताः॥ तस्योपरि महायंत्रं क
ल्पयित्वा यथाविधि॥ आवाहनादि पूजां तं कृत्वा नत्वाथ पंचधा॥ गुरुं प्रथ
ममाराध्य पारंपर्यविधानतः॥ संगं सावरणं चैव विभुं संविघ्नयं यजेत॥ आ
राध्ययोश्विलां देवाने कचत्वारिपंचभिः॥ यजेत्तस्य त्वरां सिद्धिं तन्वत्याखिल

श्रीः
१६

देवताः॥ बिंदौ गणेश्वरं लक्ष्मीं त्रिकोणे दिक्षु वाग्यतः॥ श्रियं च श्रीपतिं पूर्वे
चापि कामं बिकां प्रति॥ दक्षिणे च रतीकामं पश्चिमे चोत्तरे ततः॥ महीं महि
पतीं चैव भूयो लक्ष्मीं गणेश्वरं॥ परतो ऋतु कोणाग्र मादितस्तान्यजे क्र
मात्॥ ऋध्या मादौ समभ्यर्च्य च प्रमेदं कांतिसौमुखं॥ मदनावती समायु
क्तं दुर्मुखं च ततः परं॥ मदद्रवामप्यविघ्नं द्राविणीं विघ्नकारकं॥ वसुधा
रां शंखनिधिं वाद्ये दक्षिणपार्श्वके॥ वसुमतीं पद्मनिधीं वामपार्श्वे यजे
त्ततः॥ पावकेशान दैतेय पवमानेंद्र दिक्षु च॥ अंगदेवीं यजेदष्टपत्र प्रागा
दिमातृकाः॥ लोकपालं ततः पश्चाद्यजेदिक्षु यथाक्रमं॥ पंचादशाक्षराधी
शां ततः पाशांकुशौ यजेत्॥ चक्रराजं महाकोण द्वंद्वेन परिवेष्टितं॥ चिरंध्या

७४

आ·मै·
९७

कृ ३।क विद्याविनोदसारः

॥श्रीगणेशायनमः॥ कृष्णात्रिगोत्रोद्भवकूर्चासिंधोः समुद्भवो विट्ठलदर्णचंद्रः॥ तस्यात्म
जः श्रीरघुवीरसंज्ञः करोति कुंडार्कमरीचिमालां॥१॥ अत्रभगवान् श्रीमद्दनीलकंठसुतोभ
ट्टशंकरनामाविद्वान् उपपत्तिप्रधानं सुकरोपायं चकुंडप्रकाशकं ग्रंथं आविष्कर्तुं प्रतिजानीते॥
भास्वंतं नीलकंठं पितरमनुसरन् शंकरो वक्ति कुंडं भूरुग्रुरव्यंघ्रिगा ६९८ हस्तं दशशतह
वनात्तद्दशांशोन रेस्यात्॥ हस्तः स्यादूर्ध्वबाहोः प्रपदगमपरैर्विंशः पंचमोंशोंगुलं तत्तशिस्यो
शस्त द्व्यंगांशोयवउरगलवस्तस्य मूकाप्यलिक्षा॥१॥ भास्वंतं रूमिति क्रीटन्यायेन ध्यान
वंदनानंतरभास्वन्नीलकंठावंप्राप्तं कुंडं दशविधं सांगोपांगमित्यर्थात् तेयं॥ अनुसरन्नित्या
मनः सामर्थ्याधिक्यं सूचितं॥ तत्रादौ कुंडमानमाह॥ तत्कुंडं दशशतहवनात् सहस्रहोममा
रभ्य दशगुणोत्तरे होमे कुंडमानं भूम्यादि हस्तं स्यात्॥ यथोक्तं॥ सहस्रेस्य होमव्ये कुर्या

कुंडं कर्तव्यं ॥ यदि हस्तमात्रेण लक्षहोमे चतुष्करं ॥ २ ॥ दशलक्षमिते होमे षट्करं संप्रचक्षते ॥
अष्टहस्तात्मकं कुंडं कोटिहोमे तु नाधिकं ॥ ३ ॥ हस्तादिमानमाह ॥ यजमानेनोर्ध्वबाहुना प्रसृ
ष्टितेन समपादस्थितेन वेति कात्यायनवचनात् ॥ ऊर्ध्वबाहुः प्रपदगोपादाद्योच्छ्रितेन परिमितेन यज
मानेन यत्प्रमाणं तत्पंचमोंऽशो हस्तः ॥ हस्तस्य चतुर्विंशतितमोंऽशोंऽगुलं ॥ अंगुलस्याष्टमोंऽशो यवः ॥ य
वस्याष्टमोंऽशो यूका ॥ यूकाष्टमांशो लीक्षा ॥ यद्वा ऊर्ध्वबाहुप्रमाणं तु मध्यपादो नार्चितयेत ॥ कत्र स्या
पोतिनीमितेप्रकालीक्षादयः शतेन ॥ राम वाजपेयिन स्तु ॥ आहुतिसामिनौ परिमितामिन तस्यैकं क
हस्ते पंचनंदावलोकि चतुरस्रे सितरेकोटौ तु पंचपाकरे ॥ समंततश्चतुर्हस्तां पंक्त्यापाये ऽत्राह
स्तकं ॥ स्कांदे ॥ कोटि हुतौ कुंडानां कर्तव्यं चतुर्हस्तानि ॥ इति वचनांतराण्यपुदानं कुं ॥ अत्र
वक्तव्यान्यानि वाजपेयीकृतस्वग्रंथटीकायामेव द्रष्टव्यानि ॥ विस्तरभयात्तु नेह प्रपंच्यते ॥

कुं० टी०
२

अथाशादिदिक्साधनं चतुरस्रसाधनं चाह ॥ छायांतो मध्यशंकोः समभुवि विहितं मंडलं येन
गच्छेद्द्वे स्थानयुग्मं तदनुगतगुणः प्राग्गुणो योदगंशुः ॥ तस्यां नाभ्यां तदर्धाधिकगुणक
र्मयोर्मध्ययोर्मध्यतः स्यात्तत्संपे भ्रामयांशुकुरूपऽदामितः सर्वकुंडप्रसिद्धिः ॥ ॥ समायां
भुवि मध्ये द्वादशांगुलं शंकुं निधाय तस्मिन्नेपारांशानि मुच्यते न सूत्रेण षोडशांगुलेन शंकोः
परितो भ्रामणेन वृत्तं कार्यं ॥ पूर्वाह्णे शंक्वग्रच्छाया यत्र वृत्तरेखां स्पृशति अपराह्णे निर्ग
च्छति ॥ तत्स्थानद्वये अनुरूपसूत्रं देयं ॥ तत्प्राक्सूत्रं भवति ॥ तस्य पूर्वापरान्तद्वयाधिके
न गुणेन पश्चिमभागे वृत्तार्धं कार्यं ॥ एवमपरान्तामाचतेव सूत्रेण पूर्वभागे वृत्तार्धं कार्यं ॥ तयोः
संधिमाभिलक्ष्य तिर्यग्भुर्दक्षिणोत्तरं सूत्रं भवति ॥ अनयोः सूत्रयोः संधिमारभ्य दृष्टप्रमाणसूत्र
रेण वृत्तद्वयं कार्यं ॥ तदेव सर्वेषां कुंडानां प्रकृतिभूतं भवतीत्यर्थः ॥ ये तु चतुरस्रप्रकृतिकानि सर्वा

२

णि कुंडानि व्यासरसगुलै पांगुलसाम्यं क्वापि नास्तीति स्वकं ॥ नन्वेवं तदपेक्षणीयं ॥ स्वरस्वरस्वरस्वरभ्रा
दिव्यापितस्य महति तत्र व्यासस्युर्न वर्ता पुनमानानि चाह ॥ २ ॥ ५ वृत्ते [illegible] जलनिधीधिसे ८।७।५
८।१।८ ॥ रविपदहस्ताग्निः १८।५।२।३ ॥ सप्तत्ववानलो ॥ २०।२।७।४ ॥ इभे हस्तवेदे ८।२।३।२
नत्रिसदलो ॥ २६।८ ॥ सिद्धाः ॥ २४ ॥ करामे कले ॥ २२।७।४ ॥ २ ॥ भारामे स सवे ॥ २३।३ ॥ धिपादध
नयो ॥ २८।२।२ ॥ नंधौरवराम ॥ २९।६।२ ॥ दलो ॥ ३०।७।२ ॥ मौक्षं ३२।७।१ ॥ नजिय [illegible] वनिसुरत्रय ॥
रसदले ॥ ३४।३।२२ ॥ व्यानि त्रिकुंडानि कृतिः शिवा ॥ ३७।८ ॥ अत्राधिकाः कतिपयकुर्वावि
स्यार्थः ॥ ससंख्याधाष्टस्वसंख्येयांगुलपरः ॥ नेनचतुष्कुंडे परमकुंडे च नलपव्यासः किंचिदधि
कांचप्रकापि पिपकैः सप्तविंशत्यंगुलैः संमित इति स्वेयं ॥ अत्र व्यासानयनप्रकारं तोपपत्तिकमग्रे
वक्ष्यामः ॥ अपि पादहस्ताग्निः ॥ अत्र तीक्ष्णैकाय पंक्तिमयव दयात्म काष्टात्रिंशदंगुलानि चतुःपञ्चो

कुं० कौ
३

षंडाभं च लक्षमानं ॥ ३ ॥ अपादत्यानलः किंचिदधिकपंचदशाधिकत्रिंशदंगुलः द्विज्येयोनिकुं
डे च लक्षमानं ॥ ४ ॥ दग्वेदे सप्तवेदरसा त्रिस द्वैकलैषवाधिकद्विचत्वारिंशदंगुलव्यासवृत्ते
सार्धषट्त्रिंशदंगुलात्मिकाज्याभवंति ॥ ५ ॥ सिताः कृतामेकले ॥ अकलेषोडशांशहीनेकिं
चिन्यूनषट्कात्रतुर्थ्यन्यूनचतुस्त्रिंशदंगुलव्यासवृत्ते चतुर्विंशांगुलोन्मितज्याभवंति ॥ ६ ॥
भारामेसप्तवेधिपादयुक्तयो ॥ ७ ॥ कयषकाधिके कयवाधिके कत्रिंशदंगुलव्यासवृत्ते दकात्र
याधिकयवद्वयेन सहिताभष्टादशांगुलपरिमिता पंचज्याभवंति ॥ ७ ॥ अनंगोस्वरामेदले ॥
किंचिन्यूनपादेनात्रिंशदंगुलव्यासवृत्ते किंचिन्यूनयवोनापंचदशांगुलपरिमिताः षड्ज्या
भवंति ॥ ८ ॥ गोदाघात्रियवत्रिभः ॥ किंचिदधिकएकोनात्रिंशदंगुलव्यासवृत्ते पंचयवाधि
कादशांगुलाः सप्तज्याभवंति ॥ ९ ॥ अपदलेज्यानिस्त्रियकाः त्रीनाः ॥ किंचिदधिकपंच

चतुरधिकाष्टाविंशत्यंगुलव्यासस्तत्रैकत्रयोनैकादशांगुलाः अष्टव्यासा भवंति ॥ १० ॥ एवमेकहस्त
कुंडेषु वद्ध्यादिमानान्युक्तानि ॥ ११ ॥ अथ द्विहस्तचतुर्हस्तषड्हस्ताष्टहस्तेषु विशेषप्रकारमाह ॥ द्विघ्नो
ध्नि मेघफलं भुजदलकानि विदध्वामेनांघ्रिणेक्ष्यादिनि मेघ्यं शोनस्वांघ्रिभाजा विभुगगुणलब्धः स्वांघ्रित
द्विघ्नमस्ते ॥ कोन्यः स्वर्वोत्तरांभोरिहधरुणादिशः पुच्छपार्श्वास्यपार्श्वविस्तोपपार्श्वास्यमध्यावनुजघन
युगमध्यतः पुच्छकुक्ष्योः ॥ ४ ॥ द्विघ्नोब्धिघ्नरामि ॥ द्विघ्नो द्विगुणितः अंगुर्मूलस्तत्रं कार्यं । फलोब्धिघ्ने
सति चतुर्विंशत्यंगुलो हस्तः तत्परिमितस्य कुंडस्य फलं चतुर्विंशत्या गुणितं चतुर्विंशतिरेव ॥ तत्र
षट्सप्तत्यधिकानि पंचशतान्यंगुलानि भवंति ॥ ५७६ ॥ चतुर्हस्ते कुंडे तु एकदेशफलं चतुर्गुणितं तत्
चतुरधिकानि नवाविंशतिशतानि भवंति ॥ तत्र मूलं सप्तांगुलानि अष्टचत्वारिंशच्च भवंति ॥ एवं
सर्वास्मिन् हस्तादिपरिमाणे फलं चतुर्गुणितं मूलं द्विगुणं कार्यं ॥ हस्तिकानि विदध्वामेनांघ्रिणेक्ष्यः ॥

कुं॰ टी॰
४

अस्मिन्नेव चतुर्हस्तफलके द्विनिघ्नेऽधिके षड्हस्तफले षड्रूपं चाशादधिकं चतुस्त्रिंश
च्छतानि भवंति॥२४५६॥ एतावति फले मूलांगुलानि दशांशोन पादपादमात्रं वर्धते॥
१०।६।३।१९।५। ततश्च किंचिन्न्यूनाद्वियवोनएकोनषष्टिरंगुलानि षड्हस्ते मूलसूत्रं॥५
५९।६।२।१।५॥ यथोक्तं चाप्यपेक्षिभिः॥ द्वियवमंकोष्ठिति॥५९।७॥ द्विनिघ्नत्र्यंशोन स्वो
त्रिभाजाद्वियुगगुणलवस्तत्रिभिः॥ द्विनिघ्ने द्विहस्ते तु फलं ११५२॥ त्र्यंशोनाष्टभिरंगुलैः स्वो
त्रिभाजास्य चतुर्थांशयुक्तैर्दशभिरित्यर्थः॥ कथंभूतैरंगुलैः॥ द्वियुगगुणलवैः॥८।७।४।२।
तैर्युक्ते हस्ते चतुस्त्रिंशदंगुलानि किंचिन्न्यूनानि भवंति॥ तत्रापि अंगुलषष्ठांशत्र्यंशस्य द्वियुग
गुणलवेन चतुस्त्रिंशत्तमेन भागेन किंचिन्न्यूनत्वकात्तु [illegible] नोनमिति॥३३।७।४।२। एतद्विह
स्तकुंडे मूलसूत्रं॥ अंशोद्विनिघ्नः॥ अंशे भष्टहस्ते मूलसूत्रं॥५७।७।०।४॥ एवमष्टहस्ते फलं॥

४

॥४५०॥ एतदेव स्वपंचदशांशाद्धयोनेषड्भुजमत्स्यकं भवति ॥ तदेव फलाधिक्यात् मत्स्याधिकोऽसि
से ॥ कुं अस्य निंबकुंडपरिभाषामाह ॥ कोव्यदाति ॥ प्रागुदक्सूत्रयोर्यत्र संपातस्तत आरभ्य
मंकार्यमित्युक्तं ॥ तस्यैव तस्य पश्चिमादिशामारभ्य सूत्रदयस्येयत्तावत्तंरवास्यार्द्धेनैव पश्चि
मादिक्रमेण पुच्छपार्श्वास्य पार्श्वा भवंति ॥ पूर्वा ततः आस्यं पश्चिमां ततः पुच्छं ॥ दक्षिणोत्तरावंसौ च
पार्श्वौ तत्र पार्श्वास्ययोर्मध्ये अंसौ पुच्छपार्श्वयोर्मध्ये जघने ॥ एवं सर्वकुंडे पृथुकाः फलानी
ति कामाराः कुं उरस्तनाम कारमाह ॥ संपृः पार्श्वास्यमध्यायनुततगुणयोः कोट्योर्व्यस्तकोणा
त्स्यात्प्राग्यांग्रे देशात्कुरुवलयमपि हार्द्धे दुः पश्चिमार्द्धे ॥ श्रोण्यो पुच्छाद्दलेन द्वयमुरवगुणतः
स्यात्त्रिवत्तेभगाभे पुच्छश्रोणीगुणार्द्धं दलं वलयपुगं चाधिकेषड्भुजे तु ॥ श्रोण्यंसौ पार्श्व
तोऽर्धा युगभुजवत्कुले दिग्विदिक्कोणकस्याद्यास्यस्याद्य कोणे त्रिय पुलस्त्वांसिंध्रुगुले

स्त्रिकुंडं ॥ सचापक्षेत्रेऽस्मिन् शरोदार्द्धमिभरसदृग्भागयुक्तं कृतोऽस्याः पंचस्वेदिष्मपार्श्वनिननतिविव
स्वस्थात्रवेरैयुक्तं ॥ ५ ॥ अत्र एकहस्ते [illegible] क्षेत्रे पद्मकुंडे चापक्षेत्रगुणप्रमाणं २।७।०।५।१।१४ इत्युक्तमे
व ॥ द्विहस्ते ३।८।०।४।२।१ ॥ चतुर्हस्ते ५।४।०।३।२।३ ॥ षड्हस्ते ६।६।०।२।६।३ ॥ अष्टहस्ते ७।६।४।६।२
तत्र पक्षे कर्तव्यतेव नास्ति ॥ अथो वृत्तकुंडं ॥ पद्मव्यासेन बाणेषोडिश्चतुरिभिलवैः ॥ ३।४।८ ॥ क
र्णिकाकेसरांतः पत्रेभ्योमार्गमंडलानि स्युरर्धविवक्ष्यस्यासततांशादंक्या ॥ २।५।२।१।१।५ ॥ २।०।२।०
३।१।५ ॥ व्यासाप्यर्धं बहिस्तत्कृतिद्विगुणकोदिष्मौर्वीभ्रमेण चापाबंतलरार्धज्यावितिकुरुम
तिमन्वष्टपत्रप्राज्यकुंडं ॥ ७ ॥ चतुरस्रमाह ॥ संधेः पार्श्वस्यमध्याद्वनुततगुणयोः कोटयोऽथ
स्रकोणाः ॥ अत्र चतस्र्याष्टभागाः सुसमाः कार्याः ॥ नेत्र दावंसौ ॥ दो पार्श्वौ ॥ द्विजपनौ ॥ भुरवं पुच्छं
चेत्युक्तं ॥ अत्र चतुरस्रस्य समतासिध्यर्थं दक्षिणांसादारभ्य उत्तरश्रोणिपर्यंतं सूत्रं देयं ॥ तथैव सं
विभागमनु [illegible] दक्षिणश्रोणिपर्यंतं द्वितीयसूत्रं ॥ तत्र सूत्रकोटयः [illegible] रेखा [illegible]
णी चतुरस्रस्य कोणा भवंति ॥ तत्र

श्रोणीद्वयकर्णभंसद्वयसूत्रं दक्षिणांसश्रोणीसूत्रं नरांसश्रोणीसूत्रं चेति भेदैः समचतुरस्रं भवति ॥
भजपंचसप्तमितान्येकभूम्यंगुलानि भागे वेकानि ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात्प्राग्यास्त्रिदेशात् कुष्ठव
लयामितार्धं दत्वा पश्चिमार्धे ॥ अर्धचंद्रकुंडस्य मध्यसाधनार्थं तस्मात्सूत्रद्वयसंधेः प्राक् प्राच्यां
प्राच्यां चतुर्थांशे शंकुं निखाय तस्य परितः ज्यार्धसूत्रं वृत्तं कार्यं ॥ तस्य च तस्य पश्चिमार्धमर्धचंद्रं भ
कुंडं भवति ॥ अत्रोदक् सूत्रानुपातेन ज्यासूत्रस्य वृद्धिरुत्सयुन्नेयं ॥ अत्रापि द्विहस्तादौ मत्स्यसू
त्राणि ॥ द्विहस्ते ५।१।१।२।३ ॥ चतुर्हस्ते ७।६।४।६।२। षड्हस्ते ९।२।६।५।२। अष्टहस्ते १०।८।
२।४।८। श्रोण्यादिविति ॥ श्रोण्योः पुच्छादूर्ध्वं तेन द्वयमुखगुणतः प्रास्ति वृत्तार्धप्रमितेन पुच्छभागात्प्रत
रेखा प्रतिश्रोणिद्वयं साध्यं तेन सूत्रं देयं ॥ श्रोणिद्वयात्सूत्रद्वयं मुखपर्यंतं देयं ॥ तेन वृत्तगर्भेति सूत्रभिर्ज्या
भिः त्रिकोणं कुंडं भवति ॥ अत्रापि पद्महस्ते वृत्तमानं भुजमानं चोक्तं ॥ उक्तरीत्या द्विहस्तादौ न देयं

र्घीयं ॥ द्विहस्ते ०।१४।३।८। चतुर्हस्ते ८।०।२। षड्हस्ते १०।३।१।८। अष्टहस्ते ११।९। ०।०।१४।४। अ
द्धिज्ये योनिकुंडं भवति ॥ भगाभश्रोणीगुणज्यं दलवकयुगं चाधिकं ॥ अत्र इयं वज्रे उत्करीत्यात्रस्त
मुत्पाद्य पुच्छश्रोणिपर्यंतं तो योगुणस्तमेव ज्यां कृत्वा तन्मध्यात् पुच्छादारभ्य श्रोणीपर्यंतं अ
र्धवृत्तं कार्यं ॥ एवं द्वितीयभागेपि वृत्तार्धमुत्पादनीयं ॥ तेन योन्याकारं कुंडं भवति ॥ अत्रापि इ
ष्टव्यासः ॥ द्विहस्ते ०।२।८।२।१।२॥ चतुर्हस्ते ८।०।४।०।२। षड्हस्ते ०।७।०।०।७।५। अष्ट
हस्ते ०।१।४।४।२।८। अथ षट्कोणं षड्भुजेषु ॥ श्रोण्यं सो पार्श्वतो ध्रुवातो ॥ अत्रापि वृत्तार्ध
मितेन कर्कटेन पार्श्वस्थानाद्वृत्त भवतः ॥ अंसश्रोण्योः कल्पनीयौ ॥ तेनांसयोः सूत्रं उत्तरांसा
द्दुत्तरपार्श्वसूत्रं ॥ ततः उत्तरश्रोणिसूत्रं ॥ एवं श्रोण्योः सूत्रं दक्षिणपार्श्वादंसावधि च सूत्रं देयं ॥
तेन षड्भुजं भवति ॥ यद्यप्ययं प्रकारः पुस्तकेषु उक्त अकर्तुराक्यः ॥ तथापि पुच्छस्थाने कोणपाता

नृत्यकल्प्यः॥ नार्यैन्द्रकोणकुंडेषु योनीर्नानां तत्र विनाशः इति वचनेनात्र योनिनिषेधात्तद्य
था पश्चिमभुजे योनिर्भवेत्तथा सर्वभुजमानं योज्यं॥ अत्रापि विस्तव्यासः॥१०।५०।७।५। चतुर्ह
।५८।०।०।०। षड्हस्ते।७२।७।६। अष्टहस्ते।८४।१।१।७। अथाष्टास्त्रमाह॥ युग्मभुजाष्टकुंडे
दिग्विदिक्कोणकं स्यात् तत्रैव पूर्वपार्श्वस्थत्रास्त्राभ्यां मुखपार्श्वस्थत्रास्त्राभ्यां चादिक्कोणकं चतु
रस्रान्तरे कर्तव्यं॥ तत्र बाह्यान्यष्टौ त्रिकोणानि परिमार्ज्य मध्येऽष्टकोणं स्यात् एकरन्ध्रं कुंडमु
त्पद्यते॥ अस्य तु कर्णार्धे तत्र किंचिदधिकसार्धषष्ठीविंशांगुलं भागे वोक्तं॥ इदं स्थितिरत्नाक
र्णमुक्तं तत्क्रियायत्नामिति भेदः॥ अत्र सर्वत्र फलानि पद्मादिकं सोपपत्तिक्रमग्रे वक्ष्यते॥ यद्वा
अस्मिन्नेव रत्ने चतुरस्रवत्तवद्दृष्टा अंशाः कल्प्याः॥ यथा कुंडे कोणे योनिर्न पितृमचाति
विलानि वोसख्यानि॥ अत्रापि स्थितिव्यासः॥ एकहस्ते।२०।३। द्विहस्ते।५७।०।१।५।५।व

पं० ११

तुर्हस्ते ८।०।८। षड्हस्ते ११।१।३।२ अथार्कियाद्वनव्यासः॥ द्विहस्ते ४।०।३॥ चतुर्हस्ते ५।७।०।५।२॥
षड्हस्ते ६।२।१।७।२।३॥ अष्टहस्ते ८।०।८॥ अथ सप्ताष्टमाह॥ सप्तास्मैदोःक्षितिदोर्दोर्दलमितरस
६कुभा[illegible]गयुग्मकृतोज्या॥ अत्र प्रकृतिर्वृत्तमुक्तं॥ ४२।५।०।३॥ अस्मिन्वृत्ते व्यासस्त्रिबाहुः॥ व
नवाग्निस्यपादत्रयमूलं भवति यथा वृत्तवर्गः॥ ८०।१।१।७।२।२। तस्य पादत्रयं ४।६।२।१।३।३।४। अस
मूलं ६।२।५।१।०।२। अस्यार्धं॥ १।३।४।४।१।७॥ इदं अष्टषट्काष्टकं द्विशततमेनांशेन युक्तं॥
॥२६।८।॥ अस्यांशाः॥ ०।०।३॥ अनेन युक्तः॥ १।२।४।७।१॥ सप्तास्त्रिदोर्भवति॥ अत्र वृत्तव्यासः
द्विहस्ते ७।१।०।२।४॥ चतुर्हस्ते।५।८।०।२। षड्हस्ते ७।१।०।५।५। अष्टहस्ते ८।२।०।५।७। अथ वं
चाष्टकुडमाह॥ पंचाशो द्विनिघ्नाश्विनिनतिविवरं रखाब्धवेदांशयुक्तं॥ ४०॥ अत्र प्रकृतिवृत्तमु
क्तं॥ ३१।१।१।१॥ अस्य वर्गं ९।६।९।९।५॥ इदं चतुःशततमेनांशेन ४००। अस्यांशाः॥ ०।०।२।७॥
अस्यार्धं॥ ७४।॥ तस्य मूलं ६२२ इदं द्विगुणितं ४४ वृत्तव्यासः द्विगुणितः ६२।२ अनयो रंतरं ८ मुना

अवनेन वृत्ता १०।२।२।३। पंचास्रिद्दोर्भिता। अथ प्रकृतिचक्रव्यासः॥ द्विहस्ते ६४।०।२।५। च
तुर्हस्ते ८२।२।२।२। षड्हस्ते ७८।२२।०। अष्टहस्ते ९८।०।५।२। अथ पद्मकुंडमाह॥ वृत्तव्यास इति
अथ वृत्तव्यासः। २७।०।५।१।४। नवधा विभज्य नवमांशः ३।०।०।४।५। द्वाभ्यां भागाभ्यां मंतः
कर्णिकावृत्तं कर्तव्यं ६।०।१।१। ततो बाह्यैश्चतुर्भिर्भागैः केसरवृत्तं १२।०।२।२।४। ततो बाहिर
श्चभिर्भागैः अंतः पत्रभूमा २४।०।५।५ मध्ये १ वलयं ३।०।०।४।५ कर्तव्यं यस्माद्बाहिः पत्रविभा
गः तस्मिन्नष्टदलं वेदने अष्टधा पूर्ववद्विभक्ते तत्र तत्रार्द्धेऽधिचिह्नानि कर्तव्यानि। अत्र अष्टदलवेदने परिधिः
१७५।५। व्यासो मन्दाग्नि ७८२७ हतो विभक्तो खबाणसूर्यैः १२५० पारिधिस्तु ... शरानि इन्दुकरीत्या परि
धिं अस्मिन् परिधौ अष्टधा विभज्य चिह्नानि कार्याणि। तत्र अष्टमांशः ९।२।५ ततो बाहिर्दिशामांशे नआ
गंतुकेन राहितैः १२०।०।५।६।२। स्वकीयपंचाविंशांशसंशोधितैः अंशाः ११।१।५।०।२। पत्रान्तरापि र

नकिंचिदपि केनापि शादेशु तव्यासः॥ १।२।३।४।५।६।७।८। भवति॥ ततो द्वारास्य न तस्य मुखतो
सतस्तद्दो कर्णौ चरम वक्ष्यान संगतौ कृत्वा एकस्य स्वमुखाद्यत्॥ ततो स्व मुखाभ्यां द्वितीयं॥ अंस
पार्श्वाभ्यां तृतीयं॥ पार्श्वेन पनाभ्यां चतुर्थं॥ जपन पुच्छाभ्यां पंचमं॥ पुनः पुच्छ दक्षिण जपनाभ्यां षष्ठं॥
जघन दक्षिण पार्श्वाभ्यां सप्तमं॥ पार्श्वांसाभ्याम् अष्टमं॥ एवम् अष्टौ अस्त्राणि नाडिः कृत्वा भवति अस्त्रे चतुर्दे
हेन धीहिन्त्य पानिपि कर्तव्ये॥ ततश्च अश्वत्थपत्राकाराणि दशानां भूत रात्रीनि भवंति॥ कर्णे द्वाविंशे
नतस्त्रा द्विगुणं कृत्वा तस्यांतौ कोणौ निपात्य मध्यगाभि भागं भाकृष्यां अन्यतरं कोटिं द्वितीय कोटिं पर्यंतमंश्रा
मयेत्॥ तदिदम् तत्र्यै पनु लस्थे नवलन सएक पादाप्रावां भवति मध्य द्वितीय पयाना रिक्तन मेव कृत्वा लत्र म
ध्यं बाहितत् कुष्यतस्य कूमं वो द्वितीयात पदैन भ्रामयेत्॥ तद्द्विर्जपनुभवानि॥ एवं द्वितीय कर्णोपि बास
बाहिर्धनुर्भ्रांजानरं भंतर्जे कृत्वा चतुर्भिर्धनुर्भिरिकं दन्ल सापयेत्॥ एवमष्टावपि दश्यानि कृत्वा एप कुर्य

कार्यं ॥ ७ ॥ अथैषां कुंडानां स्थानान्याह ॥ वेदास्रं योनिरर्धचंद्रमनलदोर्वृत्तमंगास्रमब्जं वस्वस्रं चैवं इ
दिक्षु प्रथमचरमयोरंतराले युगास्रं ॥ एतान्याद्यानि वास्युर्नवविदिक्षु कृते पंच वास्युः शतीत्योमे
कुंडे यदि स्याच्चतुरस्रादिशि चाग्नानि चेद्याः प्रधाने ॥ ८ ॥ येयाः परमात्रादेशादहतिः मेतत्कायथाप ते
निनथाः कुंडानि कार्याणि ॥ तत्र प्राच्यां चतुरस्रं कुंडं ॥ आग्नेय्यां योनिकुंडं ॥ दक्षिणेऽर्धचंद्रकुंडं ॥ नैर्ऋ
त्यां त्र्यस्रिकुंडं ॥ प्रतीच्यां वर्तुलकुंडं ॥ वायव्यां षडस्रिकुंडं ॥ उदीच्यां पद्मकुंडं ॥ ईशान्यामष्टास्रिकुं
डं ॥ चतुरस्राद्यास्रयोरंतराले ईशान्यपूर्वदिग्मध्ये चतुरस्रमेव नवमं ॥ एतानि नवापि कुंडानि एतान्येव
वा चतुरस्राण्येव वा कर्तव्यानि ॥ यत्तु पंच कुंडानि क्रियंते तदा विदिशि कृते कोणकुंडानि आग्नेयनैर्ऋ
तिवायव्येशानस्थानि न कर्तव्यानीत्यर्थः ॥ यदि त्वेकमेव कुंडं क्रियते तदा प्रतीच्यामीशान्यां वा कार्यं ॥
राम राजपेयादौ तु ॥ सर्वेषां कार्यसंयोगः कृतः ॥ चतुरस्रे रविः डसिसिः ॥ वानेपुत्रमातिः ॥ अर्धचंद्रेऽपेतु

कुं०टी०
२

र्यं ॥ यश्चिष्णशिष्यः ॥ अनेशांतिः ॥ पद्मकोणे मारिच्छेदः ॥ पद्मे दृष्टिः ॥ अष्टास्रे आरोग्यं ॥ कुंडयुग्मेन्द्रश्च अ
भिचारशमे भतोस्वादश्यं च कुष्टिमिति ॥ अथ सर्वकुंडसाधारणखातादिमाह ॥ खातं कुंडाभमानं निम्न
वगदनः स्युर्बहिर्मेखलास्तानं हांगस्युश्च वेदत्रिकरवितत योंशोन्ध्यवाभिर्द्विपुष्टा ॥ खाभाना ओ औ अंधा
वाञ्छुनन ॥ २ ॥ ७ ॥ जवके व्यासदैर्घ्याङ्गुलोनिः पञ्चात्वान्नग्रगानां भगवत्परिशुचाद्येषु कुंडविंशांति ॥ २ ॥ अ
र्ककुंडशाद्धेमेखलासांनिवेशाः खातेन सहोच्यते ॥ तत्र चतुरस्रादौ कुंडे चतुरस्राकारमेव खातं कर्तव्यं ॥
तस्य खातं कुंडायाममेव ज्ञेयं यावत् कुंडप्रमाणं ॥ तथाहि ॥ चतुर्विंशत्यंगुलेन चांगुला आयामे खला ॥ सापि
खातांतरितश्चतुर्विंशत्यंशादंगुलाद्बहिर्भवति ॥ तथा यामेखलान वांगुलोच्चा चतुरंगुलविस्तारा ॥ ततो
बहिर्द्वितीया मेखला पंचांगुलोच्चा त्र्यंगुलविस्तारा ॥ तस्याः परितः तृतीया त्र्यंगुलोच्चा द्व्यंगुलविस्तारा ॥
अथ नाभिः यावत्कुंडस्य व्यासः चतुरस्रभुज इत्यर्थः ॥ तस्य चतुर्विंशतिभागस्य एकेनांशेनोच्छ्रायद्विगुणायाम

२

२।६ परिमितं चतुरस्राकारः॥ सार्धशाद्दश्चः कुंडस्याकारः ज्ञा द्रौचापाकारैर्यकर्तव्येत्यपि केचित्॥ पद्मकुंडे तु नाभिर्न्या सि॥ तत्र तत्स्थाने कर्णिकायाः स्वसत्वात्॥ सर्वेषु कुंडेषु पाकारैर्विना योनिस्तु चतुर्विंशदंशाना तृतीयेनांशेन कृ सि॥ योनिस्तु अष्टौ विंशतिश्चतुर्विंशांशो विस्तृता अष्टाभि रंशौरित्यर्थः॥ नवाभिर्दीर्घा पालिवालस्याकारः पूर्ववत्कर्त व्यः॥ तस्या योनेः पृष्ठ्यान्नाडं सच्छिद्रं कर्तव्यं॥ नो भगे योनिकुंडे योनिर्न कर्तव्येत्यर्थः॥ उपरि तु वामेण कुंडे विरों ति॥ पे स्वस्याउपरिभागे रक्तेन भागेत्र्या॥ सा पद्येश्च वर्णा पश्चात्त्यागभा रात सुकृत्या कर्तव्या॥ अत्र सर्वत्र मानं कुंडस्यो नाभिरपि मेरवकायो नि नाले पुनर्स्नीयं॥ तत्र रश्मिप्रकारो दि मोक्षि भ रानिभोकार्सेन स्मर्तव्यः॥ १॥ पंचत्र्यंकैः १।२।३।१२ रक्षैराकैः ६।२।३।७ पातिरविः ५।७।८ क्रैरैमंडपोत्थः समोऽग्र्यमतुल्यांशो दोर्ष्णस्वे ऽनवरस्तु समामध्यमो वेदिरेषां॥ हस्तौ वारवेऽक्रोणेषिभिर्कैरमुद्दरेषेव ५ हस्तेर्बहिश्च स्तंभाद्यंषा ष्ट ५।८ संख्यं भुविस्तारलवनः स्येयमन्यत्रत्वैर्वं॥ १०॥ अथ मंडपमाह॥ मंडपः समचतुरस्रो द्वा हस्तोदाद्वादशहस्तश्च

मं० को०
१०

न्यः ॥ एवं द्वादशहस्तश्चतुर्दशहस्तश्च मध्यमः ॥ अत्र द्वादशहस्तस्योभकोटिपाठः ॥ उभयेषामपि च कुम्भादि
मानानामस्त्यर्थः ॥ तथा षोडशहस्तोष्टादशहस्तश्च मंडपोत्तमः श्रेष्ठः ॥ अस्मिन्मंडपे चतुर्भिश्चतुर्भिः स्तंभैः
स्त्रिर्यक्पंक्तिमंडपस्य च परवंशास्तु न्यूनमनाणाः कल्प्याः तेषां मध्यमध्यमखंडो वेदिः सा च सर्वत्रापि हस्तमा
त्रीस्था कर्तव्या ॥ एवं च कोणेषु सप्तपादस्थानेषु षोडशसु उदरे वेदिकोणचतुष्टये अष्टहस्तस्तंभचतुष्टये च
हिः कोणेषु पंच हस्तस्तंभद्वादशकं स्वस्वपंचमांशेन अस्पृंतः प्रविष्टं एव यत्कर्तव्यं ॥ एवं सर्वत्र च कुम्भादीनि
मपि भिन्नः अपेया स्वस्वपंचमांशेन बोध्यः ॥ १० ॥ द्वात्रिंशत्स्तंभचूडास्त्वचनयचलिकास्ताजिनाः एवं
बाहुस्थश्चैसु मंडपस्य भूतिषु सतिरवरोमध्य[illegible]भागो स्यपस्मान ॥ द्विभुद्वारोदि हस्ताउपरि चतुरि
भैरं गुले रोपि नास्य पुरं भास्तंभध्वजा पैः कादिपिहितमकुंशोभयांभोपदायैः ॥ ११ ॥ एषां मंडपानां मं
गानरमाह ॥ द्वात्रिंशादिति ॥ अत्र सर्वपि स्तंभाः सचूडाः कार्याः ॥ तेषु चलिकारवान्मुभयतः सछिद्रा

१०

माणि प्ररूपित तत्खंडसमप्रमाणानि स्तंभकूटास्थापयेत् ॥ एवं भागाध्यायेकैकोनिर्मितैर्वालिकाभिस्तंभचतुष्
यं ग्रथनीयं ॥ एवं सर्वत्रापि स्तंभपंक्तिषु वालिकाख्यानि दारूणि दत्वा सर्वान् स्तंभान् परस्परं ग्रथयेत् ॥
तास्ववंशलग्ना कूटास्तु कच्चपश्चतुर्विंशतिर्वालिकाभवंति ॥ तथा चतस्रः कर्णवालिकाभवंति ॥ वंशस्थानेरव
खालिकाः ॥ चतस्रः मध्यस्तंभकूटास्थाम ध्यस्थितां शिरवरं त्राविशंत्स्येयथा तथा कर्तव्याः ॥ अस्य मंड
पस्यातीदिशां मध्ये द्वाराणि कर्तव्यानि ॥ तानि चाल्पे मंडपे द्विहस्तानि ॥ मध्ये चतुरंगुलाधिकद्विहस्ता
नि ॥ उत्तमे अष्टांगुलाधिकद्विहस्तानि ॥ द्वास्थांस्तंभाभ्यां रकृत्वा वालिकावाद्यमतीदिशां कर्तव्यानि ॥ शेषं
स्पष्टं ॥ १९ ॥ हस्तांते तोरणास्मादिषु ५ ष ३ ५ ग ७ करोत्स्वत्स्यजो द्वंद्वरोत्सप्लाक्षन्यग्रोधजः ॥ गा कुंभाद्वति
पृ फ ७ कास्यात्पतीमरभितिस्य ॥ तन्मध्ये विष्णुयागे दनाम्स्तु रविमनुभिर्व्यांगुलैः स्यांप्रिपुषः ॥ शंखं
चक्रं गदा अंभ याती शीवमरवेभ्यूतमक्रांगुलोने ॥ १ ॥ अंगानितथ्याहु ॥ हस्तांतदति ॥ अस्मान्मंडप

कुं० कु

११

त्वाद्बहिर्हस्तांते हस्तप्रमिते देशे तोरणास्थापनं चतुर्दिक्षु कर्तव्यं । इषुषडंगकरा: अल्पे पंचहस्ता: मध्य
मे षड्ढस्ता: उत्तमे सप्तहस्ता: प्राच्यामश्वत्थज: दक्षिणस्यामुदुंबरज: प्रतीच्यां प्लक्षज: उदीच्यां न्यग्रोधज:
कन्याकारस्तथा ॥ तन्मध्ये फलकानां मध्ये निखातयोगे अल्पमंडपे दशांगुलं मध्यमे द्वादशांगुलं उत्तमे
चतुर्दशांगुलं ॥ प्रागादिक्रमेण शंखं चक्रं गदां पद्मं च स्वस्वपंचमांशेन फलकांत: प्रविष्टं स्यात् ॥ तदल्पमंड
पे नवांगुलं मध्यमे एकादशांगुलं उत्तमे त्रयोदशांगुलं । अन्यत्सर्वं मंडपप्रबोधे प्रबोधगंतव्यं ॥ १२ ॥ एते
ष्वंशेषु विभाग्ये १०१५४ रसगुणगुणफलाद्दलैक्यमेन दत्तव्यासो योनौ तु सार्धविनवकररसै: ६२२०७१८
सार्धसप्ताब्धिदंतै: । २२४७ । ४ । खाभ्राभ्रार्थै: । ५००० । सहांघ्रिश्रुतिकनवशरै: । ५९४ । ४ । २ । ई

११

नवांभोरसेभ ॥ ८६४९५ । क्षमावार्धिभिर्तुभि ६४४१ भूनगगगननगे: ॥ ७००७१ ॥ एवं क्रमात्मादिकुंडेषु ॥
१३ ॥ अथ स्नानपनप्रकारमाह ॥ स्नेऽब्धे व्योम्नि ॥ अयुतगुणादिष्टफलात् ॥ ५०००० ॥ चतु:पं

वाहुसतानि। १८५४। तच्छ्रुतिः। २३६। अस्य मूलं। २०।०१५। इदमेकतः संजातं समस्तं। अस्य वर्गः। ७३३
आसन्नवर्गोनित वार्ग्गानितिघ्ने। ३९२७। तदुभयं फलं च सहस्राङ्केन तुल्यं चरातदेशं ५७६। उन्नेयं। आवर्जितं
तुरवमेवमासन्नमूलकेन सा। ३९२७। अनेनाप्तफलं। १४५६। अस्य मूलं। ३८।३।३। व्यासोयमनं ह्यग्निर
ते विभक्ते स्व आप्तवर्गैः शरीरापि स्तुतकृत्नः॥ द्वाविंशति भेपि हतोपि शैलैः स्थलोपि वा स्यात्स्व हरहतानिवे
इत्युक्तदिशा परिधिं भसाध्य चनतेनेपारिपि गुणित आसन्नभावः फलं स्यादि भुज कृति सावा फलं भुजं
वं॥ योनौ तु तस्मादेवास्य तस्तुल्यात्फलात्सार्द्धत्रिनिवाति सहित वादि [illegible] धिनासाभ फल वर्गं। १५।अ
स्य मूलं। २०।२। एतत्व्यासः॥ अथ येन योनिकुण्ड समत्रिकोण रूपस्य लक्षणः॥ अस्य योर्मध्यवाहुः ५
सर्वत्र मामि सन्नमानं चतुर्थांशोनाढ्यतत्वर्गाद्वयं। ५८८। अस्य मूलं। २५।१।२। अस्याद्धं।
१२।०८।३। इदं लंबेन गुणितं। २९८।०। इदं अस्य स्थूलफलं। लंब गुणं। तत्र्यंशं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भ

क्षे० वि०
१२

नवीतिस्वनात् ॥ अथ चक्रार्धयोः फलानयनं ॥ तत्र व्यासः १८० ॥ अस्य उक्तरीत्या परिधिः ॥ ५७१४
अनयोर्वधोसपरिध्यर्धवृत्तः ॥ ७२८० ॥ अस्य चतुर्थांशः १८२० ॥ ददृक्षेण सहितं ५०५ ॥ २६
एकहस्तेयोनिकुंडफलं ॥ क्रमसमासेन च भाजकमाह ॥ सार्धसप्ताधिदंतैरिति ॥ तदेवाह गुणकगु
णकं सार्धसप्तचत्वारिंशता सहदाशीतिगुणात् २४०१४ ॥ भक्ते लब्धं १७०४ ॥ अस्य मूलं ॥
४२ ॥ १ ॥ पादोनस्य चत्वारि व्यासवर्गस्य भक्तं भुजः ॥ पादोनस्य भुजवर्गस्यापि मूलं लंबः ॥ अत्र व्यासे
नयाणां भुजानां समत्वात् भुजएव त्रिभुजः ॥ अन्यस्यैकत्रिचतुर्गुणे अस्य फलं तदेव भवति ॥ अत्र अस्यार्धं १८१२
लंबः ॥ ३२ ॥ ८ ॥ चतुरस्रेण तदेवाह गुणकं रवाभ्यासार्थैः पंचसहस्रात्संफलं लब्धं १५२ ॥ अस्य मूलं भू
जा चतुरस्रे तचतुस्त्रिंशद्गुणकालमेवमेव कर्णः ॥ तद्वर्गार्धं ५०५ ॥ मूलेन २४ ॥ अयं चतुरस्र वा दृढः ॥
पंचास्त्रादिपु रनेषां तोम्याः प्रवर्तति ॥ ता यति फलं द्रपालिक्ष्यात्रिकोणा भवंति ॥ तत्र भुजवर्गोनस्य व्यासवर्गस्य

१२

वन्मः केसव्यलंवः भुजलंबयोर्घातः ।अस्याणोफलं भवति ।तदेवं पंचास्त्रांश्रेरकेनद्वाभ्यां त्रिभिश्चप
द्दे रेपितं पंचास्त्रादि फलं भवति ॥ तत्र पंचास्त्रे तावत् देशायुतगुणं पदय पंचचतुस्त्रिंशता सहितं सारको
नषष्टिरा बलाभ फलं ५८८ अस्य मूलं ।७७।१।भुजः ।७।१२।अस्य वर्गः ।३३४ अनेनोनो व्यासवर्गः
५३५ अस्य मूलं ।२३।१।५ अयं लंबः भुजेन गुणितः १६०।६।इदं स्वचतुर्थांशेन ११।५।२।४ अधिकं ५०६
पंचाश्रे गुणं चनवत्याधिकया चतुःषष्टिशतान स्मादेशायुतगुणात्फलं ८८६ अस्यैव चतुर्थांशो भु
जवर्गः ।२२१।२ अनेनोनो व्यासवर्गः ।६६६।७ अस्य मूलं २५।६।२ अयं लंबः भुजेन गुणितः ।३८७।इदं षा
ड्दशेनयुक्तं ।५।२५ ।इदं फलं ।सप्तास्त्रे तु पुनर्देशायुतगुणं एकचत्वारिंशता सहिता अष्टषष्टिशतानि फलं
ल्ला ८७१ ।अस्य मूलं २० व्यासः ।२०।अत्र भुजः ।१२।५ अस्य वर्गः ।१५१ अनेनोनो व्यासवर्गः ।२४९
न ८०० अस्य मूलं २८।२ इदं दोर्निघ्नं ३२९। इदं द्विगुणितं स्वाष्टमांशान्वितं सप्तास्त्रफलं ॥ अष्टास्त्रे

पु० ९

वदेनायुतगुणफलं ६२५ समसत्वमिकथासमभमहत्य्वामकेलं ६४९ = ७ । अत्र भुजः १७० । अस्य वर्गः १२९२
अनेनोनोऽस्य वर्गः । ६९ अस्य मूलं । २६।१५७। अथ पंडे वा । भुज ३ कर्णा पातिः । २८८ । १ दं द्विगुणितमस्य

१२

स्य फलं भवति । नं दव व नन्यास भुजमाने । सर्वत्र व्यभिचारात् । भुजसाम्यादिति पर्यथैक्रकातान्तर । संपं ।
१२४ । इदं न्यासमितैर्भुजैः सम चतुष्कोणो विधायां कर्णोऽस्मि लेमतोपरदिशि आत्रेय्युदस्तिवोतततः ।
मत्व्यादिगुणेफलेवदनतः पार्श्वार्धपुच्छमततः पार्श्वे भुजमुखे कथयो द्विगुणिते कर्णान्च पार्श्वे दले । १२४
इदमेकहस्तेरत्नेन भुजानांतयोन्याधंगसहितानां मानमुक्तं । द्विहस्तादौ तु मूलस्यानयनम कारगणितानभि
ज्ञानां सुगममाह । इदं न्यासेति । सम चतुरस्रे दक्षिणांसात् दक्षिणभुज रेखायां कर्णार्धदिशोनिन्नं कुर्यात् ।

१२

तदर्धं संतत । तथा मुखाद पश्चिमसत्रं गृहीत्वा नेनापि दक्षिणांसात् दक्षिणरेखायामेव चिन्हं कार्यं ।
इदं चिपार्श्विनं भुजमुखसंज्ञं । तथा दक्षिणांसात् पश्चभुज सम सस्त्र कर्णोतो चिन्हं कुर्यात् । ततस्त्र मुख

पार्श्वयोर्यत्सूत्रं तद्द्विगुणितं द्विहस्तमंडलं ॥ तथा मुखपार्श्वसूत्रं द्विगुणितं त्रिहस्तमंडलं ॥ तथा मुखपुच्छसूत्रं द्विगुणि
तं चतुर्हस्तमंडलं ॥ तथोत्तरांसात् दक्षिणपार्श्वसूत्रं द्विगुणितं पंचहस्तमंडलं ॥ तथोत्तरांसादर्धसूत्रं द्विगुणितं षड्ह
स्तमंडलं ॥ उत्तरांसात्त्रिपात्सूत्रं द्विगुणितं सप्तहस्तमंडलं ॥ उत्तरांसाद्दक्षिणश्रोणिसूत्रं द्विगुणितं अष्टहस्त
मंडलं ॥ ततश्चतुरस्रचाहस्थात्कर्णात् दक्षिणपार्श्वसूत्रं द्विगुणितं नवहस्तमंडलं ॥ तत एवार्धसूत्रं द्विगु
णितं दशहस्तमंडलं ॥ अत्र सर्वत्र तत्कू सोयंगि पदं कर्णं शतिम कारेणयः कर्णो जायते स एव द्विगुणितश्चेत् चतु
र्गुणितस्य मतो भवति ॥ यथा मुखादंसो द्वादशांगुलः अंसात्पार्श्वोपि द्वादशांगुलः एतयोर्वर्गयोरेकीकृतो
२८८ ॥ एतदेव चतुर्गुणितं ११५२ एवं भुजवर्गः २८८ पादवर्गेण १४४ मिश्रः युक्तः ४३२ अस्य मंडलं
त्रिपादि २०।५। अयमेव चतुर्गुणितः १७२८ एवमादि सर्वत्र ज्ञेयं ॥ श्लोकार्थयोजना स्पष्टा ॥ १४ ॥
सूर्यांतव्यासवर्गानि ~ पम कु १ चरणाभ्यां २७ राखा ८ पंशा ४० युक्तौ रामसूत्रां ७ शोनाराशो ८ नग कु १७ ३

पं० ५

१४

नियुक्तस्मतो वा स्ववर्गः ॥ देर्भ्रदोर्व्यासकृतो स्वपदमिति फलं स्यात्स्वतुर्गेः त्रिदो ष्णो गा दार्धच्छिन्नं दत्या
मितिर्भिविमवदगंकरोर्नेन्दुकोठिः ॥ ४९ ॥ दर्वेये ध्रौ विधा श्वादंया भाजकाद्धकास्तेषा मुक्तावि मारभ्य स्युरिति ॥
भवत्व्यासः १०० तद्वर्गो १०००० व्यासस्य वर्गे भनवाग्नि निघ्ने ३९२७ मर्तुभक्तं पंचसहस्रे ५००० भ
क्ते स्युक्तदिशा फलं ७८५४ ॥ अनेनै भाजकेन एक हस्तादि हस्तादिफलं अयुतानि प्रकल्प्यादि भज्यते ते
षां तुल्यतेन व्यासं एक हस्तादि हस्तादिक त्रिवृत व्यासो भवति ॥ अनेनैव भाजकेनाधिनिघ्न ३९२७ तदला
प्तं गुणकं कोकते दर्धवृत्तस्य त्वावर्गो भवति ॥ एककं देनुपातां गृहस्थ ध्नस्य नवमोंशः ११।१।३ दमष्टयुक्तिनं
८९ ॥ गा थान्य समष्ट व्यासः ॥ तथा वाधिकस्या समतत्त्वांश पंक्त्या ॥ द्रमुक्त ११११ अस्यनत्वोशः २९७३

१४

घम

तदोंकग ११३४ नवमपवव्यास वर्गः ७९३९ भस्यसप्तांशः ११३४।३।३ स्य पंचारिशत्तमभाग उक्त
११५९ ॥ अस्य म ०३२४ ३ दम त्वोत्व्यानाम शरणी ॥ स्मृजानां प्रमाण दमवारित्त व्यासेन ७७४ कं

नेन गुणितं ३९०।२० एतद्दलं चतुरस्रस्य फलं। एतदेव द्विगुणितं॥ ७८५८।। वृत्तफलं। योनिकुंडस्य त्र्यस्रस्य
फलान्यथ मेखलोत्सानि लभ्यते॥ एतव्द्यासवर्गो युतं १०००० अस्य त्र्यंशकरणाः ७५०० त्र्यस्रदोर्वर्गः॥
७५०० अस्य मूलं ८६।[illegible]। पादोनस्य दोर्वर्गस्य ५६२५ मूलं ७५। अयं [illegible] लंबः। अयं भुजार्धेन गुणितः। त्र्य
स्रफलं ३२४७।६। भवति। त्र्यस्रभुजार्धमेव शतेन गुणितं योन्यंतर्गतत्र्यस्रस्य फलं। ४३३० इदमेव पाद
दयापि कं पउस्त्र फलं॥ अत एवेष्टफलस्यायुतगुणितस्य भाजकाः भवंति। सार्धसप्ताष्टि दंतैरिति त्र्यस्रस्य॥
पीनर्वा भागरसेश्वानिषउस्यं॥ त्र्यस्रदलफलं। ४३३०४ सार्धदलफलेन पर्वोक्तं दलफलं चतुर्थांशेन १०८२।४
गुणकः। ८२९७५ योनिकुंडफलं बलसंगृहीतं भागेव॥ चतुरस्रे तु दोर्व्यासक्षेत्रांतरमूलं लंबः। भुजस्तुल्य
व। ७०७।१५।४ अतस्तेन भवत्गुणितं ५०००० संगृहीतं॥ रवाभाभाथैरिति॥ पंचास्रे तु दलव्यासवर्गस्य
स्त्र गीयांशः ३३३३।३। सस्वक्षीयसप्तविंशातितमेनांशेन १२३।४। गुणकः। ३४५५६। अयं पंचास्रे दोर्वर्गः।

५०१७१

अत्रद्वोर्व्यासकृत्योरंतरं ४६८४४ आद्यस्यमूलं ५०८६ द्वितीयस्यमूलं [illegible] अनयोर्घातः २५७१५५८
इदं व्यस्तचतुष्कस्य फलं स्वपादेन वर्धितं ५९८८२ इदं पंचास्रफलं अनएवं [illegible] कस्यापुतगुणस्यायं
भागकः समस्तं त्रिभुजेन वर्गरेखितोकः । तेन एकादशांशेन फलेन पंचास्रकर्णास्तम्भ्यासः संभवोत
वति । अथ समस्ते रज्जुव्यासवर्गस्य पंचमांशः २००० अयं स्वसप्तदशांशेनोनः १८८२ अनेनोनो व्यास
वर्गः ८११८ आद्यस्य मूलं ३३१ आद्युः द्वितीयस्य मूलं ९०११ अनयोर्घातः ३०१०५ इदं व्यस्तच
तुष्कफलं द्विगुणितं ६०२१० इदमष्टमांशोनं ५२६८४ इदं सप्तास्रफलं पूर्ववद्युतभेफलेभकेळ अस्य
मूलं सप्तास्रकर्णस्तव्यासो भवति । अथास्त्रेनस्यैव व्यासवर्गस्य सप्तमांशः स्वचत्वारिंशांशेनो
नो नवकर्णोदर्वर्गः १४५४ अनेनोनो व्यासवर्गः ८५३६ अस्यमूलं [illegible] ३०१२१ अयमष्ट
स्रेबाहुः द्वितीयस्यमूलं २१० अनयोर्घातः अयं द्विगुणितः ७०१०१६ [illegible] अष्टास्रि

३२३२१४

कु० ४
९५

९५

रतः पूर्वं यदुक्तमिष्टकृतिवृत्तव्यासोसिद्धिः ॥ श्लोकार्थस्तु । व्यासवर्गस्य त्र्यंशकरणात् १५०० ॥ त्र्य
स्रदोर्वर्गः दोर्वर्गो ५००० चतुरस्रदोर्वर्गः ॥ एकंशकरणं २५०० षडस्रदोर्वर्गः ॥ पंचांशस्त्वसप्ततितमेनां
शेनयुक्तः पंचास्रदोर्वर्गः ५३४५ ॥ सप्तमांशः स्वचत्वारिंशत्तमेनांशेनयुक्तः २८५५ अष्टास्रदोर्वर्गः ।
पंचमांशः स्वसप्तदशांशेनोनः १९८२ अथ सप्तास्रदोर्वर्गः । दोर्वर्गोनो व्यासवर्गः । तन्मूलं दंव दोष्णागु
णितः स्वचतुर्थफलं भवति । तादिदमुक्तं दोर्भमित्यादि । खंखविवरं भंतरमितियावत् ॥ इदं मूलं ॥ इद
मेव फलं पादोनं स्यात् त्रिणि योज्यं ॥ क्रमादेकादिभिश्चतुःपादाधिके पंचास्रादिकर्त्तव्यं ॥ विस्तारस्तु ग्रं
थांतराद्वगंतव्यः ॥ उपसंहरति ॥ व्यासदोष्णामितीमितिमवद्दच्छं करोतेल्कठोरीति ॥ दशविध
क्षेत्रकृतिवृत्तव्यासानां करहस्तादिहस्तादिमानभेदेनमस्ते कंदशविधानां तथा दोष्णां वा हूनां अ
तसंख्यानां इत्यनेन प्रकारेण मितिं निर्माणे भट्टाकरनामाश्री भट्टनीलकंठसुतः भवदनुकंपया ॥

कुं.टी.
१५

नयंदेरेभमाहिताः पुरः स्फुटकुंडा दिविकन्नांकरीकृतिः ॥ विश्वतारस्तु श्रीनंदिदासितेः कुतुकादेवन
कामकाम्यया ॥ ५१ ॥ इति कुंडार्कटीका समाप्ता ॥ शाके १७७५ रक्ताक्षिनाम संवत्सरे माघ कृष्ण
नवोदश्यां भृगुपकरोष नाम कपेशव तालजजनार्दनेन लिखितं पुस्तकं स्वार्थं परोपकारार्थं च ॥ श्री

१५

त्र्यंबकीप्रारंभः।

श्रीमचारकामभाला

श्रीगणेशायनमः॥ गणपतिं नमस्कृत्य प्रत्यूहा[illegible]द्रियविंकविं॥
श्रीवकेनाशुबोधाय क्रियते शौचनिर्णयः॥१॥ अर्थतः शब्दत
श्चेवपौरुष्यंतदुष्यति॥ स्फुटबोधाय बालानां ग्रंथोयं रच्यते
यतः॥ अत्र प्रागुपनयनात् कामचार[illegible] इति गौतमोक्ते
रनुपनीतस्य पित्रादिसंस्कारं विनाशौचेनाधिकारः॥ उपनयनो
तर[illegible]मपि ब्रह्मचारिणां पित्राद्यंतकर्मकरणएवाशौचाधि
कारनान्यत्र॥ तस्माद्द्विजानां समावर्तनोत्तरं निरंकुशोशौचा
धिकारः॥ स्त्रीशूद्रयोस्तु विवाहस्य उपनयनस्थानापन्नत्वेन वि
वाहोत्तरमेवाशौचाधिकारः॥ इति ग्रंथकीये अशौचनिर्णये
प्रथमांशः॥ अथ जननाशौचं॥ तत्र गर्भिण्याः मासचतुष्टयप

सश्च तु स्त्रीयमीदिति ॥ यंतं गर्भनाश्चः स्त्राव इत्युच्यते ॥ तद्गर्भिण्याः मासत्र
यपर्यंतं त्रिरात्रं चतुर्थे मासे चतुरात्रमाशौचं मसस्य स्वकृत्वं च ॥ पित्रादिसपि
डानां स्नावमात्रं स्नानं ॥ शुद्धिः ॥ इति द्वितीयांशः ॥ गर्भिण्याः पंचमषष्टमा
सयोः गर्भनाशः पात इत्युच्यते ॥ तत्र गर्भिण्या माससमसंख्यया पंच
षट्चदिनानि क्रमेण स्वस्य पत्या सह माशौचं ॥ पित्रादिसपिंडानां तु त्रिरा
त्रं जननाशौचं ॥ मृताशौचं तु नास्ति ॥ इदमेव नाव त्पर्यंतं सर्वेव र्णसा
धारणं वयोवस्था निमित्तत्वात् ॥ इति शं ॥ गर्भिण्या सप्तममासप्र
भृति प्रसवे सर्वेषां मातापित्रादीनां सपिंडानां विप्राणां दशाहं ॥ क्ष
रा त्रियाणां द्वादशाहं ॥ वैश्यानां पंचदशाहं ॥ शूद्राणां मासमेकं ॥ सच्छूद्रस्य
मासार्धं जननाशौचं ॥ मृताशौचं नास्ति ॥ सापत्नमातुः सर्वत्र

पितृवत् ॥ इति० ॥ जननाशौचं गर्भिण्यां दशाहमस्पृश्यत्वं ॥ पितुः
स्नानात्पूर्वं मातुश्च ॥ स्नानोत्तरं स्पृश्यत्वमेव ॥ किंतु सर्वत्र सपिंडानां
कर्मानधिकारमात्रं ॥ तत्रापि नालच्छेदनात्पूर्वं जातकर्मदानादौ
पितुरधिकारः ॥ एवं प्रथमषष्ठदशमदिवसेषु जन्मदा(?)देवतापूजा
यां तु पितुर्वचनादधिकारः ॥ कूटस्थमारभ्य सप्तपुरुषपर्यंतं सपिं
डं ॥ ततः सोदकाः सप्तपुरुषाः ॥ सोदकानां त्रिरात्रं शौचं ॥ सगोत्राणां
स्नानमात्रं ॥ पंचरात्रं ॥ गर्भिण्याः दशाहोत्तरं पुत्रोत्पत्तौ विंशतिदिना
नि ॥ कन्योत्पत्तौ मासपर्यंतं कर्मानधिकारः ॥ क्रूर(?) रात्रः ॥ अथ मृता
शौचं ॥ तत्र तद्दिनामस्पृश्यत्वं कर्मानधिकारश्चेत्युभयं भवति
मृते जाते शिशौ सर्वेषां सपिंडानां दशाहं जननाशौचं मृताशौचं

तुनास्ति ॥ ७ ॥ दं: ॥ नालछेदनात्पूर्वंबालके मृते मातुर्दशाहं ॥ पित्रादि
सपिंडानां त्रिरात्रं ॥ जननाशौचं मृताशौचं तु नास्ति ॥ ८ ॥ दं: ॥ नाल
छेदनादूर्ध्वं शिशुमरणे तु दशाहं जननाशौचं सर्वेषां सपिंडानाम
स्ति ॥ मृताशौचं नास्ति ॥ दशाहानंतरं नामकरणात्प्राक् शिशुमर
णे स्नानमात्रं सपिंडानां शुद्धिः ॥ मातापित्रोः त्रिरात्रं पुत्रमृतौ क
न्यायां तु एकाहः ॥ नामतः पूर्वं खननमेवोनियं नोदकस्ना
दि ॥ उदकं करणं तु सर्वत्र भवति ॥ ९ ॥ नामकरणोत्तर वर्षत्रय
पर्यंतं दाहखननयोर्विकल्पः ॥ तत्र दा ॥ १० ॥ नामोत्तरं दंतो

न्तेः प्राक् पुत्रमरणे दाहे सपिंडानामेकाहः॥ खननेऽस्नानाच्छुद्धिः॥ माता

पित्रोरुभयत्रापि त्रिरात्रं॥ कन्यामृते तु त्रिपुरुषसपिंडानामुभयत्रापि

स्नानाच्छुद्धिः मातापित्रोरुभयत्राप्येकाहः॥ १९॥ दंतोत्पत्तेरूर्ध्वं वर्षत्रय

पर्यंतं पुत्रमरणे दाहने वा सपिंडानामेकाहः॥ मातापित्रोस्त्रिरात्रं॥ क

न्यामृते तु त्रिपुरुषसपिंडानां नास्नानाच्छुद्धिः॥ मातापित्रोस्त्रिदिन

म्॥ २०॥ प्रथमवर्षाद्दोर्ध्वं तु कृतचूडस्य मरणे पित्रादिसर्वसपिं   पुत्रस्य

डानां त्रिदिनमाशौचं ... दाहश्च निपतः॥ २१॥ त्रिवर्षा

र्ध्वं कृतचूडस्य पुत्रस्य मरणे प्रागुपनयनात्पित्रादिसर्वस

अकृतचूडस्य

२

सपिंडानां त्रिदिनमाशौचं ॥ दाहएव उदकदानादि तर्हि ॥ कृतचूड
स्य मरणे मासिर्दानं तर्हि ॥ २५ ॥ कन्यायाः वर्षत्रयानंतरं वाग्दानाद्य
कृ मरणे त्रिपुरुषेसपिंडानामेकाहः ॥ मातापित्रोस्त्रिदिन दाहो
दकदानादि तर्हि मेव ॥ २६ ॥ वाग्दानोत्तरं विवाहप्राक्मृतायाः कं
न्यायाः भर्तृकुले पितृकुले च सप्तपूरुषसपिंडानां पित्रादिनां सर्वे
षां त्रिदिनमाशौचं ॥ दाहोदकदानादि तर्हि ॥ २७ ॥ उपनयनोत्त
रं मृतस्य पुरुषस्य सर्वेषां सपिंडानां विप्राणां दशाहं ॥ क्षत्रि
याणां द्वादशाहं ॥ वैश्याहूनां पंचदशाहं ॥ शूद्राणां मासं सच्छूद्रा
णां मासार्धं ॥ सोदकानां त्रिरात्रं ॥ गोत्रजानां स्नानाच्छुद्धिः ॥ २८ ॥

या

सोदरस्यैकरात्रं ॥ पितृव्यादीनामेकाहः इति केचित् ॥

विवाहोर्ध्वं कन्यायाः पितृगृहे मरणे मातापित्रोः सोदरभ्रातुश्च त्रिरात्रं पि
तृव्यादीनामेकाहः ॥ १९ ॥ ऊढायाः कन्यायाः पितृगृहे प्रसवे माता
पित्रोस्त्रिरात्रं ॥ पितृव्यादीनामेकाहः ॥ इति केचित् ॥ २० ॥ ऊढा
याः कन्यायाः पितृगृहे प्रसवे पित्रादीनामाशौचं नास्ति ॥ २१ ॥
ऊढायाः कन्यायाः पितृगृहे मरणे मातापित्रोस्त्रिरात्रं ॥ २२ ॥
मातापित्रोर्मरणे ऊढपुत्र्याः त्रिरात्रं दशाहांतः ॥ दशाहोर्ध्वं
कालांतरे वत्सरांतरेपि पक्षिणी ॥ अत्र चोक्तिकालाशौचं [illegible] च
नाद्रियते नान्यत्र ॥ २३ ॥ भ्रातृभगिन्योः परस्परगृहे मरणे परस्प
रस्त्रिरात्रं ॥ गृहांतरमृतौ तु परस्परं पक्षिणी ॥ २४ ॥ मातुलमरणे
भागिनेयस्य पत्न्याः स्वस्य पक्षिणी ॥ उपकारकमातुलमरणे त्रिरात्रं ॥ २५ ॥

मातुलान्या मरणे भर्तृभगिन्याश्च पक्षिणी ॥ १८ ॥ उपनीतभागिनेयम
रणे मातुलस्य । भगिन्याश्च त्रिरात्रं ॥ अनुपनीते मृते तु मातुलस्य
मातुलभगिन्याश्च पक्षिणी ॥ १९ ॥ मातामहमरणे दुहितृपत्यस्यापि
त्रिरात्रं ॥ २० ॥ दौहित्रमरणे मातामहस्य मातामह्याश्च त्रिरात्रं ॥ अ
नुपनीते मृते तु मातामहस्य मातामह्याश्च पक्षिणी ॥ २१ ॥ मा
तामह्यां मृतायां तु दुहितृपत्यस्य पक्षिणी ॥ २० ॥ श्वश्रूश्वशुरयो
र्मृतयोर्जामातुः सन्निधौ त्रिरात्रं ॥ असंनिधौ पक्षिणी । ग्रामांत
रे चैकरात्रं ॥ २१ ॥ जामातरि मृते तु श्वश्रूः श्वशुरयोः स्नाना
च्छुद्धिः ॥ एकग्रामे शौचमिति केचित् ॥ २२ ॥ शालके मृते
भगिनीभर्तुरेकाहः ॥ शालस्त्री मरणे स्नानमात्रं ॥ २३ ॥ पितृ

३१०
५

मलकियसोदर्यां भ्रातृसपत्न्यस्य पक्षिणी॥ ३४ मातृसहोदर्यां सत्यां स्वक
पत्न्यस्य पक्षिणी॥ आत्मनः पितृष्वसृ मातृष्वसृ मातुलपुत्राः पितृ
बांधवाः॥ ३५ पितुः पितृष्वसृ मातृष्वसृ मातुलपुत्राः पितृबांधवाः॥
मातापितृष्वसृ मातृष्वसृ मातुलपुत्राः मातृबांधवाः॥ बंधुत्रयं
मृते बंधुबंधु पक्षिणी॥ पितृष्वस्रादिकं न्याभ्रदानाए काहः॥
३६॥ ततःकमृतौ पूर्वापरपित्रोस्त्रिरात्रं॥ ३७॥ पूर्वापरपित्रोद
के मृतौ दत्तस्य त्रिरात्रं॥ ३८॥ दत्तदकस्य पुत्रपुत्राणां मरणे जनन
योः सपिंडानामेकाहः॥ सपिंडानां॥ ३९॥ सपिंडीपुत्रीकृते दत्तकेतु
मृते सपिंडानां दशाह एव॥ ४०॥ आचार्यमरणे शिष्यस्य त्रिरात्रं॥
गुरुपुत्रस्य पत्न्यो मरणे एकाहः॥ ४१॥ सिष्यचोपनीतस्य मरणे गु

॥५॥
राम

रोः स्त्रिरात्रं॥ परोपनीतस्य मरणे एकरात्रं॥ ॥४३॥ सहाध्यायी
नाम्नतो एकग्रामिणयोरनुचान श्रोत्रिययो॰ योम्नतोचैकाहः॥ सां
गवेदाध्यायी अनुचाना॥ वेदमात्राध्यायी श्रोत्रियः॥ अध्याप
नदा वार्थ॰ स्वार्थ दानं पर्यत्व सावसा पितरं न्यायासिस्सं॥ ॥
असपिंडस्यापि श्रोत्रियस्य मैत्रादि संबध्यस्य यद्गृहे मरणं त
द्गृहस्वामिनः एकरात्रं॥ ४४॥ वानप्रस्थो यतो षंढे च मृतो युधे
मृते च सपिंडानां स्नानमात्रं॥ ४५॥ अथातिक्रांताशौचं॥ तत्रज
ननातिक्रांताशौचं नास्ति॥ पितृस्नानं तत्रापि भवति॥ मृतके
पिआनूपनीतस्य मरणादिनिमित्त कत्रिरात्रादिषु भगिनीमातु

श्रा०
॥५॥

ल्यादिमरणं निमित्तात्रिरात्रादिषु च अतिक्रांते त्वाशौचं नास्ति॥ किं
तु दशाहोदशाशौचं विधेयमेवं॥ ४८॥ दशाहमध्ये जनने मरणे वा
तत् तद्दंत्रादीनां सर्वेषां त्रिपक्षेणेव शुद्धिः॥ संस्कारमपि शेषे
णैव समर्पयेत्॥ ४९०॥ आद्यत्रिरात्रमध्ये समानोदक
मरणे शावसमानोदकानां त्रिपक्षेण शुद्धिः॥ त्रिरात्रातिक्रां
ते अतिक्रांत तु दशाहमध्ये जातेपि नाशौचं॥ किंतु स्नानमात्रं॥ न
अयमेव न्यायः॥ मैत्रतुल्यादि त्रिरात्रादिषु ज्ञेयाः॥ ५॥ माता
पित्रोर्मरणे दूरदशेऽपि वत्सरानंतरमपि श्रवणेपि पुत्रो दशा
हादिपूर्णमाशौचं कुर्यात्॥ ५२॥ स्त्रीपुंसयोः परस्परमरणे

॥५॥
रा॥

परस्परदेशांतरे वत्सरांतरेपि पूर्णं दशाहादि भवति ॥५०॥ सपत्नी
षु परस्परमृतेोपरस्परस्य देशकालानपेक्षं दशाहादि पूर्णमाशौचं
भवति ॥५१॥ सपत्नमातुर्मरणे संवत्सरोर्ध्वमपि देशांतरेपि विदे
शेपि त्रिरात्रं ॥५२॥ औरसपुत्रमृते संवत्सरोर्ध्वमपि देशांतरेपि पि
त्रोः त्रिरात्रं ॥५३॥ दशाहोर्ध्वमेकदेशजातिमरणे ज्ञातमासत्रयप
र्यंतं त्रिरात्रं ॥ षण्मासपर्यंतं पक्षिणी ॥ नवमासपर्यंतमेकदिनं
तदंतरं स्नानमिति ॥ वृद्धवसिष्ठः ॥ पक्षत्रयपर्यंतं त्रिरात्रं ॥ ष
ण्मासपर्यंतं पक्षिणी ॥ वर्षपर्यंतमेकरात्रं ॥ तदूर्ध्वं स्नानमिति
माधवदेवलः ॥ अत्रापदनापद्विषयत्वेन व्यवस्था ॥५४॥ दश ॥

श्य०
॥१०॥

[illegible]र्दे देशांतरे ज्ञातिमरणे ज्ञातेपक्षपर्यंतंत्रिरात्रं ॥ ततःमास
षट्कपर्यंतंमहोरात्रं ॥ ततोनवर्षपर्यंतं दिवाश्रवणे आस्नायं ॥ रात्रिश्र
वणेआप्रातराक्रोचं ॥ वत्सरांतेः स्नानाच्छुधिः ॥ इदमतिक्रांताशौ
चंसर्ववर्णसाधारणं ॥ अत्रदेशांतरे ज्ञातिमरणे ज्ञातीनांस्नाना
च्छुधिरिति ॥ केचित्तु ॥ तान्माघबोधहृदत विष्णुस्मृतसद्ज्ञानविसी
नमितितयं ॥ ५१ ॥ देशांतरंविप्रस्याविंशातियोजनानंतरं ॥ क्षत्रि
यस्यचातुर्विंशतियोजनानंतरं वैश्यस्यशूद्रस्यत्रिंशद्योजना
त्परंअसच्छूद्रस्यषष्टियोजनात्परंज्ञेयं ॥ पक्षांतराणितुउक्तप
क्षानुसारेणनतव्यानिति ॥ ५२ ॥ आत्मायनि[illegible]र्षः ॥ यानिएकग्रा
मविषयेएकजन्ममरणातिक्रांताशौचानिता ॥ निजायापतिभ्या

॥१०॥
राम

मुभाभ्यां विशेषेणानुष्ठेयानि ॥ यानियानि पुनर्भागिनीमातुलादिभि
न्नगोत्राशौचानि ॥ तेषु जायापतिमध्येयत्संबधं यततेनैवानुष्ठेयं नो
भाभ्यामिति ॥ ५७ ॥ आहिताग्नेर्मंत्राग्निना दग्धादिनमारभ्य पुत्रादिभि
राशौचं कार्यं ॥ आहिताग्नेप्रोषितमृते मंत्रवद्दाहात् मरणदिनमारभ्य पुत्रा
दिभिः सर्वं पुत्रादीनामाशौचं सध्यादि कर्म लोपो नास्ति ॥ ५८ ॥
अनाहिताग्नेस्तु मरणदिनमारभ्य पुत्रादिभिराशौचं कार्यं ॥ ५९ ॥
अथरात्रौ जनने मरणे वा रात्रित्रिभागं कृत्वाद्यभागद्वये चेत्पूर्व
दिनं त्रितयं भागे नतु उत्तरदिनमारभ्याशौचं कार्यं ॥ अर्धरात्रा
त्पूर्वं पूर्वदिनं परतोत्तरदिनं ॥ आ कू सूर्योदयात्पूर्वंदिनमूर्ध्वमु
त्तरमिति पक्षत्रयं देशाचारातोव्यवस्थितं ॥ महाराष्ट्रेशेतु

५०

॥ ८ ॥

अघपक्षणेवप्रचरति॥५०॥अथाशौचसंपातेनिर्णयः॥तत्रद
शाहमृतकेदशाहे॥ततोन्यन्मृतकमुपस्थितंभवतितदापूर्व
शेषेणशुद्धिः॥५१॥दशाहेसूतकेदशाहंततोन्यत्सूतकंवासूतकंपत
तितदातस्यपूर्वशेषेणशुद्धिर्नास्ति॥तत्रसूतकशावशिष्टत्वेनु
मृतकसमाप्त्यासूतकमपिसमापनीयं॥५२॥त्र्यहमृतकंचदशा
हमृतकंचयातेप्रति॥हसूतकपातेचपूर्वेणशुद्धिर्नास्ति॥५३॥मृ
तकेसूतकस्यसमस्यन्यूनस्यवासंपातेपूर्वेणैवशुद्धिः॥अपिक
स्यापिसूतकस्यशुद्धिरितिविवेककारः॥५४॥पूर्वाशौचंम
ध्येउत्पन्नमपिपूर्वाशौचोत्तरजातंचदुत्तरमपिकार्यं॥५५॥द
शाहांतरात्रौयदिदशाहमाशौचसंप॥ततितदादिनद्वयमधिकं

॥ ८ ॥
रामः

कार्यं ॥ ४० ॥ दशाहांतरात्रि चतुर्थयामे यदि दशाहमात्राशौचं भवेत्त
दा दिनत्रयमधिकं कार्यं ॥ ४१ ॥ यदा द्वाशौचानां परस्परं रात्रिशे
षेण असंपाते पूर्वेणैव शुधिर्न हानादिवृधि ॥ ४२ ॥ वर्धितद्वित्रिदि
न मरणाशौचांतरसंपाते ~~[illegible]~~ नाधिकस्य पूर्वेण शुधिर्ना
स्ति ॥ समन्युतयोस्तु पूर्वेण शुधिर्भवति ॥ ४३ ॥ सापिंडाशौचे
न मातृपितृभर्तृणां माशौचं नापति ॥ ४४ ॥ मातृशौच मध्ये पित्रा
शौचपाते पूर्वशेषेण न शुधिः ॥ पितृसंपूर्णाशौचं न शुधिरित्य
न्ये ॥ तेषां शेषपदे संपूर्णलक्षणापत्तिः ॥ पित्राशौच मध्ये मातृ
मरणे तु पित्राशौचं समाप्य पक्षिणीमधिकां कुर्यात् ॥ इदं दश
मरात्रे देवाग्भवति ॥ दशमरात्र्यां तदा त्रिंचचतुर्थयामे च

श्री०
१९ ॥

॥ तन्मरणे पुत्रगृहे त्रिरात्रं वेदवनपक्षिणी ॥ श्री ॥ मातुर्मत्रासहन्वारोहेतु
तु आधिक्यं पक्षिणी ॥ श्री ॥ पुत्रशोकेन शुद्धिः ॥ सूतिकायामग्नेर्देवेन
पुत्रेदिष्टे च नास्ति ॥ अत्र प्रेतपुत्राति पुनर्गृह्णाणां वचनांतरानुरोधेन ॥
श्री ॥ मृतकर्म्मृतकर्मा[illegible]ति पिंडदानप्रतिबंधो नास्ति ॥ मृतके सूत
के संपाते जातकर्मादि तद्दानमात्रं ॥ चांते वा कुर्यादिति विकल्पः
॥ श्री ॥ मातुर्याधिकापक्षिणी तन्मध्ये रेकाहश्राद्धं कुर्यात् ॥
श्री ॥ शवस्पर्शे तु दिवा चेन्नक्षत्रदर्शनाच्छुद्धिः ॥ रात्रौ चेत्सूर्यद
र्शनात् ॥ तदन्नाशने तु गृहवासे यावत् धामाशौचं ॥ नाबदाशौ
च संसर्गा शौचकर्मानधिकारो नास्ति ॥ किंद्रव्याणां तस्पृश्या
त्वमान्यतगव्याणां नाशौच संबंधः ॥ श्री ॥ स्नेहेन सवर्णं निर
हारेतदा नाशौचं नेतद्गृहवासे च दशाहं ॥ तदन्नाशने तद्गृहवा

सं

सन्नाह ॥ गृह वसि क्यासप दार्थनिर्हरणमात्रेनैवकार्यः ॥ ॥ अनिर्गत वर्ण
निर्हरदाहनन जातिप्रायश्चित्त दाहयादि ॥ ॥ वर्णानि यानिर्हारे विजाती
यदाहे च सवर्णजाती यमार्याश्च ॥ अनियर्हणाद्विजाती यानिर्हारे दाहे च श
व जाती यादिगुणं ॥ ॥ साहक निर्हारे दशाहः ॥ अस्पृश्य डोलम्
रणाज्जाता दुपवासः ॥ अयाको स्नानं ॥ तामिपादकृच्छ्रः ॥ ॥ धनी
धर्मार्थमसवर्णनिर्हारे क्रियाकरणे [illegible] बद्धस्य
नन्तपकृच्छ्रफलं ॥ स्नानान्तशुद्धिः ॥ प्राणायामान्तेस्पर्शश्च ॥
धर्मार्थमनाथसवर्णनिर्हरणादावपि मातुल्यत्वादिसंबंधे
सतिनिस्पृहाश्रमार्थानं ॥ ॥ अकामतस्तु संपिर्न दोषः ॥
असपिंडेपि श्रयोनाक्रिमान दोषः ॥ ॥ अभा[illegible]

श्री०
॥१४॥
१०

णिर्यिंशवानुगमनेस्नात्वा हुताशंस्पृष्ट्वा सपिंडास्य पुनस्नात्वा
श्राघृतंप्राश्य कुर्यात्॥ गर्हितवर्णाशवानुगमनेक्षत्रियस्ये
कोहमात्रमेवं॥ वैश्यपक्षिणी॥ शूद्रत्रिरात्रं॥ पूर्ववृसनादि॥
॥ ब्रह्मचारिणः सपिंडमरणेनाशौचं॥ अन्यस्य
निर्हारिसत्वेपर्वे दरिकेधिकारोनास्ति॥ तत्करणेपुनरु
पनयनं॥ कृछ्त्रयप्रायश्चित्तं॥ ॥ ब्रह्मचारिणःपित
मातआचार्योपाध्यायमतामहानांमरणे कारणे दोषानास्ति॥
तत्र दश हमस्पृश्यत्व लक्षण माशौचं॥ दशादिनं सप्याग्नि
कार्यादिकर्माधिकारोस्सेवः॥ यकदिनमस्पृश्यत्व
मात्रमेव॥ पित्राचारोपि॥ आशौचांनमात्रभक्षणे

नु०

॥१४॥
राम

ब्रह्मचारी भक्षयेत्तु ॥ भक्षणे पुनरुपनयनं ॥ ८ ॥ ब्रह्मचारि
णः पित्राद्यंत्यकर्मीकरणे पितृपित्रादिमरणे अनाशौचं नास्ति ॥
समानोत्तरपूर्वमृतानां त्रिदिनमाशौचं कार्यमेव ॥ ९ ॥
कृतजीवच्छ्राद्धस्य किमप्याशौचं न कार्यमिति हेमाद्रिः ॥
१० ॥ वानप्रस्थयतिपतनैरपि किमप्याशौचं न कार्यं ॥
११ ॥ परेषामसवर्णानामौर्ध्वदेहिककरणे तज्जात्याशौ
चं कृत्वा कृच्छ्रत्रयाच्छुद्धिः ॥ हीनवर्णौर्ध्वदेहिककरणे तु
स्ववर्जातीयमाशौचं ॥ कृत्वा कृच्छ्रत्रयादेव की ॥ १२ ॥
आहिताग्निरस्ति दाहप्रतिदाहे वा सर्वसपिंडानां दशाहा

२१०८
।२१।

चाशौचं॥अनाहिताग्नेरुक्ष्मसिदाहे पूर्णंत्रिरात्रं दाहेचपत्नीपु
त्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोः दशाहादिपूर्णमेव॥गृहीताशौच
योःस्तनयोरपिसंस्कारकालेत्रिरात्रं॥पत्निसंस्कारेपत्न्याश्चैव॥
सपत्निसंस्कारेपत्न्याश्चैवंसपत्न्यामर्थश्चैव॥अन्यसपिंडा
नांतुपूर्वमगृहीताशौचानांअनाहिताग्निसंस्कारकालेत्रिरा
त्रं॥पूर्वंगृहीताशौचानांतुसपिंडानांसंस्कारकालेस्नानमा
त्रं॥इदंत्रिरात्रादिदशाहार्ध्वंसंस्कारकरणेज्ञेयं॥दशाहम
ध्येतुशेषादिवसैरेवशौचंवासिसैंस्यकत्वात्॥२८॥रजस्व
लायास्तुयस्याविं।शतिदिनानंतरंप्रायशोरजोदर्शनंभ
वतीतस्याःसप्तमदिनपर्यंतंपुनारजोदृष्टौस्नानमात्रंअष्ट

॥१२१॥
राम

अष्टादशाएकरात्रं नवदशोद्धिदिनं॥ विंशतिप्रभृतिदिनत्रयं यस्या
स्तां विंशतिदिनादर्वाक्॥ प्रायशोदर्शनं भवति॥ तस्यास्त्रादिनपर्य
तं स्नानमात्रं एकादशाएकरात्रं द्वादशाद्विरात्रं॥ त्रयोदशाप्रभृत्यारभ्य त्रि
रात्रं॥ [illegible]॥ इति श्रीधवकीये आशौचनिर्णये पंचनवति मो श्लोकः॥ अत्र मू
लवचनानि मिताक्षरामाधवादिनिबंधेभ्यो ज्ञेयानि॥ विस्तरभये
न लोकानां दुरधिगमत्वाच्च न लिखितानि॥ इति श्री आंगिरसमुद्गलकु
लजलधिसुधांशुपद्मनाभात्मजप्रमाणपारावारपारीणयाज्ञिका
ग्रजुकविशिरोरत्ननारायणात्मजमधुनासुरिसूनुत्र्यंबकपंडितवि
रचितायामाशौचनिर्णयः॥ कृत्तिजादीक्षितानां वयादीयनमकुर्न
[illegible]ने वा[illegible]पांभवेत्तेषां पितुश्च मरणे दिन॥ [illegible]रीखडे॥

७६

वैद्यक ग

श्रीगणेशाय नमः ।। ।। अथ यंत्रचिंतामणि प्रारंभः ।। श्रीदेव्युवाच ।। प्र
सादं कुरु देवेश ।। सुखोपायं वदस्व मे ।। सरहस्यं सुबोधं च सद्यः प्र
त्ययकारक ।। विना होमेन जाप्येन पुरश्चरण सेवया ।। कथं तु
सिध्यते देव तथा पायः वदस्व मे ।। श्री शिव उवाच ।। साधु साधु महा
प्राज्ञे लोकानां हितकारिके ।। इदमर्थं न केनापि पृष्टोहं पद्मलोचने ।।
शृणुष्वैकाग्रचित्तेन रहस्यं संक्षेपात्सिद्धिदः ।। कल्पं चिंतामणि
नाम गुह्याद्गुह्यतरं महत् ।। सर्वागमस्य सारं च मंत्राणां सारमु
त्तमं ।। अथर्वणस्य वेदस्य सारात्सारतरं परं ।। अस्मिन्कल्पे भ
विष्यंति चिंतामणिमये शुभे ।। यंत्राणि बहुधा देवि काम्यकर्म
कराणि च ।। एतत्कल्पं सदा यस्य लिखितं विद्यते गृहे ।। संपूर्ण

त्रैपातिरिनंप्रभावंतस्यतेश्टणु॥ अपमृत्युभयं नास्ति नास्ति चोरभयं त
था॥ भूतप्रेतपिशाचानां प्रभावो नैव जायते॥ अन्युस्यकपटं नूनं
नसिध्यति वचो वचन॥ अविश्वासो न कर्त्तव्य स्वार्थ केनवरानने॥
अभिचारं भवेत्क्रम माविश्वासान्न संशयः॥ संशयेन कृतं यंत्रं
विपरीतं प्रजायते॥ स्नानं कृत्वा शुचिर्भूत्वा पूजयेद्गुरुदेवतां॥
लेखनीयं प्रयत्नेन एकांतेयंत्रमुत्तमं यस्य कस्य प्रयोगस्य
विधिरेष उदाहृतः॥ दिनत्रयं यंत्रकुर्वीत पूजाभोगप्रयत्नतः॥ त्रि
रात्रं भूमिशायी स्याद्ब्रह्मचर्यरतः। शुचिः॥ त्रिदिनाज्जायते स्व
प्नः फलसिद्धिविधानतः॥ यदा निवारितः स्वप्ने तदान्यमन
यंत्रमुत्तमं॥ एवंविलिख्यायं कुर्यात् सिद्धिरस्य प्रकीर्तिता॥

॰चि॰
२

एवमेवमयोक्तानि यंत्राणि सुबहून्यपि ॥ येन यंत्रेण संसिद्धिर्येषां येषां हि
जायते ॥ तेन तेन हि तद्भाग्यमसिद्धं तु परस्सडेन ॥ सिद्धिरेवप्रसिद्धा
त्रयं त्राणां भूतदैवकौ ॥ मंत्रकोष्ठं तु पश्यंति सिद्धिसाध्यारिमा
धकाः ॥ न तेषां जायते सिद्धिः कल्पिदोषात्कुकथंचन ॥ न चैक
साध्यके लोके नैकप्रवर्तिकोजनः ॥ न चैवं राशिनक्षत्रं न चैका
कुलदेवता ॥ पत्रं बीजं तथा मंत्रं चतुष्यभिवति प्रिये ॥ सिद्धसा
ध्यावरिश्चेति सुसिद्धस्तु तथापरः ॥ सिद्धा सिध्यति कालेन सा
ध्यः सिध्यति वा न वा ॥ अरिर्निकृंतते मूलं सुसिद्धस्तत्क्षणा
र्थदः ॥ तस्माद्दैववशाद्राशिका ॥ स्वप्न ग्रहोदकं ॥ साधकस्य म
नोभावं सम्यक् ज्ञात्वा समाचरेत् ॥ एतद्रहस्यं परमं गुह्यंदीरि

राम
२

अथाष्टमश्लोकस्योत्तरस्यान्तरार्धेनैतदुक्तंभवतिचत्वारः प्रणवःमायाभुव
नेश्वरीमायाश्रीबीजंयोगलक्षणंतुआदौयोगोभवेदित्युक्तंप्रथममर्धः प्रणव
भुवनेश्वरीश्रीबीजानेतस्त्र्यंप्रथमंचवस्त्याष्टोत्तरशतवारंजपेदीतद्दीपनं॥
अष्टौविरितस्लोकस्यार्थस्यकरव॥इतिदशसंस्काराः॥स्युःकर्कटोमीन
राशिविप्राख्यपाः सिंहधनुश्चमेषस्तुक्षत्रियकुंभोमिथुनवैश्याः॥कन्या
वृषोथमकरश्चशूद्राः॥एकोप्यथपंचमोथनवमोराशिःसाथाबं
धवःराशिःस्याद्दशमेद्वितीयसहितःपुष्टोभवेत्सेवकः॥रुद्राग्नि
स्वरसंख्ययायदिमनुर्मेत्रेषयंसेवकाःसंख्याद्वादशकाष्टकाश्रुति
मतामेवास्मृताघातकाः॥मैत्रंपरंममैत्रंचजन्मादिचपुनःपुनः॥धनु
षक्षारख्यामृत्युरायुर्नाशस्तृतीयकः॥प्रथमेसंपदुद्दिष्टाद्वितीयेसंप
द्रुतकः॥तृतीयेतुधनंविद्याचतुर्थेबंधुविग्रहः॥पंचमेसंत्रीयोविं
घ्नासंपत्सर्वविनाशनः॥कथंत्रयाणांमंत्राणांसाधकानांचमेवच॥तू

५

दुर्लभमरुताभ्यासे पापादस्मात्कलाप्तिरुक्त॥ पापेन हि फलावाप्तिर्मयि
तेसर्वपरणं॥ मंत्रस्तु प्राणमायेण प्रोक्तं॥ सिद्धिरो भवतु॥ सिद्धमंत्रा
दृशातन्त्रोमंत्रायुःसिद्धिभागतुरः॥ लक्ष्मीमदानेनाद्दसुमंत्रभोग
मवाप्नुयात्॥ स्मरमंत्रस्य गैरिणाशेषाभाजनं तस्य पूर्वकं॥ तस्माद्दुपा
विशापिस्तु सर्वकार्येस्तु सर्वतः॥ इति मंत्रसाधकयोरन्योन्यक्र
पालेपुनर्लब्ध॥ रुद्रश्च मंत्रस्य यावत्संख्यावैश्यणिभुवति॥
तावत्संख्यांजपेन्नित्यं भवेदितिसंप्रदायः॥ महिसलिलयोर्मैत्रीमिल्ला
न्यनिलयोरपि॥ सामाग्निभूम्यास्तु सलिलानिलयोरपि॥ शा— पृ
वेपरिस्थेनमंत्रः सर्वत्र बापरं॥ परस्परविरुपरपा यंत्रायाणांप्रयसं
गतिः॥ वश्यैतादशोमंत्रंनाशरुक्तकुलेश्वरि॥ पार्थिवो वायुनाभि
तं आग्नेयस्यापि मारुतं॥ पार्थिवो वायुनाभिचं राजं खेमारुतो स्य
तं॥ आग्नेयस्याभसादातुरंभसातेजस स्तथा॥ एतेषामेवसर्वेषां
अविरोधेनतामसं॥ परस्परविरुद्धानामनुकूल्यानुमिलने॥ इति पारि

गया प्रकरणं ॥ अथ श्रीमहागणपतियंत्राणि ॥ श्री यंत्रसारके । रत्नीय

अ	आ	ए	अः	ङ ञ	ण	न	म	श		वायुः
इ	ई	ऐ	क	च ट	त	प	य	०	क्ष	अग्निः
उ	ऊ	ओ	ख	छ ठ	थ	फ	र	०	ष	पार्थिव
ऋ	ॠ	औ	ग	ज ड	द	ब	ल	०	स	आप्य
ऌ	ॡ	अं	घ	झ ढ	ध	भ	व	०	ह	मानस

वेदादि पद्मनि भूपाल
वनेश्वरी सकामाक्ष
मागणपमंत्रं ॥ वरा
यहाणि होक्ता किरवा
तत्तादि पतये वर नीरव
न्हियुक्तो दस वजन मद

चिवो वशं च ॥ प्रा त्तानयेति दहनस्य वधूसयुक्तो सकीर्तितो मनुर
यं मनुयुगमवर्णाः ॥ भक्तो पुचिंतित मनोरथ कल्प शाखभूति प्रद
श्वयतनीं वरसाधकानां ॥ वेदादिः प्रणवः पद्म निलया श्रीं वीजं भुवे
नेश्वरी ह्रीं वीजं सकामा कामवीजसहिता भुवनेश्वरी वीजानंतरं का
मवीजमित्यर्थः ॥ क्षमाभृबीजं ग्लौं गणप मंत्रः गरवा नुः गः तादि
ग्लीकारः पलये स्वरूपं वरस्वरूपं नीरव कारः वह्निः रेफः दस्वरू

पं सर्वजनं स्वरूपं अकोमिकारः शिवे ऐकारः तेन मेव स्त्रास्वरूपं आनयस्व
६ रूपं अत्र संधिर्ज्ञेयः दहनस्य श्रीं स्वाहाकारः मनुयुग्मवर्णाः ॥ अस्याविंशं
यक्ष्महृ ॥ मूलेन प्राणायामत्रयं कृत्वा ॥ शिरसि गणकऋषये नमः ॥ मुखे
निचृद्गायत्री छंदसे नमः ॥ हृदि श्रीमहागणपतये देवतायै न० ॥ गुह्ये गं
बीजाय न० ॥ पादयोः ह्रीं शक्तये न० इति विन्यस्य ॥ मम सर्वाभीष्टसिध्यर्थे
विनियोगः ॥ इति कृतांजलिरुक्त्वा ॐ गां हृ० ॐ गीं शि० ॐ ह्रीं गूं शिखा०
ॐ श्रीं गैं कव० ॐ ग्लौं गौं ने० ॐ गं गः अ० इति षडंगमंत्रैर्मां गुष्ठादि कर
कूरया तलांतं विन्यस्य हृदयादि षडंगेषु विन्यसेत् ॥ अथ सारसंग्रहे ॥ शार्ङ्गि
शाचीवल्लभसोममांगसंघातयुक् किं लभू मिबीजं ॥ शार्ङ्गी गकारः शा
चीवल्लभो लकारः उत्तमांगो बिंदुः संघातः ओकारः तेन ग्लौं मिति बी
जं सिद्धं वक्ष्यमाणरूपं गणेशं ध्यायेत् ॥ तत्रत्वा येपि देशेन ॥ ध्यानादिमा ६
नसपूजांतं कुर्यात् ॥ मातृकापद्मं चतुर्धारियुक्तं चतुरस्रं वृत्तितं वे
त्वा तत्कर्णिकायां षट्कोणं तद्दं तस्त्रिकोणं च कुर्यात् ॥ इति पूजाचे

कं निर्माय अर्घ्यस्थापनादि पूजोपचारांते प्रोक्त विधिना विधाय यो
गपीठ पूजांते आवर्णपूजां कुर्यात् ॥ यथा गुरुभ्यो० । गं गणपतये० ॥
मं मंडूकाय० कालाग्निरुद्राय० मूलप्रकृत्यैन० आधारशक्त्यै० कूर्माय०
अनंताय० वराहाय० पृथिव्यै० इक्षुसमुद्राय० रत्नद्वीपाय० नंदनोद्या
नाय० स्वर्णप्राकाराय० कल्पवृक्षेभ्यो० मणिमंडपाय० स्वर्णवेदि
कायै० रत्नसिंहासनाय० सिंहासनस्य पादचतुष्टये आग्नेयपादमारभ्य
धर्माय० ज्ञानाय० वैराग्याय० ऐश्वर्याय० स्वाग्न्यादि सिंहासनस्य दिग
चतुष्टये । अधर्म० अज्ञाना० अवैराग्या० अनैश्वर्या० । सिंहासनमध्ये
मायायै० । विद्यायै० अनंतायै० पद्माय० आनंदकंदाय० संविन्नालाय०
प्रकृतिमयपत्रेभ्यो नमः विकारमयकेसरेभ्यो० पंचाशद्बीजाढ्य कर्णिकायै० ॐ
अर्क० मं० सो० मं० मं वह्निमंड० — — — सं सत्वाय० रं प्रकृति० पं० र० त
मो० तं आं श्रीं० पं० यं० ह्रीं ज्ञानाय० स्वाग्न्यादि चतुर्दिक्षु मध्ये ज्ञानाय०
मायाय० कालाय० विद्याय० परः० इति संपूज्य । अष्टदलकेसरेषु

७

मातीश्वर्ये । ज्वालिन्ये । नंदायै । भोगदायै । कामरूपिण्ये । उग्रायै । ते
जोवत्यै । सत्यायै । विघ्ननाशिन्यै । इति गंधादिसंपूज्य । ॐ सर्वश
क्ति कमलासनाय । इति सप्तमुपीठं संपूज्य ॥ त्रिकोणाद्बहिर्देवस्या
ग्रे । ॐ लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः ~~इति मिथुनानि संपूज्य~~ देव
स्य दक्षिणे ॐ ह्रीं गौरीहराभ्यां । ॐ क्लीं रतिकामाभ्यां । वामे
ग्लौं महीवाराहाभ्यां । ततः त्रिकोणे देवस्याग्रे ॐ गं लक्ष्मीनाराय
णाभ्यां । इति मिथुनानि संपूज्य ॥ ततः दक्षाद्यः नध्यानेनोक्तरूपा
णि सम्यक् ध्यात्वा गंधपुष्पादिने वेद्यां तं संपूज्य ॥ षट्कोणे देव
स्याग्रमारभ्य गं आमोदसिद्धिभ्यां । गं प्रमोदसिद्धिभ्यां । गं सुमु
खकांतिभ्यां । गं दुर्मुखमदनवतीभ्यां । गं विघ्नमदद्रविभ्यां । षट्को
णाद्बहिर्देवस्य दक्षिणे शंखनिधिं वसुधाराभ्यां । वामे पद्मनिधिं वसु
मतीभ्यां । केसरेषु षडंगपूजा ॥ गां गीं गूं गैं गौं गः ॥ हृ । शि । शिखा ।
क । नेत्र । अ । अथ पत्रेष्वग्रदलमारभ्य ओं ब्राह्म्यै । माहेश्वर्यै । कौ

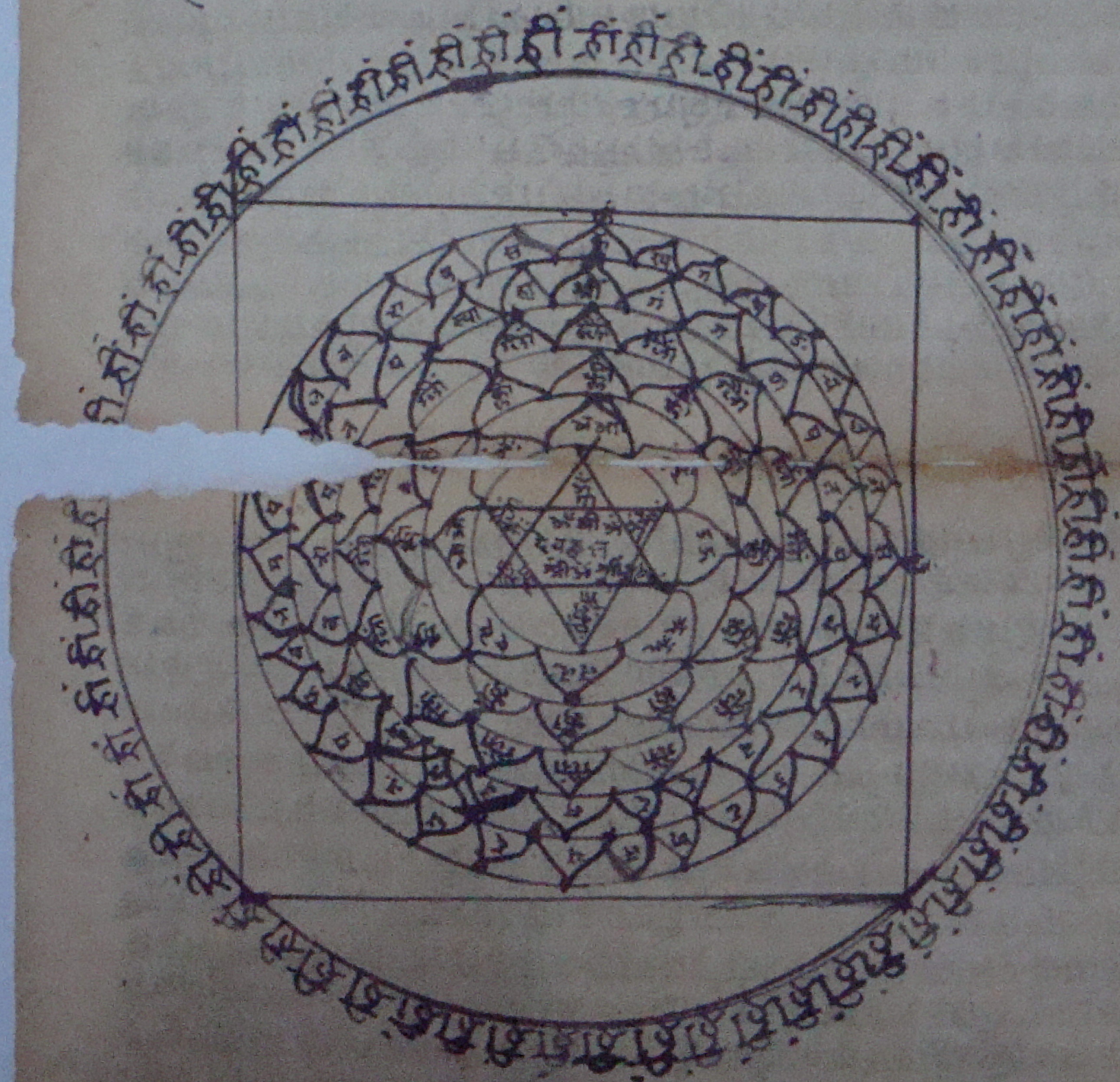
मार्यै॰ ऌं वैष्णव्यै॰ ऍं वाराह्यै॰ ओं इंद्राण्यै॰ अं चामुंडायै॰ अः महाल
क्ष्म्यै॰ चतुरस्रे लोकपालान् ॥ लं इंद्राय॰ रं अग्नये॰ यं यमाय॰ क्षं रक्षो
धिपतये॰ वं वरुणाय॰ यं वायव्ये॰ सं सोमाय॰ हं ईशानाय॰ ओं ब्र
ह्मणे॰ ह्रीं अनंताय॰ वज्राय॰ शक्तये॰ दंडाय॰ खड्गाय॰ पाशाय॰ अं
कुशाय॰ गदायै॰ त्रिशूलाय॰ पद्माय॰ चक्राय॰ सर्वत्रेशयं॥ इतिसं
पूज्य मूलमुच्चार्य सांगाय सपरिवाराय श्री महागणपतये॰ इति त्रिः
संपूज्य। पुष्पांजलिना संपूज्य। धूपदीपादि पूर्वोक्तविधिना कार्यं। षट्को
णोकमलं पुनश्च लिखेत्तारसंसाध्यं ततः कोणेषु गमनुस्वरान् सुदलेष्वि २
द्धिन्क्रमात् संलिखेत्॥ कामद्वादश पंचगं स्वरदलेष्वालिख्य भूमिमनुपमे
तत्दले महाल्पगणाममनोर्वर्णान् श्वरिणं द्यां लिखेत्॥ द्वात्रिंशद्दले पुनर्जोंक
रवमुखावर्णान् लिखेत् साक्षभूविंवेबहिरष्टवज्रे विलिखेत्कोणरुद्रा
के लिखेत्॥ बाह्ये बाहूपामंडलं परिवृत्तं तेनेव राजस्यावृतं रूपंगसृणिना
महागणपतेर्मे यंत्रमुक्तं मरतुगणतूकोणेष्याद्विमहदित्यादि॥ तस्यास्य

र्थः षट्कोणमध्ये श्रीबीजसंपुटितं प्रणवं विलिख्य तन्मध्ये साध्यनाम लि
खेत् ॥ षट्कोणेषु षडंगमंत्राणि विलिख्य बहिर्वृत्तं कमलं कृत्वा तद्दलेषु मा
तृकाम — — विलिख्य तद्बहिः षोडशदलमध्येषु बीजमालिख्य तद्बहिश्चतु
र्विंशतिदलेषु प्रणवश्रीकामभूबीजानि रिक्तानि भुव — — त्राक्षराणि ए
कैकशो विलिख्य तद्बहिः द्वात्रिंशद्दलेषु कादिसांतान् मातृकावर्णान् सबिं
दुकान् आलिख्य तद्बहिर्वृत्तं विलिख्य तद्बहिरर्धचंद्राकारं वारुणं विलिख्य
वंबीजेन संवेष्ट्य बहिर्वृत्तद्वयं कृत्वा तद्द्वयोरंतराले ह्रीं बीजेनावेष्ट्यांकुशाबी
जाभ्यां निरोधयेत् ॥ निरोधनं तु आद्यंतलेखनं तथा ॥ भूर्जे धरायां वरुणे लि
खेत् गोरोचनाकुंकुमगोमयकस्तूरिकाभिः सुधया च हेमरूप्यो च वस्यादि दले
खनीत ॥ यं धृतेन सदुर्जयस्याच्छोकेरनोषे गणिपप्रसादात् ॥ न दह्यते
सौ रहनेन तस्य भीतिर्न चस्यान्नृपतस्करेभ्यः ॥ द्यूते रणे राजकुले विवादे
सदा मनुष्यो विजयी भवेन्नरः ॥ अनामिकारक्तविमिश्रितेन तु गोयो लि
ख्य चरेत् यथावत् । कुचंदनाद्यैर्वरुणैश्च पुष्पैः संपूज्य तं मंत्रिवरो निवेद्य ॥

कृत्वा मनोज्ञां गणपस्य मूर्त्तिं विन्यस्य तस्या उदरे च यंत्रं ॥ प्रतापयेद्दीपशिखाद
ग्नौ सहाहतो यो विनमानवेषु ॥ जप्त्वाभिमंत्र्य चाष्टशतं प्रताप्य च हेहोष्ठ तं तदुदरे
पंचमासात् ॥ स्वभाव विद्वेषहितो हिरण्ये रूपमशान कांगारयुते लिखेत्तत ॥
नामांकुरुकं लेखनिका त्वकाकपक्षोभिः सम्यगथाभिपूज्य ॥ उच्चाटयेद्वैदेभि
दा भुजाग्रे विद्वेषयत्य वहि वैरिसंघं ॥ द्रव्यैः सुपीते विलिखेद्धरिद्रायां पी
तप्रसूनैः सुचिराद्य पुष्पैः ॥ स पूज्य संवेष्ट्य च पीतसूत्रैः साध्यानिलस्थापन
मा च रेत्तु ॥ न देहलीद्वार दूरं निखातं करोमि ते स्तंभनकारियंत्रं ॥ दुष्टस्य वा
कूलं भटी व्रजस्य गते स्तुसंस्तंभनमाशु कुर्यात् ॥ सेनां परे वागजवाजियुक्तां
संस्तंभयेन्नात्र विचारणीयं ॥ श्मशानकांगारकरोत्थमध्या श्मशानवस्त्रे कु
पितेन मंत्री ॥ चित्रेन संलिख्य न राष्ट्रि जात्र सलेखनी चंदनपुष्पधूपैः ॥ संपू
ज्य तद्धावपरा निखातं स समारेपेद्धेरिणमाशु नूनं ॥ उच्चाटनमेतत्परयत्रचैवे
र्यंत्रं हि शांतिं तनुते नराणां ॥ चूर्णे सादि सुधया चूर्णेन मूर्तिं दिवस्यसाध्या
भिन्नस्थानसाध्यस्य पापाग्निषादकरो भूमि ते हस्तमात्रादधस्तात् तथा कथा
या श्मशानभूमिः कुंकुमचंदनं रक्तचंदनं पीतद्रव्येः हरिताल मनःशीलैर्हरिद्रा गो

८

रोचनकुंकुमैरिति। पंचं अथोलिख्यते ॥ तथा अ। लिख्याग्निपुरस्तात्तारविवरे
बीजं वह्निदिक्षु पश्चीमायां मदनभुवं गदह युगे श्रीं नादिनं हित्सथा। संधिषु ग
मनून्नचाष्टदलकेवर्णा नमनोरा। लिखत। ष्ट्रीन वीनूपमदखे क्रमेणाविधिवु
त्थिष्टं तथैकं कृती। विश्विनमातृका वर्णैः कैमैः क्रमगतैरपि। पाशांकुशाद्य
यद्येभूगेह दृतयेनच। महागणपतेर्यंत्रं हेमत्रालाकया अलक्तकंते काश्मी

१०

तं मेलयित्वा विभागेन पश्चाच्चंदनवारिणा ॥ स्वर्णपात्रेथ भूर्जे वा लिखितं
विधिपूर्वकं । कृतप्राणप्रतिष्ठां तं उद्धृतं भुक्तिदं । आयुरारोग्यमैश्वर्यकी
दं मुक्तिमुक्तिदं । अस्यार्थः । षट्कोणमध्ये त्रिकोणमालिख्य तन्मध्ये प्रणव
मध्यगतं ससाध्यं गं बीजमालिख्य । त्रिकोणषट्कोणयोरंतराले पूर्वादि
चतुर्दिक्षु श्रीं ह्रीं क्लीं ग्लौं इति बीजचतुष्टयं एकैकशो विलिख्य षट्कोणको
णेषु क्रमेण प्रणवादिषड्बीजानि आलिख्य अष्टदलेषु गणपतये स्वाहेति
षं मन्त्रगं द्वाविंशति वर्णेषु त्रीन् त्रीन् वर्णान् सहस्रदलेषु विलिख्य अवशि
ष्टमेकमक्षरं मष्टदले विलिख्य बहिर्वृत्तपंचकं विलिख्य तद्गत वीथीचतु
ष्टये सर्वाभ्यंतरवीथ्यां सबिंदून् ककारादिक्षकारांतान् वर्णानालिख्य द्वितीय
वीथ्यां क्षकारादि अकारांतान् वर्णान् विलिख्य तृतीयवीथ्यां आमितिपा
शबीजेनावेष्ट्य सर्वबाह्यवीथ्यां क्रोमित्यंकुशबीजेनावेष्ट्य बहिश्चतुरस्र
द्वयं कुर्यात् । इत्थं तदुक्तफलप्रदं भवति । अत्र चतुरस्रद्वये नावेष्ट्य वा
ह्याभ्यंतरभेदेन केचित् षट्कोणरूपेणान्येतु यथा गुरूपदेशं कार्यमिति
आलिख्य कर्णिकामध्ये शक्तिकोणपुष्ष्टस्वपि ॥ तारश्री शक्तिकामके

॥ अथ नीलकंठशास्त्र प्रारंभः ॥ श्रीः ॥

॥१॥

॥श्रीगणेशायनमः॥ नीलकंठजगन्नाथनि
र्मलानंदविग्रहः॥ हृदिध्यात्वाप्रवक्ष्यामिएतस्मि
न्हितुमेवच॥१॥ श्रीपार्वत्युवाच॥ नमस्तेनील
कंठायसर्वमंत्रविशारद॥ नीलकंठास्त्रविद्या
ख्याअथर्वणशिरोशिखा॥२॥ सर्वमंत्रमयंमं
त्रंसर्वशास्त्रार्थमेवच॥ क्षिप्रसिद्धिप्रदामंत्रंअ
स्यंतक्षिप्रसिद्धिदं॥३॥ अघोरोगघ्नविद्यान्वअ

॥राम॥
॥१॥

स्वंतशुभदायकं। षट्कर्मसिद्धिदंविद्याषडा
धारात्मकंमनुः॥ ४॥ वडवानलमंत्रेषु अस्त्राणां
वडवानलः॥ अथर्वणमहाविद्यामंत्रराजेषुभ्र
तः॥ ५॥ एतद्विद्यासमादेवनास्तिसुल्कापुनः॥
पुनः॥ तद्विद्यांचवदस्वास्मिन्महदापेक्षवर्त्तते॥ ६
॥ ईश्वरउवाच॥ साधुसाधुमहादेविसर्वमंत्रवि
शारदे॥ एतदाथर्वणंविद्यामहासिद्धिप्रदायकं

॥२॥

विनाभूशुद्धिभूतं च विनाकर्मकलौयुगे॥न्यास
ध्यानविनादेविसद्यःसिद्धिप्रदायकं॥८॥अथ
र्वणास्त्रचिंतयंनीलकंठंचतुर्थकं॥एकविंशस्त्र
मायुक्तंएनत्तेवडवानलं॥९॥अथर्वणास्त्रशि
रसिनीलकंठशिखामनुः॥साधकस्तुजपेत्सि
द्धिसार्वभौमपदप्रदं॥१०॥सर्वदासर्वरोगघ्नं
सर्वदाभयनाशनं॥सर्वदाक्रूरसर्पादिभयंना

॥राम॥
॥२॥

स्तीतिसाधके ॥ ११ ॥ चौरादिराजराज्ञादिभयंकिं

चिन्नविघ्ने ॥ बालग्रहाभ्ररोगादिमंत्रेस्त्रीणा

भिमंत्रितं ॥ १२ ॥ त्रिवारंमंत्रितंभस्मनीलकंठा

स्त्रमादरात् ॥ नीलकंठास्त्रमंत्रेणबालाभ्ररो

गनाशनं ॥ १३ ॥ सद्योविमुक्तिरोगाणांत्रिवारंमं

त्रितंवृधैः ॥ त्रिवारंमंत्रितंभस्मपाययादुस्त्रवा

रिणा ॥ १४ ॥ एवंज्वरादयः सर्वेकार्यलाघवंगो

॥ २ ॥

रवान ॥ त्रिदिनं पंचरात्रे र्वाज्वर शांतिर्भविष्यति

॥ १५ ॥ नानारोगान् चोदरांस्थानगुल्मानिव द्र

धानि च ॥ स्टष्क्षा मंत्रेण मंत्रेर्वा समाहातु शां

तिमाप्नुयात ॥ १६ ॥ पक्षसूर्योपरागेषु लक्ष्मीप

र्वषु साधकः ॥ पुरश्चर्या प्रकुर्वीत मंत्रसिद्धिर्भ

वेन्नरः ॥ १७ ॥ अथवा कार्तिके मासे माघे वैशा

खमासयोः ॥ पुरश्चर्या विधानेन जपेत्छांतिम

॥ राम ॥

॥ ३ ॥

वाप्नुयात॥१७॥एनेदंनीलकंठास्त्रमहाविद्याश्चसा
धक॥समर्वदाचकलौदेविजपेन्मंत्रमहामनु॥१९॥
मंत्रसिद्धिभवेतस्यनात्रकार्याविचारणा॥यंयंवा
पिस्मरनूजप्त्वातंतंप्राप्नोतिनिश्चितं॥२०॥माला
मंत्रमहाविद्यानीलकंठास्त्रमेवच॥पुत्रायचसुशि
ष्यायदातव्योनात्रसंशयः॥२१॥अस्यश्रीमहा
नीलकंठार्यर्वणशिरशिखावदडवानळनीळकंठ

॥नि॰क॰॥
॥४॥

एतस्य महामंत्रस्य॥ अथर्वण ऋषिः शिरसि॥ गायत्री छंदः मु
खे॥ त्रिष्टुप्॥ श्रीनीलकंठरुद्रो देवता हृदये॥ ह्रं बीजं नम्ये
॥ स्वाहा शक्तिः गुह्ये॥ ग्लौं कीलकं पदयोः॥ मम नीलकं
ठमहाप्रसादसिध्यर्थे जपे विनियोगः सर्वांगे॥ अथ न्यासः
॥ ॥ ॐ ह्रां वडवानलनीलकंठास्त्राय ह्रां अंगुष्ठा
भ्यां नमः॥ ॐ ह्रीं अथर्वण शिरशिखावडवा०॥
ह्रीं तर्जनीभ्यां नमः॥ ॐ ह्रूं कालरुद्राय वड

॥राम॥
॥४॥

वानळ॰। ह्रूं मध्यमाभ्यां॰ ॥ ॐ ह्रैं विषविध्वं
सनवीराघोरवडवा॰ ह्रैं अनामिकाभ्यां॰ ॥
ॐ ह्रौं व्योमव्यापिने हिरण्यमयायवडवा॰ ह्रौं
कनिष्ठिकाभ्यां॰ ॥ ॐ ह्रः अनेककोटिब्रह्मां
डतरायवडवा॰ ह्रः करतलकरपृष्ठाभ्यां॰ ॥
एवं हृदयादिन्यासः ॥ ॐ भूर्भुवस्वरोमितिदि
ग्बंधः ॥ अथध्यानं ॥ खड्गं खेटं पिनाकं त्रिशु

॥नी॰कं॰॥
॥५॥

ड्डमरुगंभिंडिमालंकपालंकालंकालांतका
लमभयवरकरंसोमसूर्याग्निनेत्रं।कालंकाला
ग्निरुद्रंत्रिपुरहरमहामन्मथंदह्यमानंघोरास्त्रं
पंचवक्त्रंगरळविगरळंनीलकंठंभजेहं॥४॥अ
थर्वणास्त्रमंत्रांतावडवानळनामकं॥नीलकं
ठास्त्रविद्याख्यामंत्ररूपंहृदिस्मरेत्॥५॥कोटिसूर्य
प्रतीकाशंतांडवंप्रळयाकृतिं।भस्मीकृतजग

॥राम॥
॥५॥

ध्यामं विग्रहं च समाश्रये ॥ ३ ॥ मृत्युघ्नं पापदमनं
मृतानाममृतोपमं ॥ सुधामयं नीलकंठं भस्म
रूपं हृदि स्मरेत् ॥ ४ ॥ एवं त्रिकालं प्रयोगं प्रजपेत्सा
धकोत्तमः ॥ नीलकंठप्रसादेन सार्वभौमाश्रयं सं
पदां ॥ ५ ॥ अथ मंत्रः ॥ ॐ आँ ह्रीं ग्लौं ऐं क्लीं सौः श्रीं
ह्रीं ग्नीं क्ष्रौं क्षं वं क्रौं ऐं एहि स्वाहा ॥ २१ ॥ श्रीमहानी
लकंठाय अपरमितवक्त्राय आविर्भूतचतुर्दश

एदि २

भुवनाय अंडजपिंडजजारजबुद्बुदजलांतर्या
मिने पंचवक्त्राय त्रिपंचनयनाय उमावराय वृ
षभवाहनाय भस्मोद्धूलितविग्रहाय भालले
चनाय परमहंससमर्च्याय पंचतत्वस्वरूपाय पंचा
ग्निसमर्च्याय पंचबाणांतकाय ईशानतत्पुरुषा
घोरसद्योजातवामदेवाय स्मशानादिपंचब्रह्म
मयाय भस्ममूर्तये सृष्टिस्थितिसंहाररक्षणपातस्य

ाय रक्षोगणनिकृंतनाय लक्ष्मीवरसखाय
त्रिपुरांतकाय त्र्यंबकाय त्रिदशापूजिताय त्रेता
ग्निमयाय त्रयीमयाय त्रईपुष्करात्मकाय ज्व
लज्वलनस्वरूपाय जगज्जनकाय ॥ ह्रां ह्रीं ह्रूं
ह्रैं ह्रौं ह्रः क्षां क्षीं क्षूं क्षैं क्षौं क्षः ग्लां ग्लीं ग्लूं ग्लैं ग्लौं
ग्लः क्लां क्लीं क्लूं क्लैं क्लौं क्लः स्त्रां स्त्रीं स्त्रूं स्त्रैं स्त्रौं स्त्रः क्रां
क्रीं क्रूं क्रैं क्रौं क्रः त्रां त्रीं त्रूं त्रैं त्रौं त्रः रां रीं रूं रैं रौं रः रवि

॥नी॰॥
॥ ७॥

कोटिप्रभाकरायरजोगुणदूरायकैलासवासिक
रुणामयायकंदर्पकोटिकांतियुगांतकायकाळ
रुद्रायकामितफलप्रदायकलिदूरायएकमूर्त्ति
द्विमूर्त्तित्रिमूर्त्तिचतुर्मूर्त्तिपंचमूर्त्तिमयायपंचव
क्त्रायपंचनिर्दळनकारणायलोकातीतायअ
नंतब्रह्मांडमयायकाळब्रह्मेश्वरायअवलबर
ई॑अंधकासुरसंहारकारणायअमितपराक्र

॥राम॥
॥ ७॥

मायतारकासुरनिर्नाशनायवडवानळनीळकं
ठायस्फुरस्फुरप्रस्फुरप्रस्फुरपरमहाकारुणिका
यअघोराघोरतरतनुरूपतत्वात्मकायचटचट
प्रचटप्रपरमहंसनिर्वासनायकहकहवमगंगं
गाधरायबंधबंधघातयघातयमंगलप्रदायवरारियं
कालंकंकालरूपधरायहांहीं हौंहूंनित्यमुक्तव्रता
यएकाहिकद्याहिकत्र्याहिकचातुर्थिकज्वरप

॥नी॰कं॥
॥८॥

स्तज्वरमासज्वरसांवत्सरिकज्वरमुहूर्तज्वरम
र्वज्वरान्नाशय ॥ वातरोगं तृणरोगश्वासरोग
कासरोगपैत्यरोगश्लेष्मरोगानहर ॥ कृत्रिम
ज्वरान्नाशय ॥ पिशाचान्निकृंतय ॥ आविर्भूत
अनंतब्रह्मांडायविश्वमयायशाश्वतहिरण्म
यायहुंहुंहुंहुः कृतशब्दोद्भूलिकृतनिःशंककिं
किणीरविरमहाशंकरायउमार्द्धदेहायचंद्रशेख

॥राम॥
॥८॥

रायनानाविषसर्पविषस्थावरविषकृत्रिमविषं
शमय २ देहिजातविषसर्वविषहर २ दंतविष
धत्तूरीविषसर्वविषंशमय २ निर्विषप्रदनी
लकंठाय आवेशय २ स्फुर २ सूर्यकोटिसंका
शायचंद्रकोटिसुशीतलायसांद्रदयायसिंधु
मयाय ॐ ह्रीं क्रौं कालरुद्रायकरुणाकराय
हरविषंहररोगान्संहारय २ निकृंतय २ कृ

॥नी॰कं॰॥
॥ ९ ॥

त्रिमांनिरीक्षणाशायायनाशाय ॥ ॥ ग्रहनिग्रह
अग्रहान्शमय ॥ शांतिंकुरु ॥ प्रारब्धसंचित
क्रियमाणांनाशाय ॥ २ ॥ अकारणबांधवायअ
नवरतरक्षणैककटाक्षपरायणायसर्वसिद्धि
प्रदायचिंतितमनोरथसुंदरायआनंदपराय
णायमांरक्ष ॥ ममशत्रून्दूषकान्किल्बि
षप्वान्कृत्रिमकारकान्क्षुद्रांधकान्शत्रु

॥राम॥
॥ ९ ॥

नभस्मंकुरुकुरुभास्यपरानन्निकृंतय॥श्प
रमंत्रपरयंत्रपरतंत्रपरकटुपरवादपरजप
परहोमकृताभिचारकाननाशय॥स्वमंत्र
स्वयंत्रस्वतंत्रस्वयंत्कृतप्रयोगानस्वप्रकाश
यममममनोरथान्क्षिप्रंसफलंकुरु॥सर्व
जगन्मयायस्वतंत्रस्वांतंत्रायसर्वमंत्रोमंत्रि
मंत्रमयायसर्वागममयीसकलागमायवे

॥नी॰॥
॥१०॥

टिकानन्तरूपयथावराघनेककोटिमंत्रतंत्ररूपा
यपंचवक्त्रवडवानलनीलकंठाख्याय एहि२ आ
गच्छ२ मदीयहृदयकमले आवाहितो भवस्था
पितोभव सन्निहितो भव सन्मुखो भव स्थिरो
भव सुस्थिरो भव सर्वतोमुखसदाशिवायसर्वा
द्यामरकिरीटकोटिकांत्यालंकृतपादपद्माय
ॐ ह्रां ह्रीं क्रौं ह्रीं वडवानलप्रळयानळाग्निभ

॥राम॥
॥१०॥

थर्वणास्त्राय नीलकंठाय ममैव हृदये सदा स्फु

र २ प्रस्फुर २ भयानकाघोरघोरतरतनुरूप

चट २ प्रचट २ कह २ वम २ नीलकंठ वडवानल

अथर्वणास्त्ररूपिणे वरदो भव क्षिप्र सुप्रसन्नो

भव चिंतितफलप्रदो भव सदा मंगलप्रदो भ

व मम कायिक वाचिक मानसिक सिद्धिं देहि

देहि हुं हुं हूं आं ह्रीं वं ठं क्रों अमृतनीलकंठाय अ

॥नी॰क॰
॥११॥

मृतशरीराय मम हृदये वस मन मम काकमृत्युनि
र्नाशनं कुरु २ मम अपमृत्युनिर्दलनं कुरु २ अम
ततत्वतत्वप्रदानेक अमृतनीलकंठाय मम शरी
रममृतं कुरु २ अत्यंतलक्ष्मी सारस्वतत्वंतंनि
धानं कुरु २ ममैव करस्पर्शान्नानारोगभूतप्रे
तपिशाचब्रह्मराक्षसशाकिनीडाकिनीरुद्रपि
शाचाद्यनेकभूतपलायनाय ममैव मनसि स्म

॥राम॥
॥११॥

रणमात्रेणं दारिद्यविदारितगृहस्यास्य अपरमि
तैश्वर्यपरान कुरु २ मंत्रसिद्धिं कुरु २ स्वाहा सिद्धिं
कुरु २ नीलकंठनवनाथसिद्धसदापूजितचरण
कमलाय चर्चितविद्रूपाय निवारणैककरूपाय
चिदानंदज्ञानभक्तिवैराग्यप्रदाय नीलकंठ मेमे
वहृदये आवेशय २ सदानंदं सर्वकामितसर्वज्ञ
आगतिअनागतिज्ञानवानू कुरु २ चतुःषष्टि

॥नि॰क॰॥
॥१४॥

विद्याकृकाप्रवीणानकुरु२ औंह्रूंऐंक्लींसोः क्लीं
श्रीह्रींक्रौंसद्योजातमूककविद्याप्रदनीलकंठा
सर्वदा२ वाग्वादीनांमूकंकुरु२ ममहस्तमस्तक
प्रयोगानअत्यंतमूरवपांडित्यंकुरु२ प्रचंडब्र
ह्मांडपूरितविद्यानीलकंठायवाग्विलासानकु
रु२ क्रौंऐंह्रुंश्रौंश्रीआंजेंह्लूंतेंवेदनीलकंठायउ
त्कृष्टफलप्रदायउमाईश्वरीरायउत्तरोत्तरवि

॥राम॥
॥१२॥

रकाळमहादारिद्रांधकारनिलयवंतंनिर्मले
श्वर्यनिधाननिस्यानंदलक्ष्मीसारस्वतवंतंकु
रुरलक्ष्मीत्वस्यादांबुजलक्ष्मीप्रदनीलकंठा
यमांरक्ष२ममशत्रूनसद्योदारिद्रवानकुरु२
अत्यंतरोगजाड्यपीडितंकुरु२ममशत्रुवि
दळनंशमदमादिशांतिगुणप्रदायरलवरलें
रमलवरलईकएलवरलईकएलवरलईक॥४

स४

॥नि॰॥
॥१३॥

ह्मांडप्रदितसमलवरलयंमहानीलकंठायखंडि
तवैरिचंडप्रचंडदोर्दंडखंडीकृतवैरिमंडलअखं
डलाद्यामरपुंडरीकसखायद्रांद्रींद्रूंद्रैंद्रौंद्रः ढ
क्कावाद्यप्रियायद्रांद्रींद्रूंद्रैंद्रौंद्रः टंकहस्तायश
तहस्तायशाश्वतकीर्त्तयेसदासहस्रभुजायस
र्वमंत्रसिद्धिंकुरुकुरुअयुतभुजायअयुतार्णवा
यअयुतवक्त्रायआयुष्मानकुरुकुरुअनंतभु

॥राम॥
॥१३॥

जायनीलकंठायसंततममहृदयेचिंतितमनोर
थसिद्धिंकुरु२चिदानंदवानकुरु२पंचवक्त्रश
तवक्त्रसहस्रवक्त्रअयुतवक्त्रअनंतवक्त्रायअ
नंतानंतवक्त्रायअनंतानंतभुजानंतब्रह्मांडप
रिपूर्णविराट्रूपविश्वतोमुखविरूपाक्षॐग्लौं
पशुहुंफट्स्वाहा॥रूपंमहापाशुपतास्त्रायॐ
आंह्रांह्रींक्लींऐंग्लौंग्लौंह्रींक्रोंहसकलरींसंमोहना

॥ नी ॥
॥ १४ ॥

यमहापाशुपतवडवानलनीलकंठास्त्राय एहि २
आगच्छ २ स्फुर २ प्रस्फुर २ प्रलयानलाघोराघो
रतरतनुरूपचट २ प्रचट २ संमोहनाय सदानी
लकंठाय कुंठीकृतसकलशत्रुसंमोहनाय मां
रक्ष २ मम हृदयकमले सदास्थिरो भव सुस्थिरो
भव वरदो भव वरप्रदो भव वाक्सिद्धिप्रदो भव
साक्षात्कारसिद्धिप्रदो भव महाथर्वणास्त्रप्रक

॥ राम ॥
॥ १४ ॥

यानळमस्तुंजयप्रसन्नसंमोहनायपाशुपतद
र्शनशस्त्रखंडनविषविध्वंसनवीराघोरनीलकं
ठायमांरक्षरममहृदयेसदाशिरोभवसुशिरो
भवमंगलांगणदोभवसन्मंगळसहस्त्रानंत
नूतनीलकंठायमांरक्षरक्षममहृदयेसदाशि
रोभवसुशिरोभवअथर्वणनीलकंठास्त्रायहूं
फट्स्वाहा॥ ॥एवंतथाथर्वणाख्यंनीलकंठास्त्र

दारुणं॥अनेकमंत्रहृन्मंत्रमस्त्रनाम्नि शिखाल
कं॥१॥पठेत्सिद्धिप्रदा विद्या भक्तिविश्वासपूर्व
कं॥जपितं देवदेविशी पूर्वसेवांतसाधक॥२॥
षट्सहस्रं जपेद्विद्यामूढोवामुक्तरोपिवा॥येन
केनापि जपितं मंत्रंसिद्धिमवाप्नुयात्॥३॥एतदा
थर्वणशिखावडवानकसंज्ञिकं॥कालरुद्रमहा
नाम्नि विषविध्वंसिनं तथा॥४॥श्रीमहानीलकं

ठाख्यं अस्त्रराजमिदं कल्पो ॥ जपेत्कुष्ठे शरीरा
णां निर्मलं देहमाप्नुयात् ॥ ५ ॥ अष्टादशानि कु
ष्ठानि नश्यंते नात्र संशयः ॥ अथर्वणमहामं
त्रमनेकमंत्रसंपुटः ॥ ६ ॥ अथर्वणशिरशिखा
विद्यानामाख्यमद्भुतं ॥ नीलकंठ विरूपाक्ष ज
गन्नाथेति विश्रुतः ॥ ७ ॥ सुरार्चितांघ्रि शार्दूल
नीलकंठ नमोस्तु ते ॥ ८ ॥ आकृष्टामुष्टिदंष्ट्राद

शनघर्षणयोर्घोतघातंनिपातंरक्षंतंसर्वरक्षं
सकलभयहरंत्रैपुरंविस्फुरंतं॥ शौर्येवीर्योग्नि
रुद्रंरिपुकुळदहनंदेवतासार्वभौमंदेवंश्रीनी
लकंठंत्रिपुरहरमहापातुमामुग्रतेजः॥९॥
इति श्रीअथर्वणशिरशिखायांमाहापाशुपतास्त्र
मयनीलकंठास्त्रमाळामंत्रसंपूर्ण॥ ॥शुभंभवतु
श्रीसांबसदाशिवार्पणमस्तु॥ ॥संवत् १९०७ शाके १७७२

॥नी॰॥
॥१७॥

॥इतिश्रीनीलकंठास्तवसमाप्तः॥

॥राम॥
॥१७॥

॥जगन्नाथः पिता यस्य संप्राप्तिस्तु पनाभकः। प्राणनाथा स्थिये यस्य जगन्नाथा

॥पुस्तकं ।१। तर्कप्रकाशन्यायग्रंथः

॥श्री॥रस्तु॥प्रारंभः॥शुभ॥मं॥नैको॥

अनुमानं निरूप्यते॥

॥ जगंन्नाथः पिता यस्य स्तंभ्रा डिल्युपनामकः । प्राणनाथाभिधे यस्य जगन्नाथा

॥ पुस्तकं ॥ १ ॥ तर्कप्रकाशान्यायग्रंथः

॥ श्री ॥ रस्तु ॥ प्रारंभः ॥ शुभं ॥ भवं ॥ भं ॥

अनुमानं निरूप्यते ॥

त॰ रू॰ प॰ ॥१॥

खं ५ · उ॰

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ प्रत्यक्षनिरूपणानंतरमुपजीव्योपजीव
कभावसंगत्याऽनुमानं निरूपयन् प्रतिजानीते ॥ अथेति ॥ अथश
ब्दोऽत्राऽऽनंतर्यवचनः तच्च प्रत्यक्षनिरूपणस्यार्थात् ॥ अवधित्व
मवगम्यते ॥ अत एव च सिद्धत्वमपि ॥ निरूप्यत इति । वर्त्तमानार्थक
लट्प्रत्ययेन चानुमाननिरूपणस्य साध्यत्वलाभः ॥ एवं च ॥ सिद्धसा
ध्यसमभिव्याहारे सिद्धं साध्यायोपयुज्यत इति न्यायेन मणिनं ते वद्धुः
स्तायादत्यपत्रैवात्र विप्रस्यतानुमान निरूपणयोरुपजीव्योपजीवकभा
वलाभः ॥ तथा च ॥ उपजीवकत्वसंगत्याऽनुमाननिरूपणमिति भावः ॥

यद्यपि। अनुमितिकरणत्वेनानुमानज्ञानेन प्रत्यक्षज्ञानोपस्थितेति तन्नि
रूपणाया रूपजीव्योपजीवकभावसंभवः॥ तथापि॥ सविशेषणे हि वि
धिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाध इति न्यायेन नि
रूप्यप्रत्यक्षानुमानयोरेवोपजीव्योपजीवकभावलाभः अत्र चोपजी
वकनिरूप्यानुपजीव्यनिरूपणात् उपजीवकत्वादिसंगतेरानंतर्यनि
यामकत्वेपि स्वनंतरेऽस्य प्रतिन्यायेनेच्छा एव नियामकत्वान्न पौर्वापर्य
नियम इति वाच्यं॥ अनुनिरूपणप्रतिज्ञोपाविषयांतरसंचारराहि
त्यरूपशिष्यावधानप्रयोजनकत्वेपि उन्मत्तप्रजल्पितत्वादिशंकानि

या

गसाय मंगलाभिधानस्यैवोचितत्वं न तु संगतिप्रदर्शनस्यापि व्यर्थत्वादि
ति चेन्न ॥ द्विविधं शिष्यावधानं ॥ अनुपेक्षणीयत्वरूपं विषयान्तरसंचारा
हित्यरूपं च ॥ तत्रासंगतत्वज्ञाने नोपेक्षासंभवात् संगतिप्रदर्शनमावश्य
कं तथा च संगतिज्ञाने सति असंगतत्वज्ञानासंभवान्नासंगतत्वज्ञाने
प्रयुक्तमनुपेक्षणीयत्वं द्वितीयं च निरूपणप्रतिज्ञयेति परमरहस्यमत्रा
नुसंधेयं ग्रंथमध्येपि मंगलाचारादर्शनाक्षि मंगलार्थक एवेत्यपि कश्चि
त् आनंतर्यं चात्र ध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्वं तथा च प्रसंगेद्दानिरूप
णध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तिवर्त्तमाननिरूपणविषयोऽनुमानमिति

शाब्दबोधः ननु लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकनिरूपणविषये
ऽनुमानेकरणत्वमात्रस्य कुठारादौमितिकरणत्वस्य प्रत्यक्षादावतिव्या
प्तिवारणाय यच्चेदनुमितिकरणमिति विशिष्टोपादानं ननुपक्षात् मितिशा
नमितित्वमुत्पत्त्या किंचिज्जन्यज्ञानकरणत्वं लक्षणं लभ्यं तथातिप्रसक्तमे
वेत्यत आह अनुमितित्वं चेति तथा च न किंचिज्जन्यज्ञानत्वमनुमिति
त्वं अपितु ज्ञानविशेष एव तदवच्छिन्नकरणत्वं च न प्रत्यक्षादाविति
नातिप्रसंग इति भावः यद्वा ननु व्याप्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्र
योजनमिति नियमेन इतरभेदानुमापकमेवेतल्लक्षणं वाच्यं इत

त०चिं० २

रभेदादनुमानंच॥ अनुमानंप्रत्यक्षादिभ्योभिद्यते अनुमितिकर
णत्वात्॥ यथा प्रत्यक्षादीत्याकारकं तत्रचानुमितेः प्रत्यक्ष
प्रमितिवैलक्षण्यात्तेनप्रत्यक्षप्रमाणेपि अनुमितिकरणत्वग्रहसं
भवेनप्रत्यक्षभेदासत्वेनव्यभिचारज्ञानापत्तेरितिलक्षणप्रयो
जनमनुपपन्नमित्यत आह॥ अनुमितित्वंचेति॥ प्रत्यक्षप्रमित्यनंतर
मनुमिनोमीत्यनुव्यवसायानुदयात्तत्रतद्व्यावृत्तम अनुमितित्वमे
वतद्विषयः प्रत्यक्षे इतिप्रत्यक्षमितिभिन्नज्ञानप्रमितिकरण॥ १५
त्वहेतुकमितरभेदानुमानंसुकरंभवेन्नकोपिदोषइतिसारं

न

नु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानकरणत्वमेवानुमिति
करणत्वं वाच्यं तत्र व्याप्तिज्ञानत्वादेरेव गमकत्वसंभवेनाधिकस्यैव
यर्थ्यमिति इतरभेदानुमानमनुपपन्नमित्यत आह अनुमितित्वं चे
ति तथा च जातिरूपानुमितित्वावच्छिन्नकरणत्वमेव तल्लक्षणं न तू
क्तरूपमिति न वैयर्थ्यत्वशंकापीत्याकूतं ननु अनुमानत्वमनुमितिकर
णत्वं तथा चेतरभेदानुमाने पक्षतावच्छेदकहेत्वोरभेदेनान्वयव्याप्तिज्ञा
नस्यैवानुमितिहेतुतया हेतोः साध्याधिकरणवृत्तित्वरूपव्याप्ति
ज्ञाने जायमाने एवं तुल्यवित्तिवेद्यतया साध्येपि हेत्वधिकरणवृ

तर्क.

न्निश्चयग्रहासंभवेन पक्षतावच्छेदकाश्रये साध्यसिद्धेः सिद्धसाधनताप
त्तिरिति तयोर्भेद आवश्यकः यदि च हेतौ साध्याधिकरणवृत्तित्वज्ञा
नेपि पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरनुदयात् न सिद्धसाधना
वकाशः अन्यथा पृथिवी इतरभेदवती पृथिवीत्वादित्यत्रापि पृथिवीत्वा वी
धिकरणे घटादौ इतरभेदस्य निश्चितत्वादनुमितेरुच्छेदः स्यात्
किंच व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यापि अनुमितिकरणतया साध्यसा
मानाधिकरणस्य तत्राघटकत्वेन न सिद्धसाधनमिति विभाव्यते ४
तथा उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येन शाब्दबोधानुपपत्तिरेव

पि

[illegible]प्यादंडवां दंडवानित्यादेर्निराकांक्षत्वानुपपत्तिरितिमेवं अ
नुमानपदवाच्यत्वस्य लक्षणतावच्छेदकत्वे नकुत्राप्यनुपपत्तेरभावाद्धिति
के[illegible]नुनामार्थयोः साक्षात्कारभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयाबोधानभ्युप
गमेऽनुमितिकरणमित्यस्यानुमितिसंबंधभिन्नकरणमित्यर्थः अनु
पूर्वकमाप्यावुनाऽनुमितिकरणत्वघटकं करणं बोध्यते तथा चानुमि
तिकरणमनुमितिसंबंधभिन्नकरणमिति शाब्दबोधोनानुपपन्नः
करणतायाः कार्यघटितत्वेनानुमितिकरणस्य करणपदार्थत्वे विच्छिन्नानुमि
तिसंबंधभिन्नानुमितिकरणमिति बोधोऽपि नानुपपन्नः विधेय

तात्पर्याद्व्यधिकरणोद्देश्यतावच्छेदकयोरैक्ये एवकाराद्बाधानभ्यु
पगमात् अन्यथा दंडवान्द्रक्तदंडवानितिबाधानुपपत्तेरित्याहुः
ननु अनुमितित्वस्यैवानुमितिलक्षणत्वे विलक्षणलक्ष्यतावच्छेदक
योरैक्यमित्यत आह जन्यज्ञानेति जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारिणी
जन्यत्वाद्यपीजन्यत्वव्यभिचारिणीचयाजातिः तद्वदनुभवत्वमनु
मितिलक्षणार्थः जन्यज्ञाने व्याप्तिज्ञाने तज्जन्यत्वाव्यभिचारिणी ज
जन्यत्वव्याप्याजन्यसाक्षीजन्यस्यव्यभिचारिणीचयाजातिः अनुमि
तित्वेन हृत्वमानोपलक्षणसमन्वयः तथा च तस्य स्वरूपतः लक्ष्य

तावच्छेदकत्वेन तादृशजातित्वेन लक्षणत्वेन न नन्वयोरैक्यमिति भा
वः। ननु जातिमदनुभवत्वमेव लक्षणमस्तु किमेतादृशविशेषणेनेत्यत आ
ह जन्येति अतिव्याप्तिनिराकरणेति ज्ञानाजन्ये इति जन्यज्ञानाजन्यइ
त्यर्थः नित्ये ईश्वरसाक्षात्कारे तद्भिन्नेति तस्य दृत्वं धीजन्यत्वं जन्यज्ञान
जन्यत्वं तथा च प्रत्यक्षत्वस्य जन्यज्ञानजन्यत्वाव्याप्यत्वान्नातिव्या
प्तिरिति भावः तथापि जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारित्वदलेपि अतिव्या
प्तिमुपपादयति तद्भिन्नेति चाक्षुषत्वेहीत्यर्थः तदाश्रयाणामिति॥
चाक्षुषत्वाश्रयाणामित्यर्थः जन्यपदोपादाने च चाक्षुषत्वस्य जन्य

वि

तर्क

ज्ञानान्ये निर्विकल्पके सत्वेन जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारित्वाभा
वान्न तथात्रयत्रस्यपक्षेऽतिव्याप्तिरिति भावः। जन्यजन्यत्वाव्यभिचारि
त्वमुक्तावपि वायुरूपत्वस्य जन्यशरीरादिजन्यत्वव्याप्यत्वात्तथैवातिव्या
प्तिरित्यतं ज्ञानेतीयादि ज्ञानपदोपादानेपि कालोपाधिविधया ज
न्यज्ञानजन्यत्वं निर्विकल्पकेपीति चाक्षुषत्वमादायोक्तदोषतादवस्थ्या
त्तजन्यज्ञाननिरूपितासाधारणजन्यतावश्यं निवेशनीया तथा च ज्ञा
नपदानुपादानेपि जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव शरीरत्वेन हेतुतया
शरीरादिनिरूपितासाधारणजन्यत्वं निर्विकल्पकेऽस्ति तदेव

६

नी१

...भिन्नार्थ... इत्युक्तौ प्रत्यक्षत्वादेर्वारणाय

ध्वंमिति निविभाव्यते तथापि चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुषो नैरिति तत्राज
न्यचक्षुरादिजन्यत्वव्याप्यत्वं चाक्षुषत्वस्येति तद्दोषवारणाय ज्ञानपद
निवेशः। [illegible]च जन्यज्ञानानिरूपितासाधारणजन्यत्वमित्यर्थः इति तत्का
व्यनुपपत्तिः जन्यत्वाव्यभिचारिज्ञानत्वाव्यभिचारिजन्यज्ञानत्वाव्यभिचा
रीत्युक्तौ च पि चाक्षुषत्वादेर्वारणात् जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारीत्यंत
जन्यज्ञानजन्यत्वाभिचारिजातिमदन्यतमवत्वं तत्त्वमित्याशयात्मकत्वव्यभिचा
न३ रीत्यंतं त्यक्त आह उपमितित्वविशिष्ट उपमितित्वशाब्दत्वयोरतिदेशवाक्यार्थ
ज्ञानपदज्ञानादिरूपजन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारित्वेनातिव्याप्तिरि
त्याशयः अतिव्याप्तिं निराकरोति तद्धीति उपमितित्वं शाब्दत्वं हीत्यर्थः॥

समानाधिकरणत्युक्तौ प्रत्यक्षत्व... ।उपमि
...त्वादिवारणात् ।व्यभिचारीति। ननु तथापि जन्यज्ञानजन्य ४

व्याप्तिज्ञानेति जन्यशाब्दज्ञानेत्यर्थः तदेवोपपादयति उपमितीनां
मिति अतिदेशेति गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारकं शाब्दविषयक
ज्ञानजन्यत्वादित्यर्थः ॥ सर्वासामित्यनेनोपमितित्वस्य तादृशज्ञानज
न्यत्वव्याप्यत्वमर्थः एवं च तद्व्यभिचारित्वस्य तत्रातिव्याप्तिरिति भावः शा
ब्दानुभावानां शाब्दबोधात्मकानुभवानां क्वचिच्छाब्दानुभवानामिति पाठः
तत्र शब्दप्रयोज्यानुभवानामित्यर्थः ननु तत्र प्रथमजन्यत्वोपादानवै
यर्थ्यमित्याशयेन शंकते नचेति [illegible] व्यभिचारीत्यत एव का
रणं प्रथमजन्यत्वव्यवच्छेदः उत्तरयति अनुमितित्वस्येति अ
संभवादिति अथाच तादृशजात्यप्रसिद्धात् तद्भिन्नमादाय न लक्षणगम

मनसंभवइतिभावः॥ निषेधंति तस्येति तत्वज्ञानहेतुत्वेजात्यस्येत्य
र्थः शब्देति आत्माशरीरादिभ्योभिन्नः तत्वमसीत्यादिवाक्यविशेष
विषयकेत्यर्थः इदंच मननेशाब्दस्याप्युपनीतभानमभिप्रेत्य व्यभ
भिचारित्वादिति। तथा च तस्यशाब्दज्ञा। नजन्यत्वविभिचारित्वाभावा
दवधारणमितिभावः ननुनिदिध्यासनोपदर्शीणो मननंतत्वज्ञानाजन
कमननत्वविशिष्टज्ञानजन्यत्वव्यभिचारित्वमेवेत्यत आह जाति
पदमितिनाकारश्चतत्वज्ञानस्य मननजन्यत्वेमीकारेपिनक्षातिरितिसू
चनायेयम्। ननुशरीरादिभ्यो भिन्नत्वेन श्रुतस्यात्मनोयुक्तिभिरनु
चिंतनंमननं तदुक्तं मंतव्यश्चोपपत्तिभिरितिवाक्यानुमानादिजन्य

तर्कप्र.

मनुमित्यात्मकमेवा॥ अनुमितावुपनीतभाननिषेधेन च तस्य शाब्दवि
षयकत्वासंभवात् लिंगोपहितलैंगिकभाने प्रमाणाभावेनालिंगविष
यापि शाब्दस्यानुमितौ भानासंभवाच्च तथा च शाब्दज्ञानजन्यत्वव्यभिचा
रित्वं तत्राक्षुण्णमेवेत्यत आह जातिपदं चेति वाकारस्यात्र मननस्यश
ब्दविषयकत्वानभ्युपगमोपि न क्षतिरित्येतस्य सूचनायेति केचित्तु श
विशेष. ब्दविषयकेति श्रोतव्यो मंतव्यश्चेत्यादिश्रुतिवाक्यरूपशाब्दज्ञाने त्यर्थः
जन्यशाब्दत्वादिं जन्यत्वं प्रयोज्यत्वं जन्यशाब्दज्ञानप्रयोज्यत्वाव्यभिचा
रित्वादित्यर्थः तथा च जन्यशाब्दधीजन्यत्वव्यभिचारित्वपदेन जन्यश
ब्दज्ञानप्रयोज्यत्वव्यभिचारित्वमेव विवक्षणीयं तत्त्वज्ञानवृत्तिवे

जात्यस्य च शाब्दज्ञानप्रयोज्यत्वव्याप्यत्वादेव नातिप्रसंग इति भावः ॥ ३२

भक्तित्वादिवारणाय जातिपदस्य मानसवृत्तिजातिपरत्वावश्यकत्वे

तत एवात्राप्यतिप्रसंगवारणे किं जन्यत्वपदस्य प्रयोज्यपरत्वमंगीकृत्य

तादृशातिव्याप्तिवारणेनेत्यत आह ॥ जातिपदं चेति ॥ वाकारश्च जन्यपदस्ये

प्रयोज्यत्वपरत्वाभावे पि न क्षतिरित्येतत्सूचनायेत्याहुः ॥ तदस्य ॥ शाब्द

ज्ञानप्रयोज्यत्वं व्यभिचारित्वाभावादसंभवापत्तेरिति ॥ अत एवेति ॥ जातिप

दस्य मानसवृत्तिजातिपरत्वादेवेत्यर्थः भक्तित्वेति ॥ आराध्यत्वेन ज्ञानं भक्तिः

आराधना च गौरवित प्रीतिहेतुभूता क्रिया फलावश्यंभावनिश्चयश्च

तल्लक्षणे बोध्ये आराध्यव्यक्तिज्ञानं विनाप्याराध्यत्वेन ज्ञानासंभ

+ व्याप्तिश्चरितार्थत्वे स्वनिवेशादिवाक्यपदप्रयुक्ताशाब्दज्ञानजन्यत्वस्यानुमितावपि सत्वेना

+ नुमितित्वव्याप्तिलक्षणं स्यन्न्च ५

वात् [illegible]कलज्ञानं विना फलावश्यंभावनिश्चयासंभवात्। भक्तित्वश्र
द्धात्वयोर्जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारित्वस्य सत्वात् जन्यशाब्दधीजन्य
त्वव्यभिचारित्वस्यापि सत्वाच्च तत्रातिप्रसंगः। जातिपदस्य मानसावृत्ति
जातिपरत्वे चेत्तथा मानसवृत्तित्वेन नातिप्रसंग इति। ननु भक्तित्वश्रद्धात्वा
दर्जातित्वे मानाभावादेव नातिव्याप्तिरित्यत आह। आदाविति आदिनाऽऽ
पत्तित्वपरिग्रहः। आपाद्यत्वस्याविधेयत्वातिरिक्तत्वे मानाभावेन वह्न्यनुमि
त्यनंतरमपि वह्निमापादयामीति प्रतीत्यापत्तेः स्वादृशानुव्यवसायं प्रति व
ह्निविधेयकापत्तित्वेनैव हेतुतया आपत्तित्वजातेरावश्यकत्वेन तद्धारणा
य जातिपदस्य मानसावृत्तिजातिपरत्वमावश्यकमिति तत्त्वं। अनुभव

पदव्यावृत्तिमाह अनुभवपदमिति स्मृतिवारणायेति स्मरामीत्यनुग
तप्रतीत्याऽनुभवसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकतया वा सिद्धं स्मृतित्वमा
दायातिप्रसंगवारणायेत्यर्थः अनुभवपदोपादाने स्मृतिभिन्नज्ञानत्व
रूपानुभवत्वस्य स्मृतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः ननु तथाप्येतादृशाप
रोक्षत्वजातिमादायैव लक्षणस्य शाब्दबोधादावतिप्रसंगः।। न च तादृश
जातौ मानाभावः।। अनुमित्यादिस्थलीयबाधादिप्रतिबध्यतायां आहार्यप्र
त्यक्षे व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया तेषां
मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गौरवात्त[illegible]दपेक्ष्य प
रोक्षत्वजा[illegible]तेरेव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वौचित्यादित्यत आह। दिगिति। अ

नुभवत्वं विहाय परोक्षत्वं स्मृतौ परोक्षत्वं विहायानुभवत्वं प्रत्यक्षेऽनुमितौ
चोभयोः समावेशादिति अनुभवत्वेन संकरान्न परोक्षत्वं जातिः एवं भिन्नवि
षयकानुमित्सा विशिष्टानुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकतया सिद्धानु
मितित्वव्याप्यज्ञानत्वरूपजातिमादाय संकराच्च विधेयताया आपत्तिसाधार
णेन बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वासंभवेपि अनुमित्यादौ विशिष्यानुमिति
त्वादिकं निवेश्यैव बाधबुद्धेः प्रतिबंधकत्वमिति नाहार्यप्रत्यक्षे व्यभिचारः
[illegible] एवं शाब्दबोधे बाधबुद्धेः प्रतिबंधकत्वस्या[illegible] तया लाघवाद्योग्य
ताज्ञानं शाब्दबोधे हेतुरिति सिद्धांतः॥ अनाहार्यप्रत्यक्षान्यत्वं निवेश्यै
व वा आहार्यप्रत्यक्षे व्यभिचारो वारणीयः। वस्तुतस्तु जन्यतासंबंधेन वा

१०

त्वा

धविशिष्टान्यवच्छिन्नं प्रतिबाधाभावस्य हेतुत्वोपगमेन प्रत्यक्षानुमित्या
दिसाधारणैककार्यकारणभावेनैवोपपत्तेः परोक्षत्वनिवेशस्यानर्थक्या
त् स्वविशिष्टत्वावच्छिन्नं प्रति इच्छाया हेतुत्वेन च नेच्छाऽन्यकालबाधका
ले विशिष्टबुद्ध्यापत्तिः। अन्यथा इच्छाया उत्तेजकत्वेऽप्रामाण्यज्ञानाभावा
दिना विशेषणविशेष्यभावविनिगमनाविरह इत्यादिकं बहुतर मूहनीयं
ननु अनुमितित्वजातौ मानाभावेन लक्षणमसंभवि चानुमिनोमीत्यनुव्य
वसायविषयतया न तत्सिद्धिः योग्यात्मविशेषगुणानां विषयविनिर्मो
केणाभानानुपगमात् केवलमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्यासिद्धेः न
च पर्वते वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयतया तत्सिद्धिरिति वाच्यं

न४

तर्क॰

१९

वह्निप्रकारकानुमितित्वस्य तद्विषयत्वे वह्निमान् पर्वतो घटवानित्यनुमि
त्यनंतरं तादृशानुव्यवसायापत्तेः वह्निनिष्ठविधेयताशालित्वस्य तद्वि
षयत्वावश्यकत्वेऽनुमितित्वस्यानिवेशान्नद्विषयतापातसिद्धेरसंभवात्
[illegible]पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितित्वस्य धूमपरामर्शजन्यतावच्छे
दकतया तत्कोटिप्रविष्टत्वेन तत्सिद्धिरिति वाच्यं॥ ॥साधनादिभेदेन व्याप्ते
र्भिन्नतया आलोकपरामर्शजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणाय स्वाव्यवहि
तोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसंबंधेन धूमपरामर्शविशिष्टानुमितित्वस्य त
त्कार्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वे तत्रानुमितित्वमनिवेश्य धूमपरामर्शवि
शिष्टज्ञानत्वस्यैव तत्त्वोपगमात् तत्कोटिप्रविष्टतया तत्सिद्धेरसंभवात्

१९

र्वंसिद्ध्यभाववविशिष्टत्वस्यैव सिद्ध्यभावं कार्यतावछेदकतया तत्का
र्यतावछेदकतयापि न ताक्षिद्धिरिति चेन्न मैवं वह्निनिष्टविधेयताशा
लिज्ञानत्वस्य वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयत्वे पर्वतो वह्निमान्
स्यादित्यापत्यनंतरमपि तादृशानुव्यवसायापत्तेः तथाहि वह्निमापादयामी
त्यनुव्यवसायस्य वह्निप्रकारकापत्तित्वविषयकत्वे वह्निमान् पर्वतो घटवा
न्स्यादित्यापत्यनंतरमपि तादृशानुव्यवसायापत्त्या व्याप्यापादकापत्तित्वमेव त
द्धूमो बाध्यः। तत्र चापत्तित्वस्यापादकभेदेन भिन्नस्यातिरिक्तस्य कल्पने गौरवा
त् अनुमित्यापत्तिसाधारणविधेयत्वमेवापाद्यत्वे तथा चानुमित्यनंतरमा
पादयामीत्यनुव्यवसायापत्त्या आपत्तित्वस्यैवापत्त्यनंतरमप्यनुमिनोमी

त्यनुव्यवसायापत्तेरनुमितित्वस्यापि सिद्धेः॥ एवं पर्वते वह्निरित्यादिशा
ब्दबोधानंतरमपि तादृशानुव्यवसायापत्तिः शाब्दबोधे प्राङ्निर्दिष्टस्यैवो
द्देश्यत्वेन चरमनिर्दिष्टस्य च विधेयत्वेन तत्र वह्नौ विधेयतायास्त्रावरूप
कत्वात् प्यात्र वह्निपर्वतवृत्तित्वयोरेवोद्देश्यविधेयभावस्वीकारे प
र्वते वह्निः वह्निः पर्वते इति शाब्दबोधयोरुद्देश्यविधेयभाव वैलक्ष
ण्यप्रसंगात् विधेयतायामनुमितित्वे च मानाभावः वह्निप्रकारकज्ञा
नत्वस्यैव वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयत्वात् विषयतया तादृशा
नुव्यवसायं प्रति च तत्तदनुमितिसामग्री विशिष्टज्ञानत्वेन तादात्म्यप्रत्यास
त्या हेतुत्वं कार्यतावच्छेदकं च वह्निप्रकारकतत्तत्सामग्रीविशिष्टज्ञानविषय

मानसत्वमेव तत्तदनुमितिसामग्रीचवाधा। नाप्यसिद्ध्यभावसत्त्वपराम
र्शादिरूपा सामग्री वशिष्ट्यं तस्या व्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसंबंधेन। नचै
तदपेक्ष्य वह्निनिष्ठविधेयताशाल्यनुमितित्वेन हेतुत्वे लाघवाद्विधेयताया
अनुमितित्वस्य चासिद्धिरिति वाच्यं। लाघवमात्रेणातिरिक्तविषयतासिद्धौ। अ
व्यवहितोत्तरत्वादेर्निवेशे गौरवेण धूमपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्ट
त्वेनाप्यतिरिक्तविषयतासिद्धिप्रसंगात्। एवमनुमितिं प्रति विलक्षणविषय
ताशालिज्ञानत्वेन हेतुतयैवोपपन्नो व्याप्त्यादिविषयतानिवेशप्रयोजना
भावाच्चेति लाघवमात्रेणातिरिक्तविषयतायां सिद्धेरभावात् विधेयतयामा
नाभावेन सामग्रीविशिष्टज्ञानत्वेन हेत्वस्यावश्यकत्वे विधेयतायामिवा
तु

नुमितित्वेऽपि मानाभाव इति चेन्न लाघवेनातिरिक्तविषयतायानभ्युप
गमेऽपि त्वापत्यनंतरं तादृशानुव्यवसायवारणाय बाधाभावस्यावच्छेदककोटौ
निवेशगौरवात् तद्घटितानुमितिसामग्रीविशिष्टप्रकारकानुमिति
त्वेन हेतुत्वेनैवापत्यनंतरं तादृशानुव्यवसायवारणे लाघवेनानुमितित्वजा
तेरावश्यकत्वात् । अनुमितिसामग्रीजन्यत्वानुपस्थितिदशायामपि वह्निना
नुमिनोमीत्यनुव्यवसायोदयात्सामग्रीजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्य तद्विष
यत्वाभावेन वह्निनिष्ठविषयताशाल्यनुमितित्वावच्छिन्नाभावस्य तद्विषय
त्वावश्यकत्वात् विषयतयानुमितित्वजातेस्सिद्धिः । नच स्वव्याप्यव
त्तापरामर्शादिघटितसामग्रीविशिष्टज्ञानत्वसंबंधावच्छिन्नसाध्यनिष्ठ

२३

[illegible]

प्रतियोगितावच्छेदकताज्ञानाभावएवेत्यद्विषय इति वाच्यं ॥ तस्य संबंध
त्वमानाभावात् वृत्त्यनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे चेति कृ
तेपस्थितिन नुज्ञायमानलिंगस्यानुमितिकरणत्वे तीतानागतहेतुका
म० नुमितेरपलापः तस्यानुमितेः पूर्वमसत्त्वात् अन्यस्य च व्याप्यत्वेनाज्ञानात् ॥
व्याप्तेरैक्याभावेन यत्र विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन परापरामर्शस्तत्र परा
मर्शपूर्वं व्याप्तिज्ञानस्यासंभवेन च व्याप्तिज्ञानत्वेनापि न करणत्वसंभव इत्या
शयेनाह [illegible]तिनन्विति ॥ लघुपदार्थेति हेतुसाध्यप्रभावज्ञानादिकमित्यर्थः ॥
नचाभावज्ञानत्वेनानुमितिहेतुत्वे परामर्शादिस्थले न्यकालेप्यनुमित्यापत्ति
रिति वाच्यं विशेषसामग्रीसहकृताया एव सामान्यसामग्र्याः फलोपधाय

[illegible]

न.प्र.ज.

१४

कत्वेन परामर्शाद्यभावेनाप्यभावादिति वक्ष्यति अत्र यद्यपि व्याप्ति
घटकत्वेन वक्तुमुचितम्। तथापि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानरूपपरा
मर्शद्वारा तस्य कारणत्वसूचनाय तथोक्तिः। ननु व्याप्तेर्निर्वक्तुमशक्यतया
कथं तद्घटकपदार्थज्ञानं करणमित्याशयेन पृच्छति ननु केयमिति साध्यात्यं
ताभाववदिति वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्न्यभाववति जलह्रदादौ धूमस्यावि
द्यमानत्वाल्लक्षणसमन्वयः धूमवान्वह्नेरित्यत्र धूमाभाववति अयोगोल
के वह्नेर्वर्त्तमानत्वान्नातिव्याप्तिः पर्वतीयेति पर्वतीयवह्नेस्तद्व्यक्तित्वेना
त्यंताभाववतीत्यर्थः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टवह्न्यभाववह्निघटोभयाभा
वसमवायसंबंधावच्छिन्नवह्न्यभावादीनां वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानव

श

ह

२४

[illegible]

च्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन साध्याभा
वविशेषणेन वारणं संभवतीति तत्परित्यागः ननु साध्यतावच्छेदकसंबंधा
वच्छिन्नवृत्तित्वसामान्याभाववत्त्वं [illegible] समवायसंबंधावच्छिन्नद्वित्वाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभाववारणाय साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छि
न्नत्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेश्यः [illegible] न एवं पर्वतीयवह्न्यभाव
*शुद्ध स्याभिविद्धिः [illegible] पर्वतीयवह्नित्वं पर्वतीयत्वविशिष्टवह्नित्वं [illegible] वि
शिष्टस्यानतिरेकात् वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमक्षतमेवेति वाच्यं॥
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताक
त्वार्थकत्वेन पर्वतीयत्ववह्नित्वोभयपर्याप्तावच्छेदकताकः शुद्धवह्नि

त.कु.अ.

२४

त्वपर्याप्तत्वाभावेनानुपपत्यभावात् यदि च उभयादेः प्रत्येकमतिरि
क्ततया पर्वतीयत्ववह्नित्वोभयपर्याप्तावच्छेदकतायाः अपि तु द्रव्यवह्नित्व
द्रव्यत्वपर्याप्तत्वादुक्तदोषस्तदवस्थ एवेति विभाव्य तेन तत्साध्यतावच्छे
दकभिन्नानिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वे सति किंचिद् अवच्छेदकतानिरू
पितसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकत्वमि
त्यनिष्कर्षो बोध्यः सत्यं तन्निवेशात् पर्वतीयत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नप्रति
योगितामादाय विशेष्यदलनिवेशो न्न पर्वतीयत्वविशिष्टवह्नित्वावच्छि
न्नप्रतियोगितामादाय यथाप्यापत्तेर्नाप्रसंगः वह्न्यभाववति धूमाद्यप्रवेस
मवायेन धूमस्य सत्वात् हेतुतावच्छेदकसंबंधनिवेशः धूमाभाववद्वृ

इदं वृत्तित्वाभावस्य वह्न्यभा सत्त्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिवारणाय सा
मान्याभावेति [illegible] वायोगोलकवृत्तित्वस्यापि सामान्यान्तर्गततया तदभा
वस्य हृदत्वावच्छिन्ना न्नातिव्याप्तिः न च तथाप्ययोगोलकवृत्तित्वघटा
भयाभावस्य सत्त्वादतिप्रसंगतादृवस्थ्यमिति वाच्यं तादृशवृत्तित्वत्वाव
च्छिन्नाभावस्य सामान्याभावपदेन लाभात् अथ कालिकसंबंधेन वह्न्य
भाववति पर्वतादौ धूमस्य सत्त्वात् साध्याभाववत्त्वमभावीयदैशिकविशे
षणतादिनिवेशेन वाच्यं एवं च घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ घटत्वा ६२
भावाभावस्य साध्याभावस्य घटत्वरूपस्य समवायेनैव सत्त्वादभावीय
विशेषणतया तदधिकरणाप्रसिद्धेः अत्र केचित् भूतले घटो नास्ति

तर्क०

त्पत्तेः स्वघटाभावो नास्तीति प्रतीतावपि अभावीयदैशिकविशेषणताविष
यकत्वमनुभूयते इति भावाभावसाधारणीं विशेषणतामंगीकृत्य प्रसिद्धिं
परिहरंति तन्न सत् तथा सत्यपि कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक
स्याकाशाभावाभावस्य साध्यतायामात्मत्वादिहेतौ व्याप्तेः आकाशा
भावरूपसाध्याभावस्याभावीयविशेषणतयात्मनि वृत्तेः एवं भावाभा
वसाधारणविशेषणतास्वीकारेऽभावीयविशेषणतया भूतले वर्त्तिर्घट
इति प्रतीत्यापत्तेश्चेति चिन्त्यमेवं साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबंधे
न साध्याभाववत्त्वस्य विवक्षितत्वात् घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ
समवायेन घटत्वाभाववत्ताग्रहविरोधितानियामकत्वस्य प्रसिद्धे

त्संभवात् ननु तथापि जातिमान् सत्वादित्यादौ जात्यभाववत्सामान्या
दिनिरूपितत्वेनुतावच्छेदकसमवायेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या व्याप्तिरितिचे
न्न स्याधिकरणवृत्तिसाध्याभाववत्कत्वमित्यस्य तदर्थत्वात्॥ अथैवमपि
धूमाधिकरणे कालिकसंबंधेन वह्न्यभाववत्त्वाद्व्याप्तिः अभावीयवि
शेषणतयावृत्तित्वनिवेशे च घटत्वाभाववान् प्रमेयत्वादित्यत्राव्या नि १
प्तिः घटत्वाभावाभावस्य घटत्वस्य विशेषणतयाऽवृत्तेः तथा च साध्य
वत्ताग्रहविरोधिना नियामकसंबंधेन वृत्तित्वस्यावश्यं निवेशनीयतया
सत्ताभाववान् जात्यभावादित्यत्राव्याप्तिः जात्यभावाधिकरणसामान्यादि

निरूपितसाध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंवायसंबंधावच्छिन्नवृत्तिता
प्रसिद्धेरिति स्याधिकरणवृत्तिसाध्याभाववधिकरणताकत्वस्याविव
क्षितत्वात्। साध्याभाववधिकरणतान्चसाध्यवत्ताग्रहविरोधितानिया
मकसंबंधावच्छिन्ना अवृत्तित्वेस्वरूपसंबंधेनवयास्ये व
नात्यभाववधिकरणसामान्यादिनिरूपितस्वरूपसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्व
स्यप्रमेयत्वादावप्रसिद्धत्वात् तदभावस्य च भाववाभावाधिकरणत्वेसत्वेना
नुपपत्त्यभावादिति अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽव्याप्तिवारणाय प्रतियोगि
वैयधिकरण्यमप्यत्रनिवेशनीय केचित्तु हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छि

ना वृत्तित्वं यत्स्वरूपसंबंधेन तत्प्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्व
साध्याभावो [illegible] सत्ताभावान् जातिरित्यादौ न कोपि दोष इत्याहुः। अ
परे तु साध्याभाववद्वृत्तित्वमेव सत्ताभावान् जातिरित्यादौ च प्रसिद्धेन
दृष्टान्तादहेतुतावच्छेदकसंबंधसामान्ये साध्याभाववदनुयोगिकत्व
प्रसिद्धिः एतच्च साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वाभावादिरित्याहुः। केचित्तु
पर्वतो वह्निमान् [illegible] तथापि केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्ध्या
व्याप्तिलक्षणगमनासंभव अव्याप्तिः अनुमितिकरणत्वेनाभिमत
स्य व्याप्तिज्ञानस्य व्यतिरेकव्यभिचारेण नग्निर्भवतिन्यथा सा च

निष्ठ२

तर्क

त्वाभावाप्रसिद्धावपि प्रतियोगितया वाच्यत्वीयोऽभावइत्याकारकभ्रमा
त्मकज्ञानमादायानुमितिरूपफलत्वात् तथाहि साध्यनिष्ठविषयता
निरूपिताभावविषयतानिरूपिताधिकरणविषयतानिरूपितवृत्तित्ववि
षयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविष
यतानिरूपितपक्षनिष्ठविषयताशालिज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुत्वं तच्च
भ्रममादायोपपद्यत एव नच अभावो न वाच्यत्वीय इत्येतादृशविशेष
दर्शनकाले तदनुपपत्तिरेव न च तदानीष्यत एवानुमितिरिति वाच्यं।
तस्यास्तदाप्यनुभूयमानत्वादिति चेत् तथापि निरुक्तमिलितावच्छेदकज्ञा

निष्ठ३ हेतुनिष्ठ निष्ठ

न

नस्यबाधबुद्ध्यप्रतिबध्यत्वतयाऽभावोनवाच्यत्वीयइतिज्ञानकाले
पिप्रतियोगितयावाच्यत्वीयइतिनिर्द्धर्मितावच्छेदकज्ञानोत्पत्तौवा
ध्यकाभावेनानुमितेरुपपत्तेः अभावत्वमनिवेश्यसाध्यीयवद्वृत्तित्व
ज्ञानस्यैवबानुमितिहेतुत्वादितिचेन्न मैवं अवृत्तित्वज्ञानस्यनिर्द्धर्मिता
६२ वच्छेदकज्ञानप्रतिप्रतिबंधकतयाप्रतियोगितयावाच्यत्ववद्वृत्तीतिज्ञा
नकालेवाच्यत्वीयवद्वृत्तित्वज्ञानस्याप्यसंभवेनानुमित्युपलापस्यदुरु
द्धरत्वादितिनिपुणतरमालोचनीयंसस्मदर्शिभिरिति॥ ननुनीलघटे
यत्किंचिद्घटप्रतियोगिकभेदसत्वेननीलघटोघटान्यइत्यादिवाक्य

स्यापि प्रामाण्यापत्तिरिति अन्वयिता वच्छेदकावच्छिन्न प्रतियोगि
ताकान्योन्याभावबोधं प्रत्येव किंचित्पदसमभिव्याहृतान्यादियदज्ञा
नत्वेन हेतुत्वमुपेयं एवंच प्रकृतेपि साध्यवत्पदसमभिव्याहृतान्यप
दस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकान्योन्याभावबोधकत्वमेव तथा
च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववदवृत्तित्वमेव लक्षणं
लभ्यते तत्र नोक्तदोष इत्याशयेनाशंकते अर्थेति साध्यवत्त्वेति साध्यता
वच्छेदकावच्छिन्न साध्यवत्पर्यः अन्यथा साध्यवत्त्वस्य साध्यस्वरूपत्वेन प
र्वतीयवह्निमदन्योन्याभावावारणात् साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदक

ला

वत्व २

तानिरूपक प्रतियोगिताकान्योन्याभाववदवृत्तित्वमिति तु निष्कर्षः
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावविवक्षणेन पूर्वो
क्तलक्षणेऽपि चालनीयन्यायेनाव्याप्तिनिराससंभवेऽपि अत्यन्ताभावस्या
व्याप्यवृत्तितया संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः इह त्वन्योन्याभावस्य
व्याप्यवृत्तितया संयोगवदन्योन्याभावस्य द्रव्येऽसत्त्वेनैव नाव्याप्तिरि
ति पूर्वत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यादिनिवेशगौरवमिति न तत्र तथा वि
वक्षितमिति बोध्यं अव्याप्तिं निरस्यति नन्वेति नहीत्यर्थः केवलान्वयीति।
इदं प्रमेयं वाच्यत्वादित्यादावित्यर्थः अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवला

न्वयित्वं प्रमेयत्वस्य च सार्वत्रिकत्वेन ल[illegible]दन्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरि
त्यभावः लाघवात्साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानमेवानुमिति
हेतुः केवलान्वयिनि च तादृशज्ञानासंभवेनानुमितिरेव नोपपद्यते एवं
च न काप्यव्याप्तिरिति मीमांसकमतमुपदर्शयति अत्र मीमांसका इति
प्रमेयत्वमिति साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानाभावेनानुमित्यसंभवादनुमि
तामत्वाकारकतल्लौकिकप्रत्यक्षानुदयापत्तिरित्यर्थः न चान्योन्याभा
वप्रमेयत्ववत्प्रतियोगिकत्वभ्रमदशायामेव तादृशानुभवोपपत्तिरि
ति वाच्यं तथापि प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वज्ञानदशायां तादृशात्र

तीत्यनुपपत्तितादवस्थ्यात्कारणबाधात् विशेषदर्शनदशायां
साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानस्यानुमितिकारणत्वेनाभिमतस्य बाधात्
असंभवात् व्याप्तिरिति इयं मेयत्वमनुमिनोमीतिप्रतीतिः मेयत्ववि
षयकानुमितिरिव तादृशानुव्यवसायविषयः कारणबाधेन च प्रमे
यत्वविषयकानुमितेरनुत्पत्त्या विषयबाधेन तादृशप्रतीतेर्भ्रमत्व
मित्यर्थः व्यभिचारेण व्यतिरेकव्यभिचारेण तद्धेतुः साध्यवदन्यावृ
त्तित्वरूपव्याप्तिहेतुः कारणत्वासिद्धेरिति सिद्धे तस्य कारणत्वे तदभा
वेन तयोरनुमितिरित्युपेयं तादृशानुमितावेव व्यभिचारेण च तस्यैव

तर्क
श्री

कारणत्वमसिद्धान्तस्य परेणतादृशानुमितिरेवानेयपृत इति वाच्यं
॥ तथानुभवस्य प्रमाणत्वेन दर्शितत्वात् अथाकथंचित्तत्रतति: प्रमात्वस्य
शक्यापपादनत्वे प्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पना या अन्याप्यत्वे च अन्यथाका
पि विषयव्यवस्थानस्यादिति भावः सामान्यवदन्यत्र प्रमेयत्ववदन्यत्र
अलीकमित्यनेन प्रमेयत्वस्य स्पष्टत्वस्य च तं॥ नन्वलीकस्य ज्ञानविषय
त्वमानाभावरत्यत आह अन्यादीति शशशृंगमिति प्रतीतिविषयस्य
शशीयशृंगस्यापारमार्थिकत्वेनालीकत्वमेवेति भावः अस्त्वस्यातेरि
ति॥ ज्ञानविषयत्वस्य कालसंबंधित्वव्याप्यत्वादित्यर्थः तेनन नेसिद्ध्यासि

द्विव्याख्यान: अस्मत्तो पित्रानिकाल्ला संबंधिन्यलीकरणे वक्ता न विषयत्वे
न न तद्व्याप्यत्वं तस्य संभवतीत्यर्थे तस्लन्निरासात् रासशृंगमित्यादि
प्रतीतेश्च शृंगस्य रासभीयत्वेन भानोपगमेनान्यथाख्या सैवोपपत्तेरि
ति न तदन्यथानुपपत्यातत्सिद्धिरिति भावः ॥ अथयात् सत्ख्यातिस्तथा
पि धर्मियत्वसाध्यकाव्याप्तिपरिहारे पि ज्ञेयत्वादिसाध्यके साडुर्वा
रैवेति तुष्यदुर्जनइति न्यायेनाह किंचेति कश्चित्तु सिद्ध्यसिद्धिव्याघा
तादाह किंचेति न दस्तत् उक्तरीत्या तत्परिहारात् इत्य मपीति अ
सत्ख्यातिस्वीकारेपीत्यर्थः अव्याप्तिः साध्यवदन्याप्रसिद्धिनिबंधनाव्या

तर्क.
२२

भिः तथाव्याप्तिमेव दर्शयति नन्विति भवद्भिः असद्व्याप्तिवादिभिः
विरोधाद्वितिशेषः लीलावतीकारमतमाशंकते अन्ये त्विति संबंधः सा
ध्यसामानाधिकरण्यं धूमवानग्नेरित्यादौ वह्नौ धूमसामानाधिक
रण्यसत्त्वादतिव्याप्तिरतः कार्त्स्न्येनेति अयोगोलकीयवह्नौ धूमसामा
धिकरण्याभावेन कार्त्स्न्येन संबंधाभावान्नदोषः अत्रास्वरसमाह तत्रेति
तत्र लक्षणवाक्यं वदंति दूषणं वदंतीति कार्त्स्न्यं साध्यसाधनेसाधन
वतिचेति प्रथममुखेनैदवाह कोपमिति साध्यकार्त्स्न्ये दूषणेनैव सा
ध्यवति कार्त्स्न्यं विवक्षणे दूषणासंभवेन दूषकं तन्नो दंकितं प्रसिद्धानुमाने॥ २२

त२

वह्निमान् धूमादित्यादौ अव्याप्तिमेव विवृणोति नहीति अयःपिंडीयव
ह्निरिति अत्र निरूपीतत्वं पञ्चम्यर्थः अयःपिंडीयवह्निनिरूपितसामानाधि
करण्याभावादित्यर्थः एकव्यक्तीति द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावित्यर्थः तत्र
हेतोरेकदेशे नानैकाश्रयत्वरूपकार्त्स्न्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति भावः एकमात्र
वृत्तित्वेति एतद्रूपवाने तत्प्रसादादित्यर्थः अत्र हेतुमति ऐक्यं न हेतु
मिति उक्तरूपकार्त्स्न्याप्रसिद्धेवादिति भावः ननु हेतावेव कार्त्स्न्यं विवक्षि
तं तथा च प्रकृते कार्त्स्न्यस्य व्यापकत्वरूपतया हेतुतावच्छेदकव्याप
कसाध्यसामानाधिकरण्यमिति निष्कर्ष इति चेन्न द्रव्यं सत्त्वादि

तर्क
२२

त्यादिसत्तात्वव्यापकरूपव्यत्वसामानाधिकरण्यसत्वादिति व्याप्तेः।
ननु तथापि हेतुमति कार्त्स्न्यं विवक्षितं तथा च हेतुव्यापकसाध्य
सामानाधिकरण्यं तत्त्वं व्यापकत्वं वावच्छेदकतया यत्र यत्र धूमः तत्रा
वच्छेदकतया वह्निसामानाधिकरण्यसत्वात् वह्निमान् धूमादित्यादौ ल
क्षणसमन्वयः पर्वते धूमे वह्निसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतेः अथवा
हेत्वधिकरणताव्यापकसाध्याधिकरणताकत्वं तत्वमिति चेन्न। साध्या
धिकरणवृत्तित्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्यस्य तत्तदाधेयभेदेन भि
न्नतया तद्वृत्तित्वाभावप्रतियोगित्वरूपव्यापकत्वस्यासंभवात् प्रथमस्या
स्या

निरुक्तत्वात् द्वितीये चैतदपेक्ष्य हेतुव्यापकं यत्साध्यं तत्समानाधिकर
णस्यैव लघुत्वात् तस्यापि च वक्ष्यमाणव्याप्त्यपेक्षया गुरुत्वेन हेयत्वा
दिति न किंचिदेतत् ननु साध्यसमानाधिकरणस्य समानाधिकरणा
न्तकत्वं व्याप्तिरित्यनेन यावंतः साध्यसमानाधिकरणास्ते सर्वे हेतु
समानाधिकरणा इत्यर्थलाभः स्यात् तथा च गंधवत्त्वादित्यादौ गंधसा
मानाधिकरणद्रव्यत्वादीनां अन्यत्वसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिकारण
यावत्त्वस्यानिवेशः ॥ अत्र तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वादिना मनिप्रयावदं तद्घा
तृतीयाऽव्याप्तसामानाधिकरण्याभावेन च नातिव्याप्तिः इदं तु न संगच्छते

म

तर्क. अनु. २४

इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र वाच्यत्व समानाधिकरणानां यावतां
ज्ञेयत्वसमानाधिकरणत्वा[illegible] लक्षणसंभवे पि वह्निमान् धूमादित्या
दौ वह्निसमानाधिकरणानां यो [illegible] गोल
कत्वादीनां धूमसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिः धूमवान् वह्नेरित्यादाव
तिव्याप्तिश्चेत्यत आह ॥ यत्समानाधिकरणा इति वह्निसमानाधिकरण द्रव्य
त्वादीनां धूमसामानाधिकरण्याद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय यावत्त्वं तद् इति ।
इदमेव समु[illegible]च्चयति भवति वत्वादीनां धूमस्येति । निरूपकत्वं षष्ठ्यर्थः धूम
निरूपिता वह्निष्ठा व्याप्तिर्नास्तीत्यर्थः अन्यद्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्वा

२६

नि१

दित्यादौ विशिष्टसत्तायाः सत्तायाश्चैक्येन सत्तासमानाधिकरणानां सत्त्वे गु
णत्वादीनां द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिः एवं गुणकर्मान्यत्वविशिष्ट
सत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिश्च जातिसमानाधिकरणानां सर्वेषां सत्ता
समानाधिकरण्यादिति तन्न विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमंगीकृत्य तल्लक्षणाभिधा
नात् विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्ये गुणः सत्तावानिति प्रतीतिवत् गुणो
गुणकर्मान्यविशिष्टसत्तावानिति प्रतीत्यापत्तेर्विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेन
वाच्यमिति एवं चेन्नोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्ती ॥ ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेपि सत्ता
धिकरणतायां विशिष्टसत्ताधिकरणतायाश्चैक्येन गुणे गुणकर्मान्यत्ववि

शिष्टसत्त्वावानितिप्रतीत्यापत्तिवारणाय विशिष्टस्यातिरिक्तत्वांगीक
र्त्तापि विशिष्टनिरूपिताधिकरणताया अतिरिक्तत्वमवश्यमंगीकार्यमे
वं च किं विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेनेति पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थ एव ततो विशि
ष्टस्यानतिरिक्तत्वेपि लक्षणमाह यद्विशिष्टेति यद्विशिष्टसमानाधिकरणाया
वंतः साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वं चेति पाठं यत्पदं हेतुतावच्छेदकपरं
तेन एतादृशलक्षणकरणे च अनतिरिक्तत्वेपि। अविना विशिष्टस्याति
रिक्तत्वमंगीकृत्य पूर्वलक्षणं संचितं॥ केचित्तु॥ विशिष्टस्यानतिरिक्तत्व
पूर्वोक्ताव्याप्तिरित्याशीत्यत आह यद्विशिष्टेत्यादि पूर्वलक्षणएव हेतुना २५

ति।

च्छेदकसाध्यतावच्छेदकनिवेश इति भावः इत्याहुः [illegible] तदवच्छेदकत्व
नेन लक्षणान्तरत्वकथनस्यासंगतत्वापत्तेः तस्मात् मदुक्तरीतिमात्रानुसर्त
व्या नन्वेवमपि गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तेः साध्य
तावच्छेदकस्यापि निवेश आवश्यक इति वाच्यं ॥ विशिष्टसत्तायां विशिष्टस
त्तानिरूपिताधारतासंबंधेन साध्यतायां जातित्वसमानाधिकरणगुणत्वादि
नां विशिष्टनिरूपिताधारतासंबंधेन विशिष्टसत्ताधिकरणद्रव्यवृत्तित्वाभा
वेनातिव्याप्त्यभावात् ॥ समवायेन तस्याः साध्यत्वे तु सकलत्वादिनोक्त
षाभावादित्यभिप्रायात् ॥ यदि च समवायेनैव तत्साध्यता गुणगुणकर्मान्य

त.प.अ.

त्वविशिष्टसत्त्वाना स्तीतिधीबलात् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य

५१

गुणत्वेन विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तितया व्यभिचारित्वे॥ न च स

अभावो न प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यं॥ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न

प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्यभिचारितया तस्य तत्रापि स

त्वात् अन्यथा भूतत्वमूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्तत्वादित्यादेर्व्यभिचारित्वानुपप

त्तेः लाघवेन निरवच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्यभिचारित्वाच्चेति सम

वायेन विशिष्टसत्तायाः साध्यतायामप्यतिव्याप्तिरिति विभाव्यते तदा सा

ध्यतावच्छेदकमपि निवेश्यं॥ अत एव यद्विशिष्टसमानाधिकरणं यावन्तः

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणस्तद्धत्वं वेति तन्न इच्छयं गुणक
र्मान्यत्वसतिसत्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाश्च नतिरिक्तेपिनाव्याप्तिः नैच गुण
कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावारजातेरित्यादावतिव्याप्तिरिति युक्तं केयु तल्लोलितः
पाठोत्पत्तेश्रतिनकाप्यनुपपत्तिः तन्नचानतिरिक्तत्वेपीत्यपिनाविशष्टिस्यति
रिक्तत्वमंगीकृत्य प्रथेलन्नणंमचिनन्दमेवलक्षणं संग मयति भवतित्वे
तिनवद्धूमातिस्त्वविशिष्टसमानाधिकरणसर्वधूमसमानाधिकरणत्वमि
तिनेत्वर्थः वह्नित्वविशिष्टसमानाधिकरणमादेतल्गतायोगोलकत्वाद
धूमासमानाधिकरणत्वादितिभावः धूमव्याप्तिः धूमनिरूपिताव्याप्तिः

त० क० ४४

२९

साधनतावच्छेदकसंबंधेन साधनाधिकरणत्वं वाच्यं अन्यथा स
मवायेन धूमाधिकरणवृत्तिधूमावयवत्वादीनां वह्निसमानाधिकरणत्वाभा
वादव्याप्तेः एवं साध्याधिकरणत्वमपि साध्यतावच्छेदकसंबंधेन अन्यथा
वह्न्यधिकरणवृत्त्ययोगोलकत्वादीनामपि कालिकसंबंधेन धूमाधिकर
णायोगोलकवृत्तित्वादतिप्रसंगापत्तेः धूमसमानाधिकरणानां संयोगेन वह्न्य न
धिकरणपर्वतादिवृत्तित्वात् समवायेन वह्निसाध्यके संयोगेन धूम हेतुके
तिव्याप्तेश्च एवं साधनाधिकरणवृत्तित्वं तदवच्छेदकसंबंधेन साध्याधिकरणावृ
त्तित्वं वाच्यं अन्यथा वह्निसमानाधिकरणायोगोलकत्वादीनामपि धूमा

४७

धिकरणमहानसादौ कालिकसंबंधेन वृत्तित्वादिति व्याप्तिनाशस्येति न
न्वसाधनाधिकरणवृत्तित्वं यदि साध्यतावच्छेदकसंबंधेन विवक्षितं तदा र
दमेतद्रूपाभिन्नं गुणत्वादित्यादौ गुणत्वाधिकरणसमवेतानां पाकजानामेतद्रूपभि
न्नसमवेतत्वादिति व्याप्तिः ॥ एतद्रूपमात्रसमवेतस्याप्रसिद्धेः नापि साध्यतावच्छे
दकसंबंधे जातिमान् ज्ञेयत्वादित्यत्र ज्ञेयत्वाधिकरणसमवेतानां यावतां जाति
मत्समवेतत्वादिति प्रसंगात् न च विषयतया तद्वृत्तित्वं विवक्षणीयं वह्निमान्
धूमादित्यादौ विषयतया धूमाधिकरणवृत्तीनां धूमवन्मात्रविषयकज्ञानादी
नां वह्न्यधिकरणेपि विषयतया वृत्तेर्लक्षणासमन्वयः धूमवान् वह्नेरित्या

तर्क

२८

दौ अयोगोलकमात्रविषयकज्ञानादीनां धूमासमानाधिकरणत्वान्ना
तिव्याप्तिरिति वाच्यं घटभिन्नं मेयत्वादित्यत्र मेयत्वाधिकरणवृत्तिज्ञा
नानां घटभिन्नत्वसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिः घटमात्रविषयकज्ञानस्य
चाप्रसिद्धत्वात् न च येन केनचित् संबंधेन साधनाधिकरणवृत्तित्वं विवक्षित
मिति वाच्यं द्रव्यं सत्वादित्यादौ सत्वाधिकरणवृत्तीनां यावतामेव कालिक
संबंधेन द्रव्यत्वाधिकरणकालवृत्तित्वादव्याप्तिरिति चेन्न येन येन संबंधेन
साधनाधिकरणवृत्तयो यावंतस्तेन तेन संबंधेन साध्याधिकरणवृत्तयस्त
त्वस्य विवक्षितत्वात्। यदि चैवमननुगम इति विभाव्यते तदा विशेषण

२८

ताविशेषणां साध्यनाधिकरणवृत्तयो यावन्तो विशेषणताविशेषं साध्या
धिकरणवृत्तिधर्मत्वमिति वाच्यं धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादीनां व
ह्निसमानाधिकरणत्वाल्लक्षणासमन्वयः अयोगोलकत्वप्रकारकप्रमाविशे
ष्यत्वस्य धूमासमानाधिकरणत्वान्न व्यभिचारिण्यतिप्रसंग इति निष्कर्षः के
वलान्वयिनि लक्षणमुपपादयति साध्यमिदमिति इदं निरुक्तं व्याप्तिलक्ष
णं केवलान्वयिनि केवलान्वयिसाध्यके प्रमेयमभिधेयत्वादित्यादावेव चेति म
लमथ्याक्तमित्यनेनान्वयः एवं च एतादृशस्य व्याप्तित्वे लाघवादिति
हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपतायाम्पेक्षया लाघवादित्य

धे:॥ नन्व प्रतियोगिवैयधिकरण्यादिनिवेशेन गौरवादिति भावः सा
ध्यवदिति साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य गगनादावपि सत्वेन वह्निसाध्यके
गगनादावतिव्याप्तिरतः साध्यसमानाधिकरणत्वमिति ननु तत्र व्या
प्तिसत्वेपि पक्षधर्मताज्ञानविरहेणैवानुमितिवारणे किं तद्वारणाय वि
शेषणोपादानेनेति वाच्यं गगनं भवृत्तीत्यवृत्तित्वज्ञानस्य गगनं पर्वतवृ
त्तीति ज्ञानेयाह्याभावावगाहिन्या प्रतिबंधकत्वेन तदनुपपत्तावपि भिन्न
विषयकस्य गगनवान्पर्वत इति ज्ञानस्योत्पत्तौ बाधकाभावेन पक्षध
र्मताज्ञानस्यापि संभवेन तद्वारणाय विशेषणोपादानस्यावश्यकत्वा

त एवं रदंड्रव्यं घटत्वप[illegible] ट त्वोभयस्मादित्यत्र विरुद्धेतिव्याप्ति
वारणाय तस्यावश्यकत्वं इदं नु साध्यसामानाधिकरण्य ज्ञानस्याप्यन्व
यव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वाभिप्रायेण अन्यथानुवृत्तिमत्त्वनिवेशेनापिग
गनादिवारणसंभवइतिबोध्यं नचेदमिति साध्यवदन्यावृत्तित्वमि
त्यर्थः नेदमनुमानमिति॥ नकेवलान्वयिसाध्यकानुमानमित्यर्थः व्याप्ति
ज्ञानाभावात् तादृशानुमितेरप्रसिद्ध्या न तत्कारणतया तदनुमानस्वी
कार इतिभावः तत्रापीति साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टसाध्यसामानाधि
करण्यरूपव्याप्तिः स्वरूपतोपि अस्यानिरुक्तव्याप्तिस्वरूपस्यलघुत्वात्॥

यभावादप्रवेशेन लघुत्वात् न व्यापकत्वस्य व्यापकत्वादन्यस्य दुर्वचत्वे
याव्यापकत्वस्य चाभावघटितत्वेन गुरुतया कुतोऽस्य लघुत्वमिति वा
च्यं अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपस्यैव साकल्यस्यात्र प्रवेशनीयत्वात्
वस्तुतस्तु साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावकत्वरू
पस्यैव व्याप्तिव [illegible] त्वाणीयत्वेनावृत्तित्वस्य च साध्य
वत्ताग्रहविरोधिता नियामकसंबंधेनावश्यं वक्तव्यतया विरोधितानियाम
कत्वस्य च समवायाभावीयविशेषणतासाधारणस्याननुगतस्याभावाज्ञे
यत्वेन निरुक्तव्याप्तिस्वरूपस्यैव लघुत्वात् निरुक्तव्याप्तिस्वरूपे च
विशेषणेन समानाधिकरणस्य निवेशेन व्यापकतांशे प्रतियोगिवै

यद्धिकरणपाठप्रवेशो न लाघवस्यातिस्फुटत्वादिति एवं गुरुधर्माव
च्छिन्नसाध्यके साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्वार
णीया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्माव
च्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं व्याप्तिरिति वक्तव्यं तत्र च तादृशप्रतियोगितानवच्छे
दकत्वं च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशान्न
न संभवति घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वापत्तेः यो धीबादिमत्त्वावच्छिन्नव
न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुत्वेन तादृशाभावाप्रसिद्धेः किंतु
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं न तद्व्याप्तित्वेनोपादाय तत्तद्व्यक्तित्वावच्छि

न्नप्रतियोगिताकभेदकूटएव निवेश इति गौरवात्तद्दुर्ज्ञेयत्वाच्च न तादृशव्या
प्तिर्नानुमितिहेतुरिति ध्येयं॥ ननूपलक्षणं प्रमेयत्वमनुमितौ मास्त्वनुव्यवसायव्यवसा
यबलादेव तत्स्वीकारस्यावश्यक इति प्रागेवोक्तमिति सर्वत्र व्यभिचारशंका
संभवेन व्याप्तिग्रहानुदयात् कारणाभावेनानुमितेरसिद्ध्या न तत्कारणतया
नुमानं प्रमाणमिति चार्वाकमतं दूषयितुं तन्मतमुपन्यस्यति अत्र चार्वा
का इति। किंचिदिति धूमसमानाधिकरणत्वसामानाधिकरण्येन वह्निसा
मानाधिकरण्याभावसंशये धूमसमानाधिकरणत्वावच्छेदेन वह्निसा
मानाधिकरण्यरूपव्याप्तिग्रहानुदयादित्यर्थः ननु तादृशशंकायामपि

व्याप्तिग्रहे किंबाधकमत आह नचेति निरुक्तीत्यर्थः एवं ईदृशशंकायां धूमस
मानाधिकरणत्वसामानाधिकरण्येन वह्निसामानाधिकरण्याभावशंकायां।
तस्याः तादृशशंकायाः न प्रतिबंधकत्वात् तादृशव्याप्तिग्रहे प्रतिबंधकत्वा
त् [illegible] भूतलत्वसामानाधिकरण्येन घटाभाववत्ताज्ञानस्य निर्णयात्मनः भू
तलत्वावच्छेदेन घटवत्ताज्ञाने बाधनिर्णयविधया प्रतिबंधकत्वेपि तादृश
शंकायाः [illegible] तत्प्रतिबंधकत्वं यथा ह्यसंशयस्यापि प्रतिबंधकत्वे च पर्वतो व
ह्निमान्न वेति संशयेनानुमित्यादेरनुत्पत्त्यापत्तिरिति चेन्न [illegible] सामग्रीप्रति
बंधिकायत्र विशेषादर्शने तद्धीरपि तर्केति न्याये न विशिष्य [illegible] विशे

तर्क

षदर्शनाभावविशिष्टतदभावप्रकारज्ञानत्वेन संशयस्यापि प्रतिबंधक
त्वांगीकारात् यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयोत्तरं विनैव विशेषदर्शनं सं
शयोत्तरप्रत्यक्षापत्तेः तत्र बाधनिर्णयस्याभावात् संशयस्य च न तन्नये प्र
तिबंधकत्वादिति यदि चाप्रामाण्यज्ञानाभावादिभिर्विशेष्यविशेषणाभा
वविनिगमनाविरहेण विशेषदर्शनस्योत्तेजकत्वासंभवात् विशेषदर्शना
भावविशिष्टतदभावप्रकारकज्ञानत्वेन संशयस्य प्रतिबंधकत्वं विशेषद
र्शनस्यान्यकाले संशयोत्तरप्रत्यक्षानुत्पत्तिप्रसंगः संशयोत्तरप्रत्यक्षे विशेषद
र्शनस्य हेतुत्वकल्पनेन तदभावादेवोपपत्तेरिति विभाव्यते तदा तादृशसं

२२

शयसामग्रीप्रतिबंधिकाबाध्येतिभावः ननु वकुसुधूमवन्स्योः सामाना
धिकरणदर्शनमेवतादृशशंकाविरोधीत्याशयेनाह नवेति भूयोदर्शना
त् बकुपुसाध्यसाधनयोः सहचारदर्शनात् तन्निवृत्तिव्यभिचारशंकानि
वृत्तिः प्रातराद्इति घटादिरूपाद्यपिवीलोहलेख्यापार्थिवत्वादिसाधे घटा
दिषुपार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोःसामानाधिकरण्यग्रहेपिहीरके व्यभि
चारग्रहादित्यर्थः तथाच व्यभिचारेणाभूयोदर्शनस्यनतादृशशंकाप्रति
बंधकत्वमितिभावः ननुधूमवन्स्योःकार्यकारणभावात् धूमोयदिवह्नि
व्यभिचारीस्यात्तर्हिवह्निजन्योनस्यादितितर्कएवधूमोवह्निव्यभिचारीत

व्याप्त्यंशकानिवर्तकः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोः कार्यकारणभावाभा
वात् यदि लोहलेख्यं न स्यात्तदा पार्थिवं न स्यादिति तर्कासंभवान्न तत्र
व्यभिचारशंकाविरह इत्याशंकते न च तर्कादिति धूमो यदि वह्नि व्यभिचा
रि स्यात्तदा वह्निजन्यो न स्यादिति तर्कादित्यर्थः तन्निवृत्तिः व्यभिचारशं
कानिवृत्तिः व्याप्तिग्रहमूलकत्वेन व्याप्याद्यापादकयोर्व्याप्तिग्रहमूलकत्वे
न अनवस्थानादिति तर्कमूलभूतव्याप्तावपि व्यभिचारशंकानिरासा
र्थं तर्कापेक्षायामनवस्थेत्यर्थः तथा च मूले शेषिल्यान्तेन तर्कस्य तच्छंका
निवर्तकत्वमिति भावः अत्र विपर्यये तर्कोरिमात्रापर्यवसानमिष्टे

पत्तिः मूलशैथिल्यं चेति तर्के त्रयो दोषाः विपर्ययेतरकोटिमात्रपर्यवसायिन
एव तर्कस्य तदभावशंकानिवर्तकत्वात् तदितरकोटिपर्यवसाने च तद्दर्शनेन
वात विपर्ययेतरकोटिमात्रापर्यवसानस्य इष्टकत्वे बोध्यं इष्टापत्तेश्च तर्कका
रणीभूताया व्यतिरेकनिर्णयविघटकत्वेन मूलशैथिल्यस्य च तत्कारणी
भूताया व्याप्यादकपाव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वेन यथायथं दूषकता बोध्या उपस
हरति इत्यर्थं चेति व्यभिचारशंकाप्रतिबंधकस्याभावेन जागरूके व्यभिचारसं
शये च इत्यर्थः ग्राहकाभावात् व्यभिचारस्तानाभावात् रूपग्राहकाभावात् कु
तइति कृत्नोऽतस्तारनुमानं प्रमाणं स्यादित्यर्थः अनुमितिकरणतयैवानुमान

तर्क० अनु०

प्रामाण्यं व्याप्यनिश्चयेनानुमितेरभावात् तत्करणतयाऽनुमानप्रामा
ण्यं दुरापास्तमिति भावः व्यभिचारज्ञानविरहादिकमिति तद् [illegible]
३० हेतो[illegible] नाज्ञानं प्रति तदभाववत्ताज्ञानाभावस्य हेतुतया
ऽव्यभिचारस्य व्याप्तिग्रहे साध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपव्यभिचारज्ञानाभावो
हेतुः [illegible]यः आदिना सहचारज्ञानपरिग्रहः न च साध्याभाववद्वृत्तित्वांशे सं
शयसत्वे व्याप्यग्रहात्संशयनिश्चयसाधारणव्यभिचारज्ञानाभाव एव हेतुर्वा
च्यस्तथा च पक्षीयसाध्यसंदेहात्मे व्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबंधकत्व
प्रसक्तावनुमानमात्रोच्छेदप्रसंग इति वाच्यं साध्याभाववत्त्वांशे निश्चयात्म २६
कवृत्तित्वांशे संशयनिश्चयसाधारणव्यभिचारज्ञानाभावस्यैव हेतुतात्

ननु ज्ञानादीनाम व्याप्यवृत्तितया व्यभिचारज्ञानसत्त्वेपि घटाद्यवच्छेदेना
त्मनि समवायेन तदभावसत्वाद्व्याप्तिग्रहोपपत्तिरिति चेन्न । समवायसंबंधा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यभिचारज्ञानं विशिष्टात्मत्वाभावस्य स्वसमानाधि
करणैकत्वसंबंधेन व्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वात् । तस्य च व्याप्यवृत्ति
त्वादिति ॥ अथ तथापि धूमाव[illegible]स्य सहचारज्ञानस्य व्याप्तिग्रहहेतुत्वे
मानाभावः न च विरुद्धसहचारभ्रमाद्व्याप्तिभ्रमदर्शनादन्वयव्यतिरेका
भ्यां तस्य कारणत्वमिति वाच्यं ग्राहकसामग्रीक्रमयौगपद्याभ्यामेव सहचा
रग्रहव्याप्तिग्रहक्रमयौगपद्ययोरुपपत्तेस्तयोः परस्परं हेतुत्वे मानाभा
वादिति चेन्नैवं पक्षसमानाधिकरणं पार्वतीयधूमो इत्यत्र धूमे हेतुसा

मानाधिकरण्यरूपसहचारज्ञानस्य विशेषणज्ञानत्वेन हेतुतयातस्यै
वादिपदेन संगृहीतत्वात् ननु साध्यसाधनसहचारज्ञानस्याविशेषेण प्र
तिबंधकाभावांतरस्यापि आदिपदेन संगृहीतत्वादिति दिक् ननु व्यभि
चारज्ञानविरहः संशयनिश्चयसाधारणज्ञानाभावः सर्वत्र तत्संशयसत्वे
च कथं संघटते इत्याशंक्य निराचष्टे नचेति तर्कात् धूमो यदि वह्निव्यभि
चारी स्यात्तर्हि वह्निजन्यो न स्यादिति तर्कात् अनवस्थां निरस्यति क्वचित्त
न्मूलेति तर्कस्य मूलीभूतेत्यर्थः तन्निवृत्तेः व्यभिचारशंकानिवृत्तेः ननु
सर्वत्र व्यभिचारशंकाकोटिस्मृतिर्वाऽस्त्येवसत आह अनुभूयते दे
ति तस्मात् प्रमाणाभावेन संशयसामग्र्येव न कल्प्यत इति भावः ननु

ला०२

तर्कस्य व्यभिचारशंकानिवर्त्तकत्वे प्रमाणाभावः अनाहार्य्यशंकायास्तर्क
काले नभिन्नतज्ज्ञाने नैव निरस्तत्वात् तथाहि व्याप्तिप्रतिपक्षधर्मतांशेनाहा
र्यरूपं व्याप्याद्यव्याप्यापादकवत्ताज्ञानं व्याप्याद्यव्यतिरेकनिश्चयश्च हेतुव्या
प्तिग्रहान्वयतो व्यतिरेकतश्च तथा च धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तर्हि व
ह्निजन्यो न स्यादित्यत्र वह्निव्यभिचारित्वं वह्निजन्यत्वाभावव्याप्यमिति
व्याप्तिज्ञाने वह्निजन्यत्वाभाववह्निव्यभिचारित्वव्यापकत्वग्रहात्
वह्निव्यभिचारित्वव्यापको वह्निजन्यत्वाभाव इति ज्ञानसंपत्त्या पाद्यव्यति
रेकनिर्णयविषयपानदभावज्ञानस्य च सत्त्वात् वह्निव्यभिचारित्वव्यापका
भाववत्ताज्ञानसंपत्तिसंभवात् नाहार्य्यव्यभिचारित्वशंकासंभवः एवं वह्नि

जन्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिवह्निव्यभिचारित्वमिति रेकव्याप्तिग्र
हेऽपि वह्निव्यभिचारित्वाभावे वह्निजन्यत्वव्यापकत्वग्रहे तु तुल्यवित्तिवेद्य
तया वह्निजन्यत्वेऽपि वह्निव्यभिचारित्वाभावव्याप्यत्वग्रहे वह्निव्यभिचारि
त्वाभावव्याप्यं वह्निजन्यत्वमिति ज्ञानसंभवेन न तद्वत्ताज्ञानस्य यादृशव्यति
रेकनिरूपितविधेयतासत्वेन तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य सत्वान्नेतादृशश-
ङ्कोदयः [illegible]पि निरुक्तापादकव्यापकव्यापाद्यतदभाववत्त्वाद्यमिति ज्ञा
नेऽपि तद्व्यापकाभाववत्ताज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वे एव तद्वत्ताज्ञा
नं प्रति प्रतिबन्धकतया कथं तस्य विरोधित्वं एवं व्यतिरेकिणि आपा
दकाभावव्याप्यः आपाद्याभाववत्त्वा आपाद्यमिति ज्ञानसंभवेऽपि तदभाव

व्याप्यवत्ताज्ञानस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेन एव तत्र प्रतिबंध-
कत्वान्नासंभव एवेति [illegible] व्यापको वह्निः वह्न्यभाववान् [illegible] इति
ज्ञानरूपसाधारण्याय तद्धर्मावच्छिन्नेतिविशेष्यकव्यापकत्वग्रहकालीनतद्ध-
र्मावच्छिन्नाभाववत्तानिश्चयत्वेनैव व्यापकाभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधक-
त्वात्॥ [illegible]कपित्वव्याप्यकरादिकरादिकरादिमांश्चायमिति ज्ञानरूपसा-
धारण्याय तद्धर्मावच्छिन्नेति विशेष्यकव्याप्यत्वग्रहकालीनतद्धर्मावच्छिन्न-
वत्तानिश्चयत्वेनैव तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादुक्तज्ञा-
नरूपसत्त्वेन लक्षणे [illegible]संभवात् यदि च व्यतिरेके आपादकाभावे आपा-

तर्क
२७

याभाववव्यापकत्वग्रहेऽपि व्याप्याभाववत्त्वापादकाभावव्याप्यत्वज्ञान
स्य न नैयत्यं तुल्यवित्तिवेद्यत्वे मानाभावात् एवं [illegible] कापकत्वग्रहेऽपि व्या
प्याभाववत्त्वापादकाभावव्याप्यत्वज्ञानस्य न नैयत्यं तुल्यवित्तिवेद्य
त्वे मानाभावात् एवं व्यापकाभावज्ञानस्य तदभाववव्याप्यवत्ताज्ञानस्य
च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेन एवं लाघवात् प्रतिबंधकत्वे उक्तज्ञानद्व
यस्याप्रतिबंधकत्वेऽपि न दुत्तरोत्पन्नाविशिष्टज्ञानादेव प्रतिबंध इति प्र
कृते व्यापादकसंशयोत्पत्तौ बाधकाभाव इति विभाव्यते तथापि व्याप्या
याभाववत्तानिश्चयस्यापादकज्ञाने व्याववर्त्तकधर्मदर्शनविषयाप्र

२७

तिबंधकत्वमत्र्यां हतमित्यनाहार्य्यव्यभिचारित्वसंशयासंभवात् आहा
र्यशंकाया स्वविरोधित्वात्तर्कस्य वैयर्थ्यमिति चेत् अत्रोच्यते अनाहार्य
शंकानिवृत्तिसंभवेप्याहार्यशंकानिवर्त्तकत्वेनैव तर्कस्य वैयर्थ्यमिति चे
त् अत्रोच्यते अनाहार्य्यशंकानिवृत्तिसंभवेप्याहार्यशंकानिवर्त्तकत्वेनैव त
र्कस्योपयोगः न स्याच्चाप्रतिबंधकत्वेनाहार्यज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादप्रतिव
ध्यत्वाच्चेति वाच्यं अनिष्टप्रसंजनात्मकतर्केण आपादकज्ञाने आपाद्य
ज्ञानरूपानिष्टसाधनत्वज्ञानजनेन आपादकज्ञाने द्वेषोत्पत्त्या तत्र इच्छानु
त्पत्तौ इच्छारूपकारणाभावेन आहार्यशंकानुदयात् तर्केण तन्निवर्त्तकत्व
स्यापि वैरो संपन्नत्वात् अतएव आपादकांशे संशयात्मकज्ञानमपि तर्के

हेतुः अन्यथा तन्निर्णयस्यैव हेतुत्वे कारणीभूते आपादकनिर्णये तर्को ऽपि
ष्टसाधनताज्ञानसंभवेपि संशये दृष्टसाधनताज्ञानाभावेन तत्रेच्छोत्पत्त्या
बाधकाभावेन व्याहार्यपूर्वकानिवर्त्तकत्वासंभवात् केचित्तु तदापादकापत्ति
त्वेन व्याहार्याहार्यसाधारणतद्विशिष्टबुद्धित्वेन शत्रुलिंगप्रतिबंधक
भावः समानविषयकत्वाभावेपि फलबलात्कल्पनीय तर्कोपयोगित्वमा
हुः अन्ये तु व्यभिचारशंकायां तज्जनकतया तर्कोपयोग इत्याहुः यद्यपि बा
धकालीन इच्छाजन्यज्ञानं आहार्यं तथापि प्रकृते इच्छाजन्यत्वमात्रे आपादका
शे आहार्यत्वं बोध्यं तर्कश्च द्विविधः व्याप्तिग्राहको विषयपरिशोधकश्च
आद्यस्त्वोक्त एव द्वितीयश्च पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यात्तर्हि निर्धूमः स्यादित्या

कारकः विषयस्यानुमितिविषयस्यसाध्यस्यपरिशुद्धिः विरोधिशंका
विधूननेनानुसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शेसाध्यसंशयस्यानवतारात् कुत
श्चास्याविरोधित्वं ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबंधकत्वाच्च तर्केणापिवाकथंतन्नि
रासइति चेन्नैव स्वरसवाहिनः संशयस्याविशेषदर्शनप्रतिबध्यत्वेप्यप्रति
बंधकत्वेपिवा अन्याहितस्यतस्याप्रतिबध्यत्वात्प्रतिबंधकत्वाच्च तथाच
यथाधूमादग्निमतानेनभवितव्यं तथाकुतश्चिद्धेतोरस्यभावसाधकाद्धेतोस्तदभा
वत्ताच्चभवितव्यमितिशंकातदत्र किंवाद्रुविरहसाधकमितिजिज्ञासाजा
यते विरोधिप्रमाणजिज्ञासायांचबाधकप्रमाणशंका तयाचसाध्याभा
वशंकाजन्यते सा च सत्यपिपरामर्शेऽन्याहितत्वादुत्पद्यते अप्रामा

तर्क॰ २९ टी॰

त्वघशंकां हि तेनाध्येशंका सत्यपि त्वर्थनिश्चयेनिवेंदृः स्यादिति तर्केण वा
निरुक्तप्रसंजनात्मना विरोधिप्रमाणजिज्ञासानुत्पन्नो बाधकप्रमाणशंकानि
वृत्तौ न दाहितन्नाध्यशंकायाश्चपि निवृत्तिः अन्यविधया तु साध्याशंकायाः
स्वतिपरामर्शेऽसंभवा दप्रतिबंधकत्वाच्चेति सर्वमनवद्यं तं दृष्टांतेति । महान
सीयधूमवह्न्योः सन्निकर्षेण तत्रैव व्याप्तिग्रहो न तु पर्वतीयधूमेपि पर्वती
यधूमवह्न्योरसान्निध्येण तन्निरूपितव्याप्तिग्रहासंभवादितिभावः स्मर्यत
इति महानसीयधूमे धूमत्वं धर्मितावच्छेदकीभूत्वा [illegible] नुभवः ततः पर्व
तीयधूमे धूमत्वज्ञानात् एकसंबंधिज्ञानमपरसंबंधिस्मारकमिति न्याया
य न तादृशव्याप्तेः स्मरणं जायते ततो व्याप्तिस्मरणरूपविशेषणज्ञानात्

राम ३ २९

वह्निव्याप्योयं धूमः पर्वतवृत्तिरिति व्याप्त्यंशो वैयनीतभानात्मकः प्रत्यक्षं त
न्यानुमितिरित्याखंडलार्थः मनुमत्यानसीयधूमवृत्तिव्याप्तेः पर्वतीय
धूमेः सत्वात् कथं तत्प्रत्यक्षमिति वाच्यं यद्विशिष्टसमानाधिकरणाः स
र्वसाध्यसमानाधिकरणास्तद्धर्मवत्वमित्यत्र तद्धर्मवत्वं तद्धर्मैरवच्छिन्नप
र्यालोचनया धूमत्वस्यैव व्याप्तित्वलाभात् तथा च पर्वतीयधूमेपि सत्वा
त् तत्र च धूमत्वस्यैव व्याप्तित्वं तस्य व्याप्त्यवच्छेदकत्वानुपपत्तिः अभेद
अवच्छेद्यावच्छेदकभावानभ्युपगमादिति वाच्यं घटकारणतात्वघटकार
णतावच्छेदकत्वं यां दंडत्व दंडउपहितानुपहितभेदादेव तस्य समर्थनीय

तर्क.
४०

त्वात् अत एव परामर्शग्रंथे स्मृतव्याप्तेः पक्षवृत्तिधूमस्य तत्त्वं एकेवह्निसाव्या
प्तिरित्यनेन चिंतामणिकारेणापि तद्व्याभिहितं न च यो पत्रपृष्ठेन बगतः सए
व तत्र संस्कारवशाद्यपार्थक्यत्प्रत्ते भासत इति नियमात् पर्वतो धूमेत्यादि व्या
प्तेरनवगमा। कथं तत्र व्याप्तेरुपनीतभानेन पत्रच्छेदने सौरभेणोपलब्धेत
त्रैव च क्षुपाक्षुरभिच्छेदने मिस्युपनीतभानं अन्यत्र त्वनुमानादिति वाच्यं प
कर्मावच्छेदेन यद्धत्वं गृहीतं तद्धर्मावच्छेदेन न उपनीतभानमित्येव नियमा
त्॥ [illegible]चात्र धूमत्वेनैव व्याप्तिग्रहणं धूमधूमत्वेनैव व्याप्तेरुपनीतभानमि
ति इदं तु सामान्यलक्षणानंगीकारेण। [illegible] वह्नितस्तु सामान्यलक्षणांगी

कारणव्याप्तेर्नानात्वेपि तादृशनियमानुपगमेपि च न क्षतिः महानसीयधू
मे धूमत्वेन वह्निव्याप्तिज्ञाने जायमाने धूमत्ववह्नित्वसामान्यलक्षणया
यावद्धूमवह्निभाने यावद्वह्निनिरूपितयावद्धूमनिष्ठव्याप्तिज्ञानमेव जायते
इति पर्वतीयधूमेपि व्याप्तेर्गृहीतत्वेन तदुपनीतभाने बाधकाभावादनुमि
तिः स्वयमुपपन्नेत्यस्वारस्यादाह यद्वेति केचित्तु [illegible] महानसीयधूमनिष्ठाव्या
प्तिः तत्रैव गृहीता न तु पर्वतीयधूमे धूमत्वदर्शनान्महानसीयधूमनिष्ठव्याप्ते
रेव स्मरणं ततः पश्चाद्वर्त्तिधूमे महानसीयधूमनिष्ठाव्याप्तेरुपनीतभानं ततः
अनुमितिरित्यर्थः तथा चैतन्मालकपरामर्शादेवानुमितिरिति भावः ननु
सल्लिंगपरामर्शस्यैव प्रमानुमितिहेतुतया यथार्थपरामर्शाभावे कथं त्र

१

ज्ञानाकाङ्क्षामिति रत्यत्राह यद्वतीत्याहुः [illegible] धूमत्वस्येन व्याप्तिवि
ज्ञसाद्विगपरामर्शस्य बहुत्वे कल्पापत्तिरेवात् [illegible] समानाधिकरण
इत्यवतत्वे ज्ञात्मारित्युक्त्या त्वन्नीनात्वमपि [illegible] धूमते [illegible]
[illegible] तीयत्वे सामान्यवानिरुक्तत्वेन तदनिरूपण सालिङ्गपरामर्शमादा
[illegible] तीयत्वेन सामान्येन निरुक्तत्वेन तदविज्ञानसालिङ्गपरामर्शमादा [illegible]
ये ज्ञानाजितु [illegible] त्वथमा लक्षपरामर्शमादायो [illegible] कसद्वरनादरणीयत्वा
दिवनाकिंचिदतन धूमत्वसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्ति [illegible] सामान्य
सामान्यप्रत्यासत्ति [illegible] तदेव [illegible] तथानानाति [illegible] नयनस्य
नसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानानामपि [illegible] ॥ [illegible]
भः तिज्ञानानन्तरं धूमत्वसामान्यलक्षणमायाह भविष्यत्कं प्रमादत्वा

कारकं ज्ञानं ज्ञानमेव॥ इंद्रियसंबंधश्च ज्ञानसंयुक्तसमवायः धूलीपटले धूम
भ्रमानंतरं धूमा इति ज्ञानानुत्पत्तेः तथा च तदुत्तरं धूलीपटले धूमत्वेन व्याप्ति
ग्रहाज्ञायमानायमाना या एवरूपानुमितेः कुतो दृष्टसंगात् पर्वतीयधूमे व्याप्ति
ग्रहात् किंतु इंद्रियसंबंधरूपविशेष्यकज्ञानप्रकारत्वरूपो वैज्ञानिकः संबंधः इंद्रियसं
बंधश्चात्र लौकिकः संबंधः तेन निमीलितनयनस्य न तदापत्तिः ज्ञानं च तादृशि
य जन्यं ज्ञानं तेन दूरावर्त्तिनि दोषवशात् ज्ञायमानेऽप्यज्ञाने मा घटत्व
नन्यावच्छेदचाक्षुषापत्तिः इदं च बहिरिंद्रियस्थले बोध्यं तेन तथावि
धमानसाद्यापि न क्षतिः ज्ञायमानसामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे यत्र नानाक
पालेषु एकएव घटः प्रत्यासन्नस्तत्र न दृष्टनाशदशायां तद्धटवत्सामान्य

तर्क.
४२

लक्षणायायावच्छेदकत्वं ज्ञानं न स्यात् न चतत्र घटत्वमेवतद्व्यक्तिसंबंधेन
परंपरयाप्रत्यासत्तिरिति वाच्यं यत्तद्व्यक्तिसंबंधेनपरंपरायाघटत्वादिन
भानं किंतु तद्व्यक्तित्वेन तद्व्यक्तिप्रकारेण तद्व्यक्तिमत्ताज्ञानं तत्र घटत्वभावात्
न च तत्र परंपरंपरया तद्व्यक्तित्वमेवप्रत्यासत्तिरिति वाच्यं तद्व्यक्तित्वस्य
तद्व्यक्तिवृत्तिरूपाधात्मकतयातस्यापि नष्टत्वादिति तथाविधसामान्यज्ञा
नप्रत्यासत्तिर्बाध्या तत्र घटत्वाश्रययावद्व्यक्तिप्रसक्ते इंद्रियसंबंधवि
शेष्यकज्ञानप्रकारीभूतघटत्वत्वेन तथाविधघटत्वज्ञानत्वेन वा हे
तुतायावद्विषयकत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेपिविनिगमनाविरहेण

४२

थावद्विषयकत्वस्यार्थवशात्संपन्नत्वेन तन्निविशेषप्रयोजनाभावात् अथ सं
योगाजन्यस्वविषयकज्ञानाजन्यघटत्वातिरिक्तघटवृत्तिधर्मप्रकार
कघटप्रत्यक्षं प्रति तथाविधघटत्वत्वेन तथाविधघटत्वज्ञानत्वेन वा
हेतुता निर्विकल्पकोत्तरोत्पन्नघटप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय संयोगाज
न्यत्वनिवेशः पटत्वेन घटभ्रमानंतरं यत्र पटवदित्युपनीतभानं तत्र पट
त्वे घटप्रत्यक्षोदयात्तत्र घटत्वज्ञानाभावात् व्यभिचारवारणाय स्वविषय
कज्ञानाजन्यत्वनिवेशः द्रव्यत्वसामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षवारणाय
घटत्वातिरिक्तेत्यादि इति चेन्न तथापि मति घटत्वद्रव्यत्वोभयसमूहालंबन

तर्क॰
४३

स्थलेपरापरकार्यकारणभावापत्तेः किंतुघटत्वादिप्रकारतानिरूपितलौ
किकान्यघटादिमुख्यविशेष्यताशालिचाक्षुषत्वावच्छिन्नंप्रतिचाक्षुष
प्रकारीभूतघटत्वत्वादिप्रकारताशालिचाक्षुषत्वादिनावाहेतुता[illegible]प्र
धर्मविषयत्वसमवायघटितसामानाधिकरण्यं द्वितीयेचसमवायघटित
सामानाधिकरण्यंप्रत्यासत्तिः विशेष्यतायांघटत्वेप्रकारतानिरूपितत्वनि
वेशात्द्रव्यत्वादिनासामान्यलक्षणाजन्यज्ञानेनव्यभिचारः निर्विकल्पको
त्तरोत्पन्नघटमुख्यविशेष्यकलौकिकचाक्षुषव्यभिचारावारणायलौ
किकान्यत्वनिवेशः घटत्वप्रकारकतद्घटस्मरणजन्यघटाद्युपनीतभा
नेघटत्वप्रकारकचाक्षुषरूपकारणविरहात्व्यभिचारवारणायविशेष्य

४३

तायां मुख्यत्वनिवेशः मुख्यविशेष्यताात्वं च प्रकारतान्यविशेष्यतात्वं व
हिरिंद्रियजन्यज्ञाने उपनीतं विशेषणतयैव भासते मानसे त्वनियम इति
नियमानुविशेषणात्वेन घटादेर्भानान्न मुख्यविशेष्यत्वमिति कारणता
वच्छेदककोटौ घटत्वादिप्रकारताकत्वनिवेशात्तेन निर्विकल्पकोत्तरं सामा
न्यलक्षणाजन्ययावद्घटप्रत्यक्षापत्तिः पुरोवर्तिनि दोषवशात्त्रयनेनाग्र
घमालेन स्मरणाप्रकारी भवताघटत्वेन यावद्घटचाक्षुषवारणाय चाक्षु
षत्वानिवेशः समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानबलात् कालिकादिसंबंधेन
घटत्वाश्रययावत्प्रत्यक्षापत्तिवारणाय संबंधाविशेषो निवेशनीय
इति प्राचीनमतानिष्कर्षः नवीनमतं दर्शयितुं शंकते नन्विति। नदाश्रयेति।

तर्क॰
[illegible]

साक्षात्कारः स्यादिति चाक्षुषसाक्षात्कारः स्यादित्यर्थः
सामान्याश्रयेत्यर्थः साक्षात्कारः स्यादिति चाक्षुषसाक्षात्कारः स्यादित्यर्थः
तेन मानससाक्षात्कारोदयेपि न क्षतिः नवीनमतसममभिप्रेत्य सिद्धांतयति
यत्सामान्यमिति पादित्यस्य सामान्येनाभेदान्वयः तत्प्रकारकतदाश्रये
ति मानससाक्षात्कारसामग्रीसत्वात् लौकिकेति सामग्रीचेत्तत्सन्निक
र्षालोकसंयोगादिरूपा सहकारित्वादिति बहिरिंद्रियजन्यज्ञाने सहका
रित्वादित्यर्थः विशुद्धितनयनस्य चक्षुःसंयोगादिरूपसामग्र्यसत्वा
न्न प्रत्यक्षमिति भावः नन्वधूलीपटले धूमभ्रमानंतरं धूमा इति ज्ञानेन
स्यात् धूमत्वाश्रये लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यसत्वादिति भावः तदाश्रये
त्यस्य तत्कर्मप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयेत्यर्थः धूमत्वप्रकारता

निरूपितविशेष्यताश्रयेपधूलीपटलेलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेना
त्, मनुप्राचीनमतेतत्पुरुषीयधूमत्वाश्रयविषयकालौकिकचाक्षु
षत्वावछिन्नंप्रतितत्पुरुषीयचक्षुःसन्निकृष्टविशेष्यकतत्पुरुषीयचा
क्षुषप्रकारीभवद्धूमत्वत्वेनहेतुतयातेनैवमुद्रितनयनस्यापिप्रत्यक्षा
पत्तिवारणसंभवे गुरुतरसामग्र्याःसहकारित्वकल्पनेनव्यमतेगौर
वमिति वं अंधतमसिसौदामिनीसंपातजनितद्रव्यविषयकचाक्षु
षान्तरं आलोकसंयोगविगमेपितादृशाकारणसत्वात्सकलद्रव्यसाक्षा
त्कारधारापत्तेः तादृशसामग्र्याःसहकारित्वकल्पनस्यावश्यक
त्वात्, एवंच धूमत्वाश्रयप्रत्यक्षेज्ञानप्रकारीभवद्धूमत्वेनैवहेतुत्वं

तर्क
४५

नत्विंद्रियभेदेन पुरुषभेदेन वा कार्यकारणभावद्वयमपि लाघवम् अथैवं
चक्षुःसन्निकृष्टपुरोवर्त्तिनि घटत्वग्रहे प्रतिबंधकदोषसत्वे घटत्वस्म
रणबलाद्यावद्घटचाक्षुषापत्तिः न च तदाश्रये स्वस्य तद्धर्मविशिष्टस्यैः
तथा च तद्धर्मविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सहकारित्वात्तद्धर्मो
ऽपि लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसहकारित्वलब्धया प्रकृते घटत्वांशे दोषाभावे घ
टितसामग्र्यसत्वाद्घटत्वाश्रययावत्स्वप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् तथासति धू
लीपटले धूममध्ये मातृधूमा इति ज्ञानानुपपत्तेः धूमत्वांशे लौकिकप्रत्य
क्षसामग्र्यसत्वादिति चेन्न तत्र यावद्घटचाक्षुषस्वीकारे इष्टापत्तेरिति नव्य
मतनिर्गर्वः अन्ये केचित्तु ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्यस्वीकारे सुरभिचंदन

निष्कर्षः

४५

मित्यादौ सौरभत्वादेर्भानानिर्वाहात् तत्स्वीकारः सौरभत्वसामान्यलक्षण
यासौरभभाननिर्वाहे विसौरभत्ववृत्तिधर्मज्ञानाभावेन सौरभत्वभानस्य
सामान्यलक्षणया निर्वाहासंभवात् अत एव दीधितिकारः अत एव सुरभिचं
दनमित्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमित्याह तन्नु न संगच्छते सौरभत्वप्रका
रकसौरभविशेष्यकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति सौरभत्वप्रकारकज्ञानत्वेन
सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेर्हेतुत्वोपगमेन सौरभत्ववृत्तिधर्मज्ञानाभावेपि
सौरभत्वज्ञानबलादेव सौरभभानोपपत्तेरिति ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिस्वी
कारो निरर्थकः अथ सामान्यलक्षणया प्रत्यक्षे जननीये तद्धर्मप्रकारता
निरूपितविशेष्यांशे लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सहकारित्वात्तां विना कथं सा

तर्क.
४६

मान्यलक्षणया सुरभिचंदनमित्यादौ सौरभस्य सौरभत्वस्य भानमिति ज्ञा
नलक्षणास्वीकार आवश्यक इति तन्न सामान्यलक्षणया तद्भानेऽप्य सुरभ
विशेष्यताशालिलौकिकप्रत्यक्षजननीये एवं तदाश्रयलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः
सहकारित्वात् प्रकृते तदभावेऽपि सौरभविशेषणकालौकिकप्रत्यक्षजनने बाधका
भावात् इत्याहुः तन्न यत्र सौरभत्वांशे उपनीतभानात्मकं सौरभत्वप्रकार
कं चंदनविशेष्यकं सौरभं चंदनमिति भ्रमात्मकं ज्ञानं तत्र सौरभत्वज्ञानं सौ
रभत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणया न निर्वहति सौरभत्वप्रकारतानिरूपितसौ
रभत्वज्ञानं सौरभत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणया नानिर्वहति सौरभत्वप्र
कारतानिरूपितसौरभनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानत्वस्यैव सौरभत्व

४६

ज्ञानरूपसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेः कार्यतावच्छेदकत्वात् तदुक्तं दी
धितिकृता इयं च धर्मविषयकं ज्ञानं धर्मिणो प्रत्यासत्तिरिति न तु यद्विषय
कं ज्ञानं तस्येति तथा च चंदनस्य सौरभत्वानाश्रयत्वेन तत्र सौरभत्वभानार्थं
ज्ञानलक्षणास्वीकार आवश्यकः न च तत्र दोषवत्त्वादेव सौरभत्वभानमि
ति वाच्यम् प्रत्यक्षस्य इंद्रियसन्निकर्षाभावात् अलौकिकसन्निकर्षस्य चा
क्लृप्तत्वात् नान्यथाख्यातिरिति प्राभाकराः तथा च तादृशनियमस्य सर्व
सिद्धत्वात् सौरभत्वज्ञानार्थं ज्ञानलक्षणास्वीकार इति ननु व्याप्तिज्ञा
नस्यानुमितिहेतुत्वसंभवेपि केवलव्याप्तिज्ञानकालेपि अनुमित्याप

अन्यत्वनियमेन सौरभत्वस्येन्द्रियसंनिकर्षस्याभा[illegible]
रूपकत्वात् [illegible] अलौकिकसन्निकर्ष

इत्यत्रापि धूमत्वेन पर्वतीयधूमाविषयकत्वात् तादृशानु
मितेरनुमित्यापत्तिरिति भावः । पक्षतु दृष्टान्ते न पक्षे वह्नि
ह्निव्याप्य इति

तर्क० ४१

४१ ।त्तिरित्याशंकते नन्विति ननु पक्षवृत्तिधूमविशेष्यकं व्याप्तिज्ञानं कारणं त

४२ त्पक्षवृत्तिधूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकं तत्सत्त्वेनानुमित्युत्पत्तौ न कस्यापि

विवादः इत्याशयेनाशंकते न चेति सर्वत्र धूम इति पक्षवृत्तित्वावगाहि

ज्ञानं कारणमिति तावत् दुर्वचं वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानादनुमि

त्युत्पत्तेः तत्राधेयतायां भानेमानाभावात् किंतु वस्तुगत्या यत्तद्व्यक्तिवि

षयकं तत्त्वं च धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानात् दृष्टान्तेऽनुमित्यापत्तिरित्या

शंकते नन्विति ननु दृष्टान्ते महानसादौ वह्निमत्ताज्ञानमसत्त्वेन पक्ष

ताविरहादेवानुमितेरनुदयात् अन्यथा सिद्धांतेऽपि गतेः नहि व्याप्य ४७

त्वरूपेण पक्षतावच्छिन्नमतो निश्चयः कारणमिति तदर्थः तथा स

६२

तिपक्षतायाः परामर्शकुक्षिनिवेशापत्त्या ॰ कारणतावछेदकत्वाप
त्त्याकारणतानुपपत्तेः किंतु पक्षत्वं साध्याधिकरणत्वमेव तथा व्याप्ति
विशिष्ट्यावगाहिज्ञानकारणमित्यर्थो लभ्यते ननु महानसादावपि संभवत्ये
वेति पक्षतानाविरहान्न तत्रानुमितिरित्येवोपि यं इत्यर्थेनेति एकरूपाव
च्छिन्नव्याप्तिपक्षधर्मतावगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वाभावेन वह्निव्याप्यवानिति
ज्ञानादनुमित्यनापत्तिरिति भावः व्याप्यत्वप्रकारणेति व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्याव
गाहिनेकारणमित्यर्थः नन्वेवं स्वं उपा॰ व्यभिचारसहचारयोर्ग्रहे व्य
भिचारितवह्निसहचरितधूमवान् इति ज्ञानात् एवं विशेष्यविशेषणतां तत्रा
पि विशेषणान्तरमिति न्यायेन वह्निव्याप्यधूमवानिति ज्ञानाच्चानुमित्य

पे१

नुदयापत्तिरितिचेन्न व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन लाघवा
त् कारणत्वसिद्धेः ततोऽनुमित्यभावापत्तेः लाघवं चेद्व्याप्त्यंशनिश्चयत्वा
न्निवेशान [illegible] यावद्वह्निव्याप्ति [illegible] वह्निव्याप्यभाववान् [illegible] धूम [illegible] इत्य
र्वत इति वाक्यांशसंशयात्मकज्ञानादनुमित्यापत्तेः व्याप्त्यंशनिश्चयात्मकता
दृशज्ञानत्वेन कारणतावच्छेदकगौरवात् मन्मते विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि
बोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन विशेषणतावच्छेदकाभाव
प्रकारकज्ञानाभावत्वेन कार्यकालवृत्तितया वा कारणत्वेन व्याप्त्यंशसंशया
त्मकतादृशज्ञाने विशिष्टवैशिष्ट्यविषयत्वाभावेनैवापत्त्यभावात् इति दिक्

व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वे च व्याप्यवह्निमन्प्रकारतानिरूपितपक्षनि

ष्टविशेष्यताशालित्वं नन्वव्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेन तद्व्याप्यवदवच्छिन्नवि
षयतानिरूपितपक्षतानिष्ठविशेष्यताशालित्वमितियावत् एवं च वह्निव्याप्यधूमः पर्व
त इत्याधेयतासंसर्गकपर्वतप्रकारकज्ञानस्यापि संग्रह इति चेन्न अप्रामाण्यज्ञान
दशायामुत्तेजकत्वानुरोधेन निश्चयत्वघटितनिवेशानुरोधेन च तयोः पृथगेव हेतुताया
आवश्यकत्वात् अन्यथा एकविधपरामर्शसत्त्वेऽन्यविधाप्रामाण्यज्ञानसत्त्वेऽनुमित्य
नापत्तिः मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहात् ज्ञानानां संबन्धावच्छिन्नता
नाधर्मावच्छिन्नावच्छेदकतायाश्चैक्यासंभवेन अवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वासंभ
वात् नन्वेवं वह्निव्याप्यधूमः पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यनुदयापत्तिस्तथोक्तविशि
ष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावादिति चेन्न तस्यापि स्वातंत्र्येण हेतुत्वोपगमात् अव्याहित

तरत्वनिवेशेन च परस्परजन्यानुमितौ न व्यभिचारः वस्तुतस्तु अनुमितेः पक्ष
विशेष्यकत्वनियमेन अगुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेन पक्षविशेष्य
कपरामर्श एव हेतुः नतु व्याप्यविशेष्यकोपीति ध्येयं उक्तानि प्रसंगं वारयति नचैवं
वह्निव्याप्यो धूमः धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यनुदयापत्तिरिति वाच्यं तादृश
परामर्शांगीकारेण तदुपपत्तेरिति भावः निश्चयपदमिति निश्चयत्वं च तद्वदा
वाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वं तथा च शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि
तवह्निव्याप्यधूमाभावप्रकारताशून्यत्वे सति शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानि
रूपितवह्निव्याप्यधूमप्रकारताशालिज्ञानत्वेन पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेय
कानुमितौ हेतुत्वं नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधूमाभाववान् पर्वतो वह्निव्याप्य

धूमवांश्चेति निर्णयसंग्रहाय प्रथममशुद्धत्वनिवेशः नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्
वेति संशयवारणाय द्वितीयमशुद्धत्वनिवेशः नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति नि
श्चयस्य वत्ता दशानुमितौ स्वातंत्र्येण हेतुतया न ततो ऽनुमित्यनुपपत्तिः अथ पर्वत
त्वसामानाधिकरण्येन धूमधूमाभावावगाहि वह्निव्याप्यधूमवान् वह्निव्याप्यधू
माभाववांश्च पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यनापत्तिरिति चेन्न धर्मितावच्छेदकसामाना
धिकरण्येन उभयकोट्यवगाहि ज्ञाने समुच्चयः अवच्छेदकावच्छेदेनान्यतरकोट्यवगा
हि ज्ञाने संशयः इति नियमः तथा च पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्निव्याप्यव
त्ताज्ञानस्य हेतुतायां पर्वतत्वव्यापकत्वविशिष्टदेशिकविशेषणतासंबंधाव
च्छिन्नधूमाभावप्रकारताशून्यत्व। निवेशः। पर्वतत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यवत्ता

ज्ञानस्य हेतुतायां च धुद्देशिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्नधूमाभावप्रकार

तावच्छेदकस्यापि निवेशादिति अनुमितिं प्रति परामर्शत्वेन हेतुत्वे कारणत्वघट

कत्वं अनन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववृत्तित्वरूपधर्मद्वयविशिष्टपरामर्शत्वावच्छेदेन

कल्पनीयं वह्निव्याप्यो धूमो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानद्वयस्यानुमितिहेतुत्वे तु

परामर्शहेतुत्वेन क्लृप्तं नियतपूर्ववृत्तिताकल्पनस्य चानन्यथासिद्धत्वमात्रं क

ल्प्यम् तथा च विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वमसंभवदुक्तिकमिति निष्कृष्टमी

मांसकमतं दर्शयति मीमांसकास्त्वित्यादिना व्याप्यतावच्छेदकेति व्याप्यतावच्छे ५९

दकत्वेन गृहीतो यो धर्मस्तत्प्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानमित्यर्थः अत एव क्व चु

पदं तद्रूपेण व्याप्तिग्रहादिति वक्ष्यति यथाश्रुते व्याप्त्यंशे भ्रमात्मज्ञानादनुमि-
त्यनुदयापत्तेः तत्तदननुगतव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावात् व्याप्तिज्ञाने व्याप्यता-
वच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञाने सहकारी तादृशव्याप्तिज्ञानेनानुमितौ जननी-
यायां सहकारि धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यपर्वतवृत्तीति ज्ञानादनुमित्यापत्तिं वार-
यति व्याप्यतावच्छेदकमिति व्याप्यतावच्छेदकतया गृहीतमित्यर्थः स्वमते ला-
घवं दर्शयति एवं चेति ज्ञानद्वयेपीत्यपिना वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञा-
नसंग्रहः तथा च नैयायिकमते ज्ञानद्वयात्परामर्शं कल्पयित्वाऽनुमितिस्वीका-
रे गौरवमिति भावः लाघवादिति विशिष्टनिश्चयत्वरूपलघ्वेकधर्मावच्छे-
देनान्यथासिद्धत्वकल्पनायाः गुरुधर्मद्वयावच्छेदेनान्यथासिद्धत्वकल्प-

त.दी.
५१

नापेक्षया लघुत्वादित्यर्थः नतु कारणतावच्छेदकलाघवेपि यत्र धूमो व
ह्निव्याप्यो धूमवानयं चेति ज्ञानं ततः अनुमितिः तत्र भवता विशिष्टपरामर्श
कल्पयित्वा अनुमितिकल्पने तत्तज्ज्ञान तत्तद्ध्वंसादिकल्पने गौरवं लक्षणघपता
पत्तेस्तत्राह किंचेति वह्निव्याप्यवानिति व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वादीनां त
त्राभावादित्यर्थः तथाच लाघवात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वरूपलक्ष्ये
कधर्मावच्छेदेन कारणत्वसिद्धौ यत्र तादृशं ज्ञानद्वयं तत्राप्यंतरा विशिष्टपरा
मर्शं कल्पयित्वाऽनुमितिस्वीकारः लाघवानुरोधेन लक्षणपलमस्यापि व्याप्य
त्वात् फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् मीमांसमते तु व्याप्यत्वेनेति ऊर्मितावच्छे ५१
दकत्वेन वह्निव्याप्यवानितिशाब्दपरामर्शात् सर्वथैव अनुमित्यपलापइति

क

प्रधूमत्वधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वेपि नव्या आलोकत्वस्यापि कदाचित्
व्याप्यतावच्छेदकत्वेन ।

वस्तुगत्या व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकप
क्षधर्मताज्ञानयोर्हेतुत्वेपि वह्निव्याप्यो धूमः आलोकवान्पर्वत इति ज्ञानाद
नुमित्यापत्तिः आलोकत्वस्य वस्तुगत्या व्याप्यतावच्छेदकत्वात् व्याप्यतावच्छेद
कत्वेन अज्ञातत्वात् तत्कालीनतत्पुरुषीयव्याप्यतावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहविषय
धर्मत्वोक्तौ तत्कालीनत्वतत्पुरुषीयत्वनिवेशगौरवं स्यात् एतेन गृह्यमाणव्याप्य
तावच्छेदकताकधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभव
द्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिज्ञानत्वेन वा एकधर्मेण कारणत्वं कल्पत इत्यपि
परास्तम् कालादिप्रवेशेन गौरवादिति धूमत्वप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वेन धूम
त्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं वाच्यं तथा च वह्निव्याप्यो धूमः

तावत्पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितिसा
धूमवान् पर्वत इति ज्ञानद्वयस्य च वह्निव्याप्यालोकवान्पर्वत इति परामर्शजन्य
मान्यनियमतद्धर्मवृत्तित्वे लघुत्वं किन्त्वनुमितिविशेषत्वं तथात्वे तु विशिष्टपरा
तादृशानुमितौ तयोरभावात् शाब्दपरामर्शजन्यानुमितौ अस्त्येवेति किन्त्वा
मर्शस्यापि वह्निव्याप्यवानिति व्यभिचारज्ञानकालेऽपि निर्धर्मि
धर्मितन्मते श्रुति न जानीम इति दिक् ननु व्यभिचारस्य हेत्वाभा
तावच्छेदकव्याप्यवत्तापरामर्शसंभवे नानुमित्युपपत्तेः
सत्त्वानुपपत्त्या हेतुतावच्छेदकमनिवेश्य निश्चयत्वनिर्वचनानुपपत्त्या व्या
प्तिनिर्वक्तुमशक्यतया च हेतुतावच्छेदकगर्भव्याप्यवत्तापरामर्श
वह्नेतुमान्यः तथा च व्याप्यवानिति शाब्दपरामर्शस्थले कथं अनुमिति

५२

रित्यस्वरसादाह न स्यादिति वह्निव्याप्यवान् इत्येवंरूपादिति वह्निव्याप्य
धूमवानित्येवंरूपादित्यर्थः प्रसिद्धादेवेत्येवकारेण मीमांसकाभिप्रेतज्ञा
नद्वयस्य व्युदासः व्याप्यंशे संशयात् पक्षधर्मतांशे संशयाच्च अनुमित्याप
त्तिवारणाय व्याप्यंशे निश्चयत्वं पक्षधर्मतांशे च निश्चयत्वं निवेश्यं नैयायिक
मते च व्याप्यंशे निश्चयत्वमनिवेश्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्व
नैव हेतुत्वमपेयते व्याप्यंशे संशयात्मकज्ञाने च विशिष्टवैशिष्ट्याविषयत्वा
भावेनैवापत्त्यभावादिति पूर्वमेवावेदितत्वात् एवं धर्मद्वयावच्छेदेन हेतु
त्वाकल्पनात् एकधर्मावच्छेदेनैव तत्कल्पनमित्यास्तां विस्तरेण तृती
यमिति अनुमितिकरणीभूतलिंगपरामर्शस्य तृतीयत्वं कथमित्यर्थः ॥

५३

प्रथममितिदृष्टांतेधूमदर्शनंतत्प्रथममित्यन्वयः ततइतिपर्वतेधूमदर्शना
नंतरंधूमोवह्निव्याप्यइतिस्मरणात्मकंव्याप्तिज्ञानंद्वितीयमित्यर्थः तद्विशि
ष्टेति व्याप्तिविशिष्टेत्यर्थः स्मृतायांव्याप्तौवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतइतिज्ञा
नमेवतृतीयमितिभावः केचित्तु दृष्टांतेधूमदर्शनं प्रथममित्यर्थः व्याप्तिज्ञा
नंदृष्टांतीयधूमस्यव्याप्तिमत्तयाज्ञानंद्वितीयमित्यर्थः तद्विशिष्टेति दृष्टांते
प्रागनुभूतव्याप्तिविशिष्टस्यहेतोःपक्षवृत्तित्वावगाहिज्ञानंतृतीयमित्यर्थः
इत्याहुः गौरवादितिलिंगपरामर्शत्वापेक्षयातृतीयलिंगपरामर्शत्वेनहेतुत्वे
गौरवादित्यर्थः इत्याहुः गौरवादितिलिंगपरामर्शत्वापेक्षयातृतीयलिं
गपरामर्शत्वेनहेतुत्वेगौरवादित्यर्थः ननुप्रामाणिकेगौरवंनदोषायेत्

५२

तत्राह व्यभिचाराच्चेति महानसादौ सिद्धिमत्त्वेपि सिसाधयिषाधीनानुमितेः

सत्त्वात्तत्र तत्तीयलिंगपरामर्शाभावेन व्यभिचारादित्यर्थः फलायोगव्यवच्छिन्नका

रणत्वं करणत्वमभिप्रेत्य परामर्श एवानुमानमिति केचित् एवं लिंगस्य परम

रणत्वं करणत्वञ्च मभिप्रेत्य परामर्श एवानुमानमिति केचित्

शेस्यानुमितिहेतुत्वे लिंगस्यापि तत्त्वं विशिष्टकारणता ग्राहकं प्रमाणमस्ति बाध

केविरोधपरस्यापि कारणत्वं गृह्णातीति न्यायेन विशेषणीभूतलिंगस्यापि कार

णत्वग्रहात् दण्डत्वादेरपि घटकारणत्वापत्तेः अन्यथासिद्धत्वनिवेशः नचान्यथासिद्धेरे

ववाधकत्वात् एवं विनिगमनाविरहेण लिंगस्यानुमितिकरणत्वमित्याशयवान्

र्थाः तदुभयमतं निराकुर्वन् स्वमतमाह सोयमिति व्यापारादिति फलायो

गव्यवच्छिन्नकारणत्वस्य च व्यापारवदसाधारणकारणत्वापेक्षया गुरुत्वे

नद्धयत्वादिति भावः यथा चैतत्तथा प्रत्यक्षपरिच्छेदे विवेचितं ननु यत्र परामर्शोत्तरसि
द्धेर्नाशस्तत्र अनुमितिस्तत्र योग्यविभुविशेषगुणनाशत्वावच्छिन्नं प्रति स्वोत्तरोत्पन्नगुणा
द्धनहेतुतया परामर्शस्याविसिद्धिनाशरूपव्यापारवत्त्वात्करणत्वसंभवत्येवेति चेदयं
जनयित्वैव यस्य यज्जनकत्वं तस्यैव तद्व्यापारत्वमिति नियमेन तज्जातीयेऽन्यत्र तथात्वा
संभवेन तस्यानुमानत्वांगीकारस्यासंभवितत्वादिति लिंगमिति अनुमितेः करण
मित्यनुपपत्तेः परामर्शव्यापारकमित्यनेन करणलक्षणसत्त्वं सूचितं भूतेति अ
तीतानागतधूमविषयकोऽयं च मानसो वह्निव्याप्यवत्त्वापरामर्शस्तत्रानुमित्यनु
त्पत्तेरित्यर्थः ननु तत्र तत्प्रागभावादीनामेव लिंगत्वमास्तामिति वाच्यं ते
षां तदा तद्व्याप्यत्वेनापरामृश्यमाणत्वादिति भावः ननु नीतलिंगस्थलेऽनुमि ५६

भत २

तस्य सत्त्वेनहि तुल्यमस्तु तत्राह अन्यथेति अनुमित्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्वावच्छेदेन
न तत्त्वमिति भावः अनुकारणत्वं कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कारणतावच्छे
दकसंबंधावच्छिन्नकार्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं तच्चातीता
नागतधूमस्थलेऽनुमित्यव्यवहितपूर्वं धूमासत्त्वेपि तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावस्यासंभवाद्दुर्लभमेव तथाहि न तावत् तादृशाभावो ध्वंसप्रागभावोभयतः त
योः संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे समाना
भावेन तथात्वासंभवात् तत्त्वेप्रमाणसत्त्वेवा एकविशेषवृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नप्र
तियोगिताकत्वे समानाभावेन तथात्वासंभवात् तत्त्वेप्रमाणसत्त्वेवा एकविशेषवृत्ति
सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसप्रागभावयोरनभ्युपगमात् धूमाधि
करणे तयोस्तथात्वासंभवात् नाप्यत्यन्ताभावः प्रतियोगिवद्ध्वंसप्रागभा

योरत्यंताभाववविरोधित्वादिति चेन्न तयोर्विरोधित्वेनानाभावात् अन्यथाग्रेतरा
ध्यामघटे रक्तरूपं नास्तीति प्रतीत्यनुपपत्तेः तस्याध्वंसादिविषयत्वे भूतभाविरक्त
व्यतिरिक्तघटवित्वापत्तेरिति एकत्र ध्वंसप्रागभावयोरत्यंताभावविरोधेऽप्यन्यत्रा
पि तयोस्तत्समानाधिकरण्यबाधकाभावः यद्वा नीतभा विधूमवत्यविधूमो ना
स्तीति प्रतीत्या धूमात्यंताभावसत्वेनानुमितिरूपकार्यसमानाधिकरणाभावप्र
तियोगितानवच्छेदकधूमत्वरूपकारणत्वासंभवान्न ज्ञाप्यमानं लिंगमनुमानमिति
दिक् ननु धूमवति धूमात्यंताभावसत्वेपि अव्याप्यवृत्तिक्रियादीनां संयोगादिकं प्र
तिहेतुत्वोपपत्तये कारणतावच्छेदकार्याधिकरणवृत्त्यभावत्वत्राभावि प्रतियोगि
कव्याप्यकरणत्ववृत्तित्वं वा हेतुमन्नात्रत्वविरोधित्वानि पामकसंबंधेनावश्यं विवक्षि

त्तियं एवं च धूमाधिकरणे धूमात्यंताभावस्त्वेति तस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावात्
भवत्त्वायत्त विरोधिता नियामकसंबंधेन ह[illegible]त्तित्वाभावाच्च न तादृशत्वं किंतु अन्य
एवं तादृशोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं धूमत्वेऽक्षुण्णमेवं न च धूमानधिकरण
काभावच्छेदेन धूमाभावोपि प्रतियोगिव्यधिकरण एवेति वाच्यं प्रतियोगिव्यधिक
रणत्वे हि न प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वेनाना
भावात् किंतु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं अन्योन्याभावस्य च व्याप्यवृत्तितया प्रति
योग्यधिकरणे न प्रतियोग्यनधिकरणत्वसंभवः अन्यथाऽव्याप्यवृत्त्यसंयोगत्ता
दवस्यादिति धूमाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् न चैवं गगनसंयोगा
दिनामपि घटकरणत्वापत्तिः लघुत्वकरीत्या तस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावादि

त°र्क°

५६

वाच्यम् अनन्यथासिद्धपदेनैव तद्वारणात् न च रासभादीनामपि तेनैव वारणे कार्यतावच्छेदकानियतपदवैयर्थ्यमिति वाच्यं स्वयमेव तावद्विनापि न च रासभसंयोगादिवत् लिंगस्याप्यन्यथासिद्धत्वमिति वाच्यं अन्यथासिद्धेरेकस्यानिर्विकल्पकत्वस्य तत्पारतन्त्र्यकिंभेदकूटस्यैव तद्विवेचनीयतया गौरवेण धूमादिकिंभेदानिवेशाद्विशिष्टकारणताग्राहकप्रमाणमस्तीति बाधके विशेषणस्यापि कारणत्वं गृह्णातीति नियमस्य साधकस्य सत्वाच्च अन्यथा इंद्रियसंयोगादीनां हेतुत्वे इंद्रियस्यापि हेतुत्वानुपपत्तेः एवं विषयतया लिंगविशिष्टज्ञानं कारणं ज्ञानविशिष्टलिंगं वेत्यत्र विनिगमनाविरहोऽपि तद्धेतुतासाधकः ननु परामर्शप्रमाणलिंगस्यानुमितिसामान्येन हेतुत्वं धूलीपटलादपि भ्रमानुमित्युत्पत्त्येन तत्र लिंगाभावात् न च प्रमानुमितौ तद्धेतुः अनुमितिसामान्ये तु परामर्श एव हेतुरिति वाच्यम् प्रत्यक्षसामान्ये यत्सा

५६

मान्यं प्रयोजकं तद्विशेषेण तद्विशेषस्यैवासतिबाधके प्रयोजकत्वात् परामर्शप्रमा
त्वस्यैवानुमितिप्रमात्वप्रयोजकत्वेवित्यादि तिचेन्न लिंगत्वेन तावेव व्याप्तिपक्ष
धर्मतावत्त्वं येन धूलीपटलेन तत्र स्यात् किंतु तद्धेतुत्वं तस्य च तत्राप्यस्तत्वादि
तिपक्षकिंचिदेतत् इत्याचार्यमतमखंडितं भवति मैवं कार्याधिकरणाव नियामक
प्रतियोग्यधिकरणतानवच्छेदकं कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्याधि
करणत्वस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वे सति कार्याधिकरणे सत्त्वं वकार
णत्वं पदार्थं तस्य वातीतानागतलिंगेऽसत्वादिति दिक् नवीनास्तु न हि वयं
लिंगज्ञानत्वेन कारणतां ब्रूमो येनोक्तनियमावकाशो विनिगमनाविरहो
वा भवेत् किंतु ज्ञानत्वेनैवेति न लिंगस्य हेतुत्वं व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञान

रूपपरामर्शात्मकविशेषसामग्रीविरहाच्च नच किंचिज्ज्ञानादनुमित्यापत्तिरित्यादुः
ननु यत्र विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन परामर्शादनुमितिस्तत्र व्याप्तिज्ञानस्य पराम
र्शद्वाराकरणत्वासंभव इत्यत आह साध्यज्ञानं वेति ननु साध्यत्वसिद्धिधर्मत्वादि
रूपतया गुरुतरा मत आह लिंगज्ञानं वेति लिंगनिवेशपिज्ञोरवादाह जन्यज्ञा
नेति जन्यपदं नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभाव इति नियममभिप्रेत्य तद
नंगीकारे तु नोपादेयमेवेति अतिप्रसंग इति परामर्शजन्यकालीनघटज्ञानादनु
मितिप्रसंग इत्यर्थः व्यापारेण परामर्शरूपव्यापारेण अतिप्रसंगनिरासात्
न चैवं घटज्ञाने पर्वतो वह्निमान् [illegible] जनकत्वव्यवहारापत्तिरिष्टत्वात् न
त्वानुमितित्वावच्छिन्नजनकत्वव्यवहारो न मन्मते इति चेत् तावतान्तत्त्याभावात्

५७

१ [illegible] जनकत्व [illegible]
२ [illegible] तिप्रसंगनिरासात् ३
१ [illegible]

नन्वेवं तावता परामर्शरूपव्यापारद्वारा ज्ञानमनुमितिकरणमिति सिद्धं तथा
च यत्र वह्निव्याप्यधूमवानिति स्मरणात्मकः परामर्शस्तत्रानुमितिर्न स्यात् परामर्श
स्य व्यापारकस्य ज्ञानस्य तत्राभावादित्यत आह ज्ञानपदमिति सविषयकेति तथा
च सविषयकत्वेन अनुमितिकरणत्वेन संस्कारस्यैव स्मरणात्मकपरामर्शद्वारा
संभवान्नानुपपत्तिरिति भावः तथा सविषयकत्वस्य ज्ञानत्वापेक्षया गुरुत्वेन ज्ञा
नत्वमेव जनकतावच्छेदकं न त्वोक्तानुपपत्तिः तत्रापि स्वजन्यस्मरणरूपपराम
र्शस्यैव व्यापारत्वसंभवादित्यभिप्रेत्याह पूर्वानुभव एवेति इयता ग्रंथेन अनुमान
स्वरूपं निरूप्य तद्विभागमाह तच्चेति अनुमानं अनुमितिकरणं ननु केवला
न्वयित्वमत्यंताभावाप्रतियोगित्वं तच्चेदं वाच्यं ज्ञेयत्वात् इत्यत्रोपपन्नावपि इदं

न॰ बा॰ वाच्यं घटत्वादित्यादेरन्यथात्वप्रसंगइत्यपारिभाषिकंकेवलान्वयिपदार्थमाह तत्रे
५८ तितद्युमध्येइत्यर्थः केवलान्वयिसाध्यकेतिविधेयकानुमितिजनकत्वेनत्वमित्य
र्थः इदं वाच्यं घटत्वादित्यत्रापिकेवलान्वयिवाच्यत्वरूपसाध्यकत्वान्ना
स्यव्याप्तिभावः साध्यविशेषणीभूतकेवलान्वयित्वंनिर्वक्ति तत्र इति अत्यंता
भावाप्रतियोगित्वंकेवलान्वयित्वमित्यर्थः नत्वेवमाकाशाभावादीनां केवला
न्वयित्वानुपपत्तिः आकाशरूपात्यंताभावप्रतियोगित्वादितिचेन्न वृत्तिमदत्यंता
भावाप्रतियोगित्वस्यविवक्षितत्वात् आकाशाभ्यन्तवृत्तिमदभाव इतिनदोष
ः केचित्तु घटाभावो नास्तीतिप्रतीत्याघटाभावाभावसिद्धावपिआकाशाभा ५८
वानास्तीतिप्रतीतिरभावात् आकाशाभावाभावमानाभावःप्रतियोगित्वं

स्वरूपसंबंधविशेष एव । ननु अभावविरहात्मत्वमिति नात्यन्ता
न्ताभावप्रतियोगित्वानुपपत्तिः । एवं च वृत्तिमत्त्वानुपादानेपि न क्षतिरि
त्याहुः । वस्तुतस्तु अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतावत्त्वं । संयो
गाभावादीनां केवलान्वयित्वोपपत्तये प्रतियोगिव्यधिकरणपदमत्र
निवेशनीयं । प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं चात्र प्रतियोग्यनधिकरणवृत्ति
त्वं । न तु प्रतियोग्यनधिकरणावृत्तित्वं । तथा सति अधिकरणभेदेना
भावभेदपक्ष एवात् । संयोगाभावस्य संयोगाधिकरणावृत्तित्वाभा
वेन तादृशाभावानां प्रतियोगित्वात् संयोगस्यापि केवलान्वयित्वाप
त्तेः । तथा च वृक्षे तु संयोगानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसंयोगाभा
वप्रतियोगित्वाभावान्नानुपपत्तिः । दूष्यं चाकारान्तररूपाभावस्यनि

तादृशाभावाप्रतियोगित्वाकाशे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं । आद्यप्रतियोगित्वे [illegible] ... तादृशाभावप्रतियोगित्वे प्रतियोगि [illegible]

प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावेनैवाकाशाभावस्य केवलान्वयित्वोपपत्तेर्वृत्तिमत्त्व
मत्यन्ताभावेन द्वेयं । न चैवमप्याकाशाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रसिद्ध्या
काद्यभावाधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावेनाद्यप्रतियोगिता [illegible] त्वस्याविव
क्षितत्वात् । अस्य चाकाशाभावसाधारणत्वात् । वृत्तिनियामकसंयोगादिरूपसंब
न्धिकरणसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक एवाकाशाभावः केवलान्वयी । तथा च वृत्ति
नियामकसंयोगेनाकाशप्रतियोगिकत्वाभावेनोभयाभावस्य त्वात् । सोपि प्रतियोगि
व्यधिकरणएवेति नातिव्याप्तिः । वृत्त्यं च वृत्तिमत्त्वमत्यन्ताभावेन द्वेयमेवाकाशा
द्यसाधनिकतत्प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावेनैवाकाशाभावस्य केवलान्वयित्वोप
पत्तेरिति । तादृशाभावप्रतियोगित्वे सति वृत्तिमत्त्वेनानतत्त्वं इति दिक् ॥ न च एवं दृश्यम
[illegible] नन्वभिधाविषयत्वं अभिधेयत्वं अभिधानाचास्माक [illegible] दृश्यम [illegible]
दृश्याकारके [illegible] चास्माकं निन [illegible] स्माकं नमादनाद्यो [illegible] विषयत्वं [illegible]

तादृशेष्टविषयत्वं वा । तन्न । तत्र । नाद्यः । यावदिष्टविषयत्वस्य कुत्राप्यसत्वात् । न द्वि-
तीयः । अस्मदीय यत्किंचिदिष्टविषयत्वस्य सर्वत्रासत्वादित्यत आह । अभिधेयत्वमि-
ति । भगवदिष्टतायाः सर्वविषयकत्वेन तद्विषयत्वस्य सर्वत्र सत्वादिति भावः । एतदेवोपपा-
दयति । नन्विति । तादृशज्ञानेच्छाविषयत्वं वेत्यर्थः । अभिधेयस्य तादृ तादृशेष्टस्वरूपज्ञा-
नेच्छान्यतररूपत्वे विषयतासंबंधस्य वृत्त्यनियामकत्वेन तद्वृत्त्यभिधेयत्वमित्यस्याधेयत्वा-
वगाहि प्रतीत्यनुपपत्तेः । तादृशज्ञानेच्छान्यतरविषयत्वरूपत्वमेव तस्याभिहितमिति ध्ये-
यम् । ननु सामान्यतस्तत्पदजन्यत्वप्रकारकतत्तद्बोधविशेष्यकेच्छाविषयत्वमेको
धर्मस्तस्य च सर्वसाधारणत्वस्याभावात् । किंतु विशिष्य घटपदजन्यत्वप्रका-
रकघटबोधविशेष्यकेच्छाविषयतादिकमेव तत्तत्प्रत्येकं तदेवतान्यमीत्यत आह ।

अनुमा०

तर्क०

वस्तुयदृति । तथा च वस्तुपदमन्यत्वप्रकारककत्वबोधी विशेष्यकेछुपविषयत्वं सर्वदेशा
धारणासंभवत्वेनैवेति नो कानुपपत्तिः इत्यर्थः । अनवद्यज्ञानविषयत्वादिति । प्रमेयत्वादि
सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यास्मदादिज्ञानविषयत्वस्यापि केवलान्वयित्वं इत्यपि बोध्यं ।
अनुमितिं प्रति साध्यसंदेहरूपपक्षतायाः कारणतया केवलान्वयिसाध्यकस्थले सं
देहाभावेनानुमितिसामग्र्यभावान्नेदमनुमानमिति मीमांसकमतं दूषयति । स
मर्थितमिति । पक्षताया हेतुत्वे युक्तिमाह । यत्रेति । साध्यवत्त्वेनेति । संदिग्धसाध्य
धर्मत्वं पक्षत्वमिति प्राचीनलक्षणस्य यदि संदेहविषयीभूतसाध्यवत्त्वमित्यर्थः । तदा
अतीतादौ नागतसाध्यकानुमितेरुच्छेद इति साध्यप्रकारकसंदेहविषयत्वमेव पक्षत्व
मिति भावः । कृतकस्य मितिमिति । न चायं न पूर्वोक्तविभाग इति भावः । सिषाधयिषेति । साध्य
निश्चयस्य सिषाधयिषाविरहेण वैशिष्ट्यमेककालावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वं ...नभिन्नकाली

अनु

४

।।६०।।

न पुरुषान्तरीयसिषाधयिषाविरहसत्त्वेपि सिषाधयिषाधीनानुमित्यनुपपत्तिरिति
केवलान्वयिनि पक्षतामुपपादयति। साध्येनाद्(?)रहेपि केवलान्वयिसाध्यकस्थलेपि
संशयं यदनन्तरं पक्षतेत्याशयः। संशयं विनेति। घनगर्जितेन मेघानुमानस्थलदृष्टा
दिग्यत्र नासंशयोक्तिस्तत्रापि लिङ्गदर्शनेन व्याप्तिस्मरणादिना तत्क्षणात्ततस्यानुमित्य
व्यवहितपूर्ववर्तित्वमितिभावः। ननु साध्यनिश्चयेऽप्यनुमित्यनुत्पत्त्या साध्यनिश्चयाभावस्यै
न ५ व पक्षतात्वमस्तु कृतं तत्स्यजन्यनाह। साध्येति। विशिष्टमिति। सिषाधयिषाविरहवि
शिष्टत्वं साध्यनिश्चयविशेषणमित्यर्थः। विवक्षितेन दोषद्वयं[illegible]हेतुः। तत्त्वेति। वि लु ७
शेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः। तत्राप्यस्त्येवेति भावः। सिषाधयिषाविरहा
[illegible]भावस्य सिषाधयिषाया एव पक्षतात्वे सिषाधयिषाया अन्यकालेऽसत्त्वेऽपि साध्य
५ निश्चयेऽनुमित्यनुत्पत्त्या विशिष्टाभावनिवेशेन विशिष्टाभावस्यैव पक्षतात्वमवश्यं। ननु

म०ऊ०

तर्क०

पर्वतो द्रव्यकवह्निविधेयकानुमितिं प्रति सिषाधयिषाविरहविशिष्टवह्निप्रकारकपर्वतवि
शेष्यकनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावरूपपक्षतायाः हेतुत्वे पाषाणमयो वह्निमान् पर्वतस्ते
जस्वी स्यादिति वह्निप्रकारकपर्वतविशेष्यकनिश्चयसत्त्वे पर्वतो वह्निमानित्यनुपपत्तिः।
एवं पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वे द्रव्यं वह्निमत् पर्वतो द्रव्यवानित्यनुमित्यनु
दयापत्तिः इत्यत आह संक्षेप इति। पर्वतत्वावच्छिन्ने द्रव्यत्वानिरूपितवह्नित्वावच्छि
न्नविधेयताशालिसंयोगसंसर्गकानुमितिं प्रति पर्वतो द्रव्यकवह्निविधेयकानु
मितिगोचरेच्छाविरहविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छि
न्नप्रकारतानिरूपितसंयोगनिष्ठसांसर्गिकविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्ना
भावत्वेन हेतुत्वान्नोक्तानुपपत्तिः इति भावः। अत्र च घटानुमितीच्छासत्त्वे पर्वतो व
ह्निमानित्यनुमितिवारणाय पर्वतो द्रव्यकवह्निविधेयकानुमितिगोचरेच्छात्वेन ॥८१॥

दृढेच्छायाः सिद्धेः। अनुमितिर्जायतामित्यननुगतेच्छानां तत्तदिच्छात्वेन पर्वते वह्नि-
मनुमिनुयामित्याद्यनुगतेच्छानां तु पर्वतो द्रव्यवत्त्वप्रकारकतानिरूपितवह्निवि-
धेयकत्वप्रकारताकानुमितिमितिगोचरेच्छात्वेनोत्तेजकत्वं बाध्यं तत्तु सर्वसाधा-
रणपर्वतो द्रव्यत्वरूपवह्निविधेयकानुमितिगोचरेच्छात्वेन तत्तद्व्याप्तिघटानुमिति-
सामग्र्यसत्त्वे पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वे अनुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वे वह्न्य-
नुमित्यापत्तेः। सिद्धप्रतिबंधीनतद्घटानुमित्युत्पत्त्यापि इच्छायाः विषयसिद्ध्यादू-
र्ध्वापत्तेरयोगात्। नानातत्तदिच्छात्वेनोत्तेजकत्वे त्वन्यानुमितिसामग्र्यसमव-
धानकालीनानामेव तथाविधेच्छानामुत्तेजकतया घटानुमितिसामग्रीकायाः
तस्याः अनुत्तेजकत्वात्। अननुगतेच्छानामनुबाधकाभावात्। पूर्वोक्तानुगतरू-
पेण चोत्तेजकत्वमिति। न च धूमपरामर्शसत्त्वे पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वे

तर्क०
टि०

मन्यान्वालोकेनवह्निमनुमिनुयामितीच्छायांपर्वतोवह्निमानित्यापत्तिरिति चेन्न।धूम
लिंगकानुमितित्वावच्छिन्ने धूमलिंगकत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वेन हेतुत्वात्
एवंरूपतो कश्चित्सिद्धलेपि तदुक्तंदीधितिकारेण।लिंगविशेषेणापिनियंत्रितंपक्षतात्व
मिति।अथ वह्निव्याप्यधूमवान्वह्निव्याप्यालोकवांश्चपर्वत इति समूहालंबनात्मक
परामर्शकालेसिद्धिसत्वेऽपि।लोकेनवह्निमनुमिनुयादितीच्छाकाले धूमलिंगकानु
मित्युत्पत्यातस्याश्चधूमपरामर्शजन्यत्वेनधूमलिंगकत्वात् एवं धूमलिंगकत्वप्र
कारकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपकारणाभावात्व्यभिचारः।इत्यालोकपराम
र्शविशिष्टालोकलिंगकेच्छाया अपि तत्रोत्तेजकत्ववक्तव्यत्वात्।। एवंरूपलिंगकपरा
मर्शविशिष्टरूपलिंगकेच्छाया अपि एवंविधधूमलिंगकेच्छायाः अपि धूमपरामर्शवि
शिष्टायाः एवंलाघवेनोत्तेजकत्वेन एकएवानुमितिपक्षतयोः कार्यकारणभाव इति ॥८२

स्थामर्दने पक्षतायाः कारणत्वे मानाभावादिति चेन्न। तथा वह्निहीनत्त्र हृदोऽयम्
इत्याकारकबाधेन धूमलिङ्गकवह्निविशिष्टेयत्तद्धृदत्यानुमितिप्रति धूमलिङ्ग
कत्वादिवह्निविशिष्टसिद्ध्यभावस्यापगमात्। उक्तस्मरणकाले वह्निव्याप्यधूमलि
ङ्गकत्वादिवह्निविशिष्टसाध्यविशिष्टानुमितेरुत्पत्त्या व्यभिचाराभावात्। न चा
लोकेनैव धूमलिङ्गकत्वादिवह्निविशिष्टसिद्ध्यभावं विनापि यादृशसामग्रीव
लात् धूमलिङ्गकानुमितिरुत्पत्त्यानादृशसामग्रीबलात् धूमलिङ्गकपरामर्श
कालीनसिद्धिसत्त्वेऽप्यनुमित्यापत्तिरिति निवाच्यम्। धूमलिङ्गकत्वादिवह्निविशिष्टसि
द्ध्यभाववद्धूमपरामर्शघटितसामग्रीकाले लोकलिङ्गकत्वादिवह्निविशिष्टसिद्ध्य
भावालोकपरामर्शोभयघटितसामग्र्यास्तत्तत्स्वेव तत्र नियामकत्वात्। आलो
कलिङ्गपरामर्शविशिष्टत्वाल्लिङ्गकत्वानामुत्तेजकत्वेनावश्यकत्वात्तत्र भावकूटस्य

तर्क॰

कत्वनिवेशो न संभवि यो विरोधयाविरोध्यभावविनिगमनाविरहप्रसंगात् । नन्वनुपदेतो
द्दूषकतावच्छेदकवह्निविधेयकानुमितित्वप्रतिबंधकीयव्याप्तिप्रकारतानिरूपिततद्विरोध्यतावच्छेद
कीभूतधर्मे वह्निलिंगकत्वप्रकारकत्वस्य सामानाधिकरण्येन संबंधेन वह्नि
व्याप्यवत्तानिर्णयविशिष्टत्वात् सिषाधयिषातद्विरहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वेन
कारणत्वे एकरूपेणोपस्थित्या उक्तैकत्वं न तु लिंगभेदेन समूहालंबनस्थले
धूमालोकपरामर्शविशिष्टालोकलिंगकानुमित्याः एवं तथात्वेन व्यभिचारानव
काशात् इति चेन्मैवं । न व्याप्यनुमितिजीयत्वं तद्दूत्यननुगतेश्चानुगमक
रूपाभावेन तत्तद्विशिष्टाभावकूटस्यैव एकत्र निवेशनीयत्वे प्राप्ते सामिध्यो विरो
ध्यविरोध्यभावे विनिगमनाविरहात् अवच्छेदकतायाः व्यासज्यवृत्तित्वस्य
च विरहत्वात् । तस्मात् तल्लिंगपरामर्शकालीनतत्तद्विशिष्टाभावनिवेशेन तत्त
ल्लिंगभेदेन पक्षतायाः हेतुत्वमेवोचितमिति दिक् ॥ केवलव्यतिरेकिलक्षणं ॥ ६६ ॥

असत्त्वपक्षेति। सिद्धासिद्धिव्याघातेनाह। तत्त्वं चेति। असत्त्वपक्षं तत्त्वं चेत्यर्थः। पक्षा
नितिरिक्तेति। अनिश्चितसाध्यसाधनसहचारकत्वे वृत्तिस्वरूपकीर्तनेन तु विवक्षि
तं। तथानिवेशो वैयर्थ्यात्। किंतु अनिश्चितसाध्यकत्वं साध्यसाधनयोः रूपस्यै
रूपपिनीत्वयोः। ननु तत्र साहचर्यसत्त्वे पिण्ड्यमात्मकं तन्निश्चयसत्त्वात्। नानिश्चि
तसाध्यकत्वे अनेनाह। निश्चीयते चेति। साधनसहचारनिवेशप्रयोजनाभावे
न तदनिवेशे यानिश्चितसाध्यकत्वमेव न तदस्तु तत्पक्षानितिरिक्तवृत्तिविशेषणेनेति।
शकते। नचेति। एवकारेण पक्षानितिरिक्तवृत्तेः स्यव्यवच्छेदः उन्नेयति। [illegible] विशि
प्रत्यक्षत एवेति। घटोऽनत्यादि इति प्रतीतेः। न च परमाणुसंसर्गाभाववत्। अतीं
द्रियप्रतियोगिकत्वेन कथं इतरभेदः प्रत्यक्षः योग्यानुपलब्धिविरहात्। [illegible]नेपि
णावभेदान्योन्याभावोपि न प्रत्यक्षः। किंतु वायुर्वा नेति चेत्। तस्य लिंगग्राह्योपि [illegible]
त्वादिनिवाच्यम्। न किंतु यत्र तत्त्वमुपलब्धिविरोधितदभावस्यैव योग्यत्वात्। ननु घं

द्विधक प्रतियोगिकस्येव अन्यथा अव्यपरमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहापत्तेः। पिष्टान्तर भेदस्येव तरभे
दस्यापि प्रत्यक्षबोधप्रसङ्गः। निश्चितत्वादिति। तदुपादाने घटस्य पक्षत्वात्। तन्निश्चये पिपद्ता
सिद्धिः। अनिश्चितसाध्यकत्वमकत्यवेति भावः। पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नादिति नोत्वेचात्र पक्षतानिष्कलं
बोध्यम्। तावता घटादेरप्यपि यत्किंचित्पक्षतासिद्धिः केवलादुक्तो दोषः। अन्यथेति। घटादावितरभेदनिश्च
यकृत्स्ये। न तद्घटितेति। साध्यघटितेत्यर्थः। विशिष्टबुद्धिः प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुतया साध्य
ज्ञानं विना साध्यघटितव्याप्तिज्ञानासंभवात् इति भावः। साध्यनिश्चयो तु इतरभेदनिश्चयेन
स्य घटस्य। पक्षत्वमिति। सिद्ध्यभाववत्त्वादिरूपपक्षत्वमित्यर्थः। घटे इतरभेदनिश्चयेन तरभे
दानिश्चयानावरूपपक्षताभावात्कथं पृथिवीसामान्यस्य पक्षत्वमिति भावः। पृथिवीत्वेति। पक्षता
वच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यासिद्धेरेव प्रतिबंधकतया प्रकृतेपि पृथि
वीत्वसामानाधिकरण्येन घटादावितरभेदनिश्चयेपि पृथिवीत्वावच्छेदेनानुमितेर्न क्षतिरिति
भावः। नत्वेवमप्यनतः सिद्धसाधनस्य दूषकत्वविलोपप्रसंग इति भाव्यम्। पक्षतावच्छेदकैकत्वे ॥६४॥

न[illegible]कत्वस्य च वाच्यत्वात् । पक्षतावच्छेदकनानात्वे च तत्तत्पक्षकत्वांगीकारात् । [illegible]नि
असम्भवे [illegible] अनित्या इति बुद्धेरुद्देश्यतायाः सिद्धेरुभयधर्मावच्छेदेनानित्यत्वानुमि
तिरिति तदवच्छेदेनैव पक्षत्वेति सिद्धेतरभेदनिश्चयाभावरूपपक्षताविरोधित्वादित्यर्थः । विरो
धित्वे च सति [illegible] । इह घटेष्विति । पृथिवीत्वावच्छेदेनेतरभेदनिश्चयः
[illegible]नित्यत्वादित्यत्र पृथिव्यामित्यर्थः । तन्निश्चयदशायामितरभेदनिश्चयाभा
वादित्यर्थः । मूले [illegible] योग्यतया [illegible] तत्र तस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् । [illegible]
त्वस्य पृथिवीत्वसमानाधिकरणत्वेन निश्चयसत्त्वेपि [illegible]वच्छेदकावच्छेदेन निश्चयाभावस्य
[illegible] पक्षत्वमव्याहतमेवेति भावः । इह च घटादौ पृथिवीत्वेनेतरभेदनिश्चयम
भिप्रेत्य [illegible] पृथिवीत्वेन तत्रेतरभेदनिश्चयेन पृथिवीत्वेन तदनिश्चयात् । पृ
थिवीत्वधर्मितावच्छेदकानुमितेस्तत्राबाधकाभावः । ननु [illegible] मितावच्छेदकानुमितेन [illegible]
मान[illegible] सिद्धेः [illegible]प्रतिबन्धकत्वादिति [illegible] । [illegible] इति । व्यतिरेकयोः साध्याभावहेत्वभा
वयोः [illegible] । [illegible] इति । अन्वयव्याप्तिगृहीते इत्यर्थः । लाघवेनानुमितिसामान्ये

टि०दी०प०

॥ दृष्ट ॥

...न्वयव्याप्तिज्ञानस्येव हेतुत्वादिति भावः ॥ न च व्यभिचारे तत्र व्याप्ति [illegible] ॥ न तावता व्याप्ति व्याप्ति [illegible]
[illegible] विनिर्णयविरोधिव्याप्तिग्राहकदित्यत्र भेद ज्ञानं [illegible] न्यकालेप थिव्यापि तत्र भेद ज्ञाने तत्र
ह [illegible] कानुमितिः [illegible] ॥ तत्र व्याप्ति [illegible] तत्र भेद ज्ञानसत्वे तादृश [illegible] थिवी
तत्र भेद ज्ञानसत्वे अनुमितेरनुदयप्रसङ्ग इति भावः ॥ [illegible] न्वयव्याप्तिज्ञान [illegible] अनुमितिहेतु
[illegible] व्याप्तिज्ञान [illegible] ॥ तदनुपादेय [illegible] ॥ [illegible] [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ज्ञानविषय [illegible] सहचार ज्ञानविषय [illegible] व्याप्तिज्ञान [illegible] अन्वय [illegible] हेतु [illegible]

व्या०

[illegible] भावत्व [illegible] सामानाधिकरण्य [illegible] न्वयव्याप्त्य [illegible] घट [illegible] व्याप्ति [illegible] तत्
[illegible] ज्ञान [illegible] व्याप्ति [illegible] हेतुत्व मिति [illegible] ज्ञान [illegible] सहचार ज्ञान [illegible]
सहचार ज्ञान [illegible] हेतुत्व मिति [illegible] ॥ [illegible] न्वयव्याप्ति [illegible] सहचार [illegible]
व्याप्ति [illegible] ज्ञान [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] अन्वयव्याप्तिज्ञाने [illegible]
[illegible] व्यतिरेक सहचार ज्ञान [illegible] न्वय [illegible] व्यतिरेक [illegible] ॥ [illegible] न्वयव्याप्तिज्ञा
न [illegible] अनुमिति [illegible] हेतु [illegible] ॥ [illegible] न्वय सहचार ज्ञान [illegible] व्याप्तिज्ञान ॥ दृष्ट ॥

मूल

हेतुत्वान्मेव वानुमितिसामान्ये हेतुत्वमित्युक्तौ । विनिगमनाविरहात् । न चैवमन्वयव्याप्त्यवगाहि
व्याप्यवत्तापरामर्शादनुमितेरनुपपत्तिः इति वाच्यम् । भवतामिव मन्मते दाहाव्यापकीभूताभा
वप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीति व्यतिरेकव्याप्त्यवगाहिपरामर्शादनुमित्यनुदये प्राप्ते
ऽस्मन्मतेऽपि तत्र तदनुत्पादस्येष्टत्वादिति । तन्न । अन्वयव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवस्यैव विनि
गमकत्वात् । तथाहि । व्यतिरेकयोर्व्याप्तिरभावनिष्ठा धूमे तद्वृत्तौ यद्यय व्यापकीभूताभावप्रति
योगिकत्वसंबन्धेन स्वनिरूपकाभावप्रतियोगित्वसंबन्धेन वा । तथा च एतादृशगुरुतरसंबन्धे
न व्याप्तिविशिष्टधूमवत्तावगाहिपरामर्शत्वेन हेतुत्वे गौरवं । सामानाधिकरण्यघटितस्यान्व
यव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे स्वनिरूपकसंबन्धेन वह्निनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तानि
श्चयस्य च तत्त्वमिति लाघवम् । किं चैवं साध्याभावाप्रसिद्ध्या व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानासंभवेन केवलान्वय्यनु
मानोच्छेदप्रसंग इति दिक् । अन्वयव्याप्तिज्ञानमिव व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमप्यनुमितिहेतुः । न चैवं केवला
न्वयिनोऽनुरोधेनान्वयव्याप्तेर्हेतुभावेनान्वयव्याप्तिज्ञाने नैतावतापि तस्य पृथक्कारणत्वकल्पने गौरवं
दुर्निवारमिति वाच्यम् । इदं मम भेदज्ञानगम्यकालेऽनुमानवाधकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादि

व्यक्षाम

नुमिस ३
१

परामर्शोत्पत्तिरभेदविरोधिकानुमितिः स्वातन्त्र्यात्तत्र भेदज्ञानसत्त्वेनाद्यपरामर्शोत्पत्तिरभेदविशेषणायाअ
नुमितेः स्वाभामप्रसंगेन तद्धेतुत्वस्यान्याय्यत्वात् प्रामाणिकत्वोपपत्तिर्वक्तव्यबोधे दोषाभावात् । नन्वेवं परस्परम
त्रैकोपि परस्परस्याकांक्षामीमांसादर्शनात् परस्परं जन्यानुमितौ न यावद्व्यभिचार इति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकेऽन्वयस
हेत्वारज्ञाने व्यतिरेकसहचारज्ञानयोः अन्वयव्याप्तिज्ञानहेतुत्वे व्यभिचारस्वारस्याभावविहितोऽन्त
न्वनिश्चयः इव मन्मतेपि परस्परजन्यानुमितौ व्यभिचारस्वारस्याभावविहितान्तरस्य निवेशनीयत्वादि
तिकान्वयव्यतिरेकाभ्यामुभयविधेयकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वमिति मणिकारमतं दूषयति ।
साध्याभावव्याप्यत्वादिनानुमितिः । साध्यविधेयकानुमितिः । ननु हेतुत्वाभावनिरूपितसाध्याभावनिष्ठव्या
प्तिज्ञाने हेतुत्वाभावविधेयकानुमितिप्रतिकूलत्वं व्यापकतावच्छेदकरूपेण व्यापकस्यैव भाननियमात् ।
अन्यथा तु व्याप्तिज्ञानात् घटानुमित्यापत्तिः इत्याशंकते । नन्विति । किन्त्वयं व्याप्तिग्रहात् । अन्यनिरूपि
त व्याप्तिज्ञानात् हेतुत्वाभावनिरूपितव्याप्तिज्ञानात् इति यावत् । अन्यानुमितिः । साध्यविधेयकानुमितिः
तान्वयव्याप्तिज्ञानस्य साध्यविधेयकानुमितिजनकत्वे बाधकाभावादित्यत आह । कालिकप्रसंगात् । घट
निरूपितव्याप्तिज्ञानात् घटविधेयकानुमितिप्रसंगात् इत्यर्थः । पक्षधर्मितेति स्वाश्रयव्यापकीभूताभा
व प्रतियोगित्वेन साध्याभावनिष्ठव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तावगाहिनिश्चय इत्यर्थः । सानुमापक इति ।

॥६९॥

मत्वाव्यवहितानन्तरानुमितिजनकत्वं लिङ्गपरामर्शत्वं । व्यापकतावच्छेदकरू-
पावच्छिन्नहेतुपरामर्शः । व्याप्तिरूपा व्याप्यवह्निमान्पर्वत इति ज्ञानानुमितिजनकत्वे एवं तु ... । ननु पक्षतायां
या । अप्रकारकज्ञानानिति त्रिविधमनुमानं अन्वयव्याप्त्यापि विवक्षितत्वात् । पक्षवत्तद्व्यवहार । ननु व्यतिरेकेणैव विशिष्ट
तेरपरामर्शानुपपत्तिरित्यत्र परामर्शत्वाभिधानेऽपि विवक्षितत्वात् । अन्वयसहचारग्रहात्तद्व्यतिरेकसहचा
रः स्यादनन्वयसहचार ... व्याप्तिग्रहः अनुपपत्तिः । अत्र साध्याभावाद्धेतुपदेन सुहृदुपदेशः । किं च व्यतिरेकिग्रहणेन व्यतिरेकि
रः स्यात् व्याप्तिग्रहायोग्यतेत्यत आह तदनुपपत्तिहेतोः । ... तत्र व्यतिरेकिण्यापि अनुमानमुक्तम् ... । किं च केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिण्योः तृतीयः । पक्षसिद्धानु
द्रष्टव्यमिति । अन्वयव्यतिरेकि कथं तदुपपत्तिरनुमान इत्यत्र श्रुतिः । केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोरनुपपत्तेः । पक्षसिद्धानु
मानमिति । विवक्षितमानुमानं मानान्तरत्वार्थः । किन्तु अन्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवलान्वयित्वं ।
व्यतिरेकसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवल [illegible] व्यतिरेकित्वं । उभयसहचारगृहीतव्याप्तिक
त्वमन्वयव्यतिरेकित्वं तृतीयविशेषस्य व्याप्तिकेवलान्वयित्वं केवलव्यतिरेकित्वं दुष्टं चेत् । ननु एवं विभ
क्तव्याप्यनानुपपत्तिरसंकरेणोपपाद्यं स्वसंकरादिकमिति । अत्र पक्षवाहुल्यसंदेहेऽपि प्राहुः । नन्विदं ज्ञायमानलिङ्गस्यानु
मानवादिनैव तदुपपन्नं । ननु लिङ्गज्ञानस्यानुमानत्वं नयं । अत्र पक्षानुमानपदमेवात्र बहुव्रीहिसमासविहितं
ज्ञानं वस्तुनीति चेत् । तृतीयानुमानत्रिविधमित्यस्यानुमितिजनकलिङ्गज्ञानविषयीभूतलिङ्गत्रिविधमित्यर्थः ।
न वानुमितिकरणीभूतविभागो विवक्षितः लिङ्गस्य त्रिविधत्वोत्कीर्तनमसङ्गतमिति वाच्यम् । केवलान्वयिना

तर्कदी०

॥ ९६ ॥

ध्यकानुमितिजनकत्वं केवलव्यतिरेकिसाध्यकानुमितिजनकत्वमन्वयव्यतिरेकिकलिंगानुमितिजनकत्व
मेदनचिह्नज्ञानस्य त्रिविधत्वेन लिंगस्यापि त्रिविधत्वं सम्भवति । अनुमितिलिंगज्ञानस्य त्रैविध्यं लिंगस्यानु
तद्विषयत्वेन वा । केवलान्वयिसाध्यकानुमानमित्यस्य च केवलान्वयिसाध्यकानुमितिजनकज्ञानवि
षयत्वमर्थः । पक्षसपक्षवृत्तित्वे सति निश्चितसाध्यकत्वमिति तस्य पक्षावृत्तित्वे सति निश्चितसाध्यकानुमितिजन
कज्ञानविषयत्वं तदर्थः । उभयान्यतरस्यैव केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिसाध्याभिन्नत्वमात्रविधेयकानुमि
तिजनकज्ञानविषयत्वमर्थः । एवं हेतावभिहिते तद्दूषकस्यापि ज्ञानविषयत्वेन हेत्वाभासमभिहितम् तदर्थं
तिनस्यापकत्वेन केवलं सिद्धान्ताभिहितत्वेन निर्णयविजयरूपकार्यकारित्वात् प्रसंगाद्धेत्वाभासान्निरूपयति । ए
तेऽपि । तदाभासाः हेत्वाभासाः हेतुवदवभासमानास्तद्भिन्नयोगात् दुष्टधर्मा वा हेत्वाभासपदवाच्यद्वितीयोऽयं ।
अनुमितितत्कारणान्यतरप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वं हेत्वाभासत्वं । बाधे तद्भावव्याप्यवत्ताज्ञा
नादीनामसाहचर्येऽपि वाऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् बाधसत्प्रतिपक्षयोः लक्षणसमन्वयः व्यभिचारज्ञानादे
नान्ययुमितिकरणज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिप्रतिबन्धकत्वेन तद्विषयत्वेन व्यभिचारादेर्हेत्वाभासत्वमपि ॥ सं
न च व्यभिचारादिज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं विहायानुमितिकारणान्यतरत्वेनोक्तं न च तद्द्वे ॥ ९६ ॥

नोऽर्थवान्नु किं तन्निष्ठनिरूपितेन व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमेव सामान्यनिरुक्तिवाच्यम् । धूमप्रत्यक्ष
त्वे कालिकसंबन्धेन वह्निव्यभिचारित्वज्ञानकालेऽनुमित्यनुदयप्रसङ्गात् । न च तद्धर्मावच्छिन्नत्वे
न कानुमितिप्रति तद्धर्मावच्छिन्नविषयकव्यभिचारज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । [illegible]
साध्यता दृशिरोधितज्ञानस्य जनकज्ञानविघटकत्वेनैव विरोधित्वाज्ज्ञाने चैव धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञान
काले भिन्नविषयादितन्न्यव्यभिचारज्ञानकालेऽप्यनुमित्युत्पत्तेरिति वाच्यम् । दृष्टान्ते तदुक्तकरणे
[illegible] किमासिध्यान्व्यभिचारादिभ्रमप्रमादार्थानिप्रसंगात् । यथार्थेति । विभजते । न केवलेति । न च विवि
धसव्यभिचारनिरुक्तेर्यथार्थेति । [illegible] साध्याभाववद्वृत्तित्वमिति वक्ते । धूमाभाववद्योगोलकवृ
त्तित्वेन धूमवान्वह्नेरित्यादेः लक्षणासंभवेऽपि । कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र कपिसंयोगाभा
ववद्वृत्तित्वादेः तद्व्यक्तत्वमव्याप्तितन्नापत्तिः । प्रतियोगिव्यधिकरणपादिति वैयर्थ्यापत्तिर्गोचरमिति
न स्यादित्याशयः । [illegible] भावे [illegible] व्याप्यवृत्तित्वात् न दोषः । न च [illegible] कपिसंयोगिघटो भवत्यभेदव्यावरण
स प्रतियोगि [illegible] व्यधिकरणपदनिवेशो वह्निनिवृत्तिमितिवाच्यम् । साध्याभावेऽवृत्तित्वावच्छिन्नसाध्यव्यावृत्ति
न्नप्रतियोगिताकत्वे [illegible] लक्षणस्यापि लक्षणात् । नहि कपिसंयोगत्वावच्छिन्नवदन्यत्वमेतद्वृक्षत्वमि

ग्रा॰म॰ २

वन्ह ३

त॰ दी॰ प्र॰

॥ ९८ ॥

मियदिशान्योन्याभावव्याप्यवृत्तित्वविनाश्यते। न चापि प्रयोगयन्नित्यस्यैव बाधकेन निवेशनीयत्वा
त्प्रतियोगिवैयधिकरण्यापेक्षया लाघवस्य स्फुटत्वात्। अन्यद्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्व
वादिस्थलविशिष्टसत्तायाः नातिरिक्तत्वेन सत्तायाः द्रव्यभिन्नगुणादिवृत्तित्वात् व्याप्तिप्रसंगादूतिवाच्यं।
साध्यवदन्यनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य तदर्थत्वात्। अन
वच्छिन्नसत्ताया जातित्वाद्द्रव्यत्वादिमान्। यघटान्योन्याभाववान् व्याप्यवृत्तेः। तादृककपिसंयोगे एतद्वृक्षत्वाव
च्छिन्नवृत्तिकालिके धर्मिनिष्ठगुणवृत्तित्वनिवेशाद्वृत्तिगोत्वमित्यत्र व्यभिचारः। साध्यसामानाधिकरण्येति। सा
ध्याधिकरणवृत्तित्वमत्र साध्यसामानाधिकरण्यं। ननु साध्याधिकरणवृत्तित्वे। कस्यचिदपि वृत्तेरव्याप्तिः
नाधिकरणवृत्तित्वमत्वादिसामानाधिकरण्यस्य धर्मेऽपि सत्त्वेन वह्निमान् धूमादित्युदा

३

हरणे प्रसिद्धसमवायेन वृत्त्यैवाव्याप्तिः तेन नसम्बन्धेन तदधिकरणत्वविशेषण
तावच्छेदकसम्बन्धेनैव तदधिकरणत्वव्याप्यसम्बन्धेन वृत्तित्वं तस्य वृत्तिनियामककाल
संयोगादिना वृत्तित्वं विशेषेण तत्सामानाधिकरण्यमादाय धूमादावतिव्याप्तिः तन्त्रधर्मसामान्येन वृत्ति
त्वोक्तेस्तु धूमवदन्यावच्छेदकत्वाधिकरणादिसम्बन्धेन धूमवह्निमानद्वृत्तिगगनादिरेव न ॥ ९८ ॥

१ आह्नि

२८ न्याय०

साध्यस्यापि कदाचित्पक्षत्वं नानुपपन्नं भवतीति सम्भवात् । न तस्य साधारण्येऽपि निश्चयः । तत्साधारण्यानाधिकरण

पक्षवृत्तित्वेऽपि हेतुत्वे तावदेव सपक्षवृत्तित्वं न सम्बन्धनिश्चितेना तत्र कश्चिदसाधारणसंबन्धविकल्पः कारिसम्बन्धनासाधारणी

विकल्पितं साधारणासाधारणत्वे साधारणत्वे तत्तन्तवादपक्षपक्षसपक्षवृत्तिता पक्षमात्रवृत्तित्वं विपक्षविपक्षमा

साध्यसाधारणत्वं तत्र साधारण्यसाधारणत्वापक्षासाधारणानुपपत्तेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वात्तदनुमितिप्रतिबन्धकत्व

मसाधारणत्वविकल्पविशेषः । असाधारणत्वाश्रयाणां निश्चितसाधारण्याद्यन्यतमनिश्चितसाध्याभाववत्पक्षतावच्छेदकत्वविशिष्टस्य

विपक्षसाधारणत्वे असाधारणत्वं निश्चितसाध्यसाधारण्यन्यतमनिश्चयसाध्याद्यन्यतमत्वेन लक्षणस्यासाधारणत्वम् । न

साध्यानित्यत्वादिहेतुत्वस्य साधारण्यादित्वानित्यत्वानित्यत्वानि च पक्षसाध्याभावनिश्चयेन सांशयिकासाधारणत्वाद्यनुमिति

बाधः । अनित्यत्वे हेतुत्वाद्यनित्यत्वं यो द्वयोः अनित्यत्वानित्यत्वे निश्चयपक्षसाध्याभाववत्त्वेन प्राचामतेनैव तल्लक्षणगमनमिति तदसाधारणत्वमपि तु

पक्षासाधारणत्वे । अत्र साधारणत्वमसत्त्वं निःपक्षत्वं ये अनित्यत्वदोषवादिप्राचां मतेऽपि साधारण्यत्वमुक्तं साधारणत्वेऽपि त्वसाधारण्यमनित्यत्वादिहेतौ । द्वयोरपि प्रतिबन्धकतानिरूपकत्वे

अन्वयव्यतिरेकसाधारणत्वं । तदन्वयव्यतिरेकावनुमितिप्रतिबन्धकत्वे पक्षसाध्याभावनिश्चयस्य साधारणत्वेन । यदि नतु हेतोरनित्यत्वे असाधारणत्वान्नित्यत्वेऽनुमानविशेषः

विशेषकार्यं तन्मते । अनुमितिप्रतिबन्धकत्वे साध्यव्याप्यवत्त्वाद्यनन्वयेन तत्र । यदिन्नाहो ऽनित्यत्वाद्यसाधारणत्वं हेतुत्वाद्यनुमानासाधारणत्वे तथा

ने । न साधारणत्वविरोधिता । अनित्यत्वानित्यत्वे तु पक्षत्वे अनित्यत्वं नित्यत्वं स्यात्पक्षवृत्तित्वमाह प्रतियोगित्वमसाधारणत्वेऽनुमितिसाधारणत्वविरोधिता कि ॥

न्तु हेतुत्वानन्तु तु नित्यत्वेऽसाधारणत्वं साधारणत्वं निःपक्षत्वे ये अनित्यदोषत्ववादिप्राचीनमतेऽस्य हेतुत्वावच्छिन्नस्वाभा

वहेतुनिर्वचने । साध्यवत्तासु अनुमितिप्रतिबन्धकत्वे साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वानित्यत्वदोषत्वादिति । यदि तत्साध्यवत्सु प्रति

वधान्यानुमितिः । अत्र हेतुस्तुनत्वेऽपि हेतुविशेषाभावेन । तत्र प्रकृते न साधारणत्वमसत्प्रतिपक्षत्वेनेत्युक्तेन

नां १

Marginal notes (left): न्या० ५; मुक्ता०… नारायणा… ; (right): २ श्री०

व्याप्यवत्ताज्ञानेनानुमितिप्रतिबन्धः । नन्तु हेतुरपि दुष्टः स्यादस्य तुल्यत्वादिति भावः । एतेन तज्ज्ञानं साधारण ॥ ॥
[illegible] त्वज्ञानं [illegible] व्याप्यभावावगाहि बाधादिति । व्यतिरेकीति । व्यतिरेकि व्याप्तिमत्सत्प्रतिपक्षरूपत्वात् । [illegible]
वतद्भावव्याप्यवत्ताज्ञानमनुमित्यनुमितिविरोधित्वमिति भावः । ननु साध्यव्याप्यवत्ताज्ञानसाध्याभावव्या
प्यवत्ताज्ञानं यात्र सद्धेतुरिति सत्प्रतिपक्षाद्भेदः प्रसंगादुत्पन्न आह । [illegible] ति । [illegible] सत्प्रतिपक्षरूपत्वे
सत्प्रतिपक्षत्वमिति तथा [illegible] नदनर्गतत्वे सत्प्रतिबंधविरुद्धविभागविभागाभ्यां [illegible] मिति । हेत्विति ।
साध्यव्याप्यहेतुसाध्याभावव्याप्यहेत्वोः नेदृष्टः सत्प्रतिपक्षत्वं । यथा ह्रदो वह्निमान् धूमात् । ह्रदत्व
[illegible] भावस्वानुमितेः [illegible] तेन [illegible] नस्य [illegible] त्वस्य [illegible] न न [illegible] । [illegible] त्वघटितत्वम
[illegible] मिति भावः । [illegible] ति । न तथा च साध्यसाधनयोः सहचारदर्शने [illegible] त्वमिति
भावः । [illegible] ति । नित्यत्वाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वव्यतिरेकव्याप्यवगाहि नित्यत्वव्याप्यत्व
वत्तापरामर्शो । [illegible] नित्याभावः नित्यत्वतद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्य
वगाहि नित्यत्वव्याप्यत्ववत्तापरामर्शो [illegible] वा विसाधनीयः । [illegible] विरुद्धो [illegible] साधनस
नवत्त्वे [illegible] परानुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । विरुद्धयोः साध्याभावसाधययोः ॥ [illegible] इति । [illegible]
[illegible] । [illegible] तिसत्प्रतिपक्षस्थले संशयाकारानुमित्यंगीकर्तृत्वे [illegible]
[illegible] त । [illegible] व्याप्यवत्ताज्ञानस्य विशिष्टबुद्धिसामान्यविरोधित्वात्सत्प्रतिपक्षस्थले [illegible] नसंशय ॥ [illegible] ॥

बा० ३

पाकारानुमितिः किंतु परस्परानुमितिप्रतिबंधकत्वं निष्टंकितं न मतं। तत्र प्रत्यक्षस्थले तदभाववद्व्याप्यव
त्ता [illegible] स्य प्रतिबंधकत्वेऽपि नानुमितौ न प्रतिबंधकत्वात् तदभावानुमितौ बाधकाभावः। सत्तामत्स्य
स [illegible] तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शात् साध्यतदभावानुमितौ जायमानायां फलतः [illegible]
नुमितिः [illegible]। प्रत्यक्षस्थले तदभाववद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे कल्प्यमाने प्रत्यक्षमिति विषयतास्व
रूप [illegible] तस्य निवेशनीयत्वे गौरवं कल्प्यानुमितिसाधारणमिति कथमनुमितिरूपमिति चेन्न [illegible]।
[illegible] न विशिष्य प्रत्यक्षत्वं निवेश्य प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पनात् [illegible]
[illegible] अनुमितेश्च कल्पनात्। न चैवं प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वेन प्रतिबध्यताव्च्छेदकं न चानुमितिसाधारण्य
मिति [illegible]। प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वस्यापि [illegible] विशिष्य भावेविनिगमनाविरहेण तद्घटकप्रत्यक्षत्व
स्य च प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात्। [illegible] ज्ञाने तु अनुमितित्वेन सर्वत्र तत्स्थापितत्वमिति। [illegible]
न प्रतिबंधकत्वस्यानुमानस्य [illegible] अनुमितौ किं च हेतुः कथमिति [illegible]। तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानवि
शिष्ट [illegible] प्रतिबंधकत्वे तदभाववद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य जनकत्वे गौरवात्। बाधितदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाभाव
[illegible] अनुमित्युत्पत्तिरिति [illegible]। [illegible] मिति। न चैवं। प्रत्य
[illegible] रूपस्यापि [illegible]। [illegible] सिद्धएवेति ब्रूते। [illegible] तु। केवलान्वयि
धर्मावच्छिन्ने [illegible] कत्वमनुपसंहारित्वं। उदाहरणं च सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादि व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रति

तदभाववद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वं [illegible] भावात् [illegible] प्रति
बंधकत्वमिति। आहार्यानुमितेरनभिकारे [illegible]

[illegible] २०

॥ [illegible] ॥

[illegible] साध्यवति । साध्याभाववद्वृत्तिकत्वं धेन साध्याधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबंधेना
[illegible] [illegible] साध्याभावव [illegible] न धूमहेतौ [illegible] [illegible] नेपि [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] । साध्याभाववद्वृत्तित्वा [illegible] [illegible] धिक
[illegible] [illegible] हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न [illegible] [illegible] [illegible] साध्य [illegible]
[illegible] गुणत्वात् । गुणा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] विकल्प [illegible] । [illegible] साध्याभाव [illegible] [illegible] अनुमिति प्रतिबंधक
[illegible] सत्प्रतिपक्ष [illegible] [illegible] [illegible] सत्प्रतिपक्ष [illegible] मभिप्रेत्याह ।
[illegible] [illegible] प्रतिबंधक [illegible] परामर्श [illegible] सत्प्रतिपक्ष [illegible] [illegible]
[illegible] इति । [illegible] साध्याभावव्याप्य [illegible] परामर्श [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] सत्प्रतिपक्ष [illegible] [illegible]
[illegible] पक्षे साध्याभावव्याप्यहेतुमत्त्वं सत्प्रतिपक्षत्वं । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] व्याप्य [illegible]
[illegible] प्रतिबंधक [illegible] । सत्प्रतिपक्ष [illegible] [illegible] अनुमिति [illegible]
[illegible] । [illegible] वह्निमान् [illegible] । [illegible] व्याप्यवत्ता ॥ [illegible] ॥

पक्षधर्मसत्त्वात् न च ह्रदाभावानुमितिः वह्न्यभाववद्व्याप्यवत्तापरामर्शसत्त्वाच्च न च स्यादनुमितिरप्युपपत्ते । तदि-
[illegible] तदभाववद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात् । [illegible] प्रकृतसाध्य-
[illegible] सत्प्रतिपक्षफलं । [illegible] प्रकृतसाध्य [illegible] तत्त्वमिति [illegible]
[illegible] पक्षधर्मतापरामर्शः [illegible] । [illegible]
प्रत्यक्ष [illegible] तदभाववद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेपि प्रयोजनाभावेनानुमित्यात्मप्रतिबंधकत्वस्याकल्प-
नात् । [illegible] तदभाववद्व्याप्यवत्तापरामर्शाभ्यां जायमानामिति [illegible]
[illegible] उभयप्रकारकत्वेन निश्चयत्वाभावात् । [illegible] अनुमितिरेव [illegible] सत्प्रतिपक्षफलमिति । ननु त-
[illegible] व्याप्यवत्ताज्ञान [illegible] प्रतिबंधकत्वे कल्पनीये [illegible]
[illegible] अनुमिति [illegible] इति [illegible]
[illegible] अनुमिति [illegible] प्रत्यक्ष [illegible] घटस्य [illegible] प्रकारक-
[illegible] इति [illegible] प्रतिबंधकतायाः [illegible] घटस्पर्शनसामग्रीसत्त्वे घटचा-
क्षुष [illegible] चाक्षुषसामग्र्या घटस्य [illegible] तासामेकत्र निवेशायोगात् । [illegible] सामग्री [illegible]
[illegible] तिगौरवमिति । [illegible] अनुत्तेजकत्वेन तत्रैव प्रत्यक्षान्य
[illegible] अनुमितिनिमित्त [illegible] । प्रत्यक्षान्यत्वं ज्ञानत्वव्याप्यजाति [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]मनादि[illegible]रूपेणानवच्छिन्नत्वस्यैव तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्। परे तु तत्त्वज्ञाने[illegible]भवत्वेन[illegible]
[illegible]तत्त्वमिति। अनुमितौ तत्प्रतिबन्धकत्वस्य। ठक्कुरमतया न सत्त्वायामनुमितौ न किंचिद्बाधकमिति। [illegible]
ति। [illegible] तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविशिष्टपक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञा
नत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वा। [illegible]विशिष्टपक्षत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वाच्च न हेतुतया एककार्यकारणभावेनैव निर्वाहेन
[illegible]नुमितिसाधारणतया न स्वातन्त्र्यानुमितिकल्पनं[illegible]ति। तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य विरोधिनः[illegible]। [illegible]
[illegible]नगीकारात् ग्राह्याकालेपि न दुष्टत्वमसम्भवादिति निष्कर्षः। [illegible]निरूपयति॥ [illegible]ति। परामर्श
ति। व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानपरामर्शः तत्प्रतिबन्धकत्वं [illegible]व्याप्यत्वासिद्धेः। व्याप्तिज्ञानविघटकत्वेन [illegible]
[illegible]गादिपक्षधर्मताज्ञानविघटकत्वेन व्याप्तिवारणे दीनामप्यसिद्धिज्ञानविघटकत्वेन तादृशमेव
[illegible]प्रसङ्गात्। अभिचारादिपक्षधर्मत्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं[illegible]परामर्शप्रतिबन्धकज्ञानविष
[illegible]घटपदादेरपि सम[illegible]नात्मकज्ञानविषयत्वादिति व्याप्तिरतो प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वपर्यन्ता
नुधावनेः [illegible]च्छेदकत्वविषयतया तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वेनासिद्ध्यादिघटकेना
ति। [illegible]ति स्वरूपासिद्ध्याद्यन्यतमत्वमेव तत्त्वमित्यपि कश्चित्। [illegible]सिद्धिः यथाक्रमेण लक्षणान्याह।
[illegible]ना। पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतोरभावः स्वरूपासिद्धिः[illegible]। तेन न[illegible]
[illegible]निपदेपि बीजं प्रागभावादित्यादिनानिप्रसङ्गः। न वा द्रव्यत्वादित्यादौ[illegible]स्यानतिरिक्त

[illegible]

॥[illegible]॥

बाधसिद्धिरूपसत्ताभावप्रतियोगिनिसन्न्वकमाविव्याप्तिः। तत्रापि द्रव्यत्विकालीनत्वक पुपक्षता वच्छेदकविशिष्टभयप्रामनाव
च्छिन्नत्वमित्वेन हेत्वभावासमवधानाः। तत्राबच्छिन्नाभावस्य सत्वाश्रममात्रे [illegible]। पक्षे पक्षतावच्छेदक
वत्तानवच्छिन्नार्थ। [illegible] ग्रानीयकमत्वाप्रसिद्धिरितिभावः। एतदुक्तमिति। स्वरूपासिध्याश्रयासिद्धिभिन्नत्व
विशिष्टासिद्धित्व। व्याप्यत्वासिद्धि [illegible] उभयतानारगासाभय मितिनिति। धूमादि [illegible] दल। धूलीप
टलकूटेति। पर्वतो वह्निमान् धू[illegible]लीपटलादित्यादौ धूलीपटलेन वह्निव्याप्यसत्वेन धूमादिनिश्चयविशिष्टस्य व्याप्यतावच्छ
इत्यसत्वादिति भावः। [illegible] तन्धूमानिष्ठव्याप्यतायास्तत्र [illegible] वया व्यप्रसिद्धत्व [illegible]। साध्यसाधन नेदेन
व्याप्यभिन्नत्वादितिभावः। ननु पर्वतकाञ्चनमयवह्निमान् धूमात्। [illegible] पर्वतो वह्निमान्काञ्चनधूमात्। इत्यादौ
साध्यसाध्यतावच्छेदकयोरुभयोरप्रसिद्धिः। [illegible] हेतोर्हेतुतावच्छेदकस्याभावो हे[illegible] त्वप्रसिद्धिरित्येव [illegible]
व्याप्यसिद्धिहेत्वप्रसिद्ध्या [illegible] पिब्याश्रयासिद्धेर्वदतिरिक्तसंभवेन्नासिद्धि [illegible] त्वमनुपपन्नमिति [illegible]। साध्या
प्रसिद्धिमिति। [illegible]। [illegible] साध्याप्रसिद्धिरपि हेत्वप्रसिद्धिरपि व्याप्यत्वासिद्धि [illegible] हेतुतावच्छेदक
वह्निन्यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपित नियतसामानाधिकरण्यमेव [illegible]। साध्यतावच्छेदक हेतुतावच्छे
दकयोरप्रसिद्धत्वात् [illegible] तरसभावित्वेन तस्यापि व्याप्यत्वासिद्ध्यन्तर्गतत्वमेव [illegible] श्रयासिद्धेस्तु तथात्वासंभ
वात्। [illegible] तत्त्वमेवोक्तिनासिद्धिविभागानुपपन्नः इति भावः। [illegible] पर्वतो वह्निमान् नीलधूमात् इत्यादौ नीलरू
पविशिष्ट [illegible] त्वसमानाधिकरण्यव्याप्यतावच्छेदकानवच्छिन्नधर्मस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वनियमात् धूमत्वाभा

[illegible]

[illegible] नीलधूमत्वं व्याप्यतावच्छेदकं अभिधावारकत्वात्। व्या
[illegible] कत्वात्। किन्तु धूमत्वमेव तथा॥

तर्कदी॰

॥६२॥

वत्त्वस्य स्वसामानाधिकरण्येति । स्वस्यापि स्वघटितत्वात् । साध्यतेति । तद्घटितत्वं च तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं मे
वा न च वह्निनीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्यताया ग्राह्यत्वापत्तिरिति वाच्यं तदन्यभावः । [illegible] एवं तद्द्रव्यत्वेन वादिनिग्रहेऽपि
मनुव्यापकस्य वक्तव्यतया न दोषः । [illegible] तु दोष इति नियमार्कि विनिगमकमिति [illegible] इति । हेतुतावच्छे
दकावच्छिन्ने हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा वह्निमन्नाभावनिरूपितसाध्यतावच्छे
दकावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरण्यमेव हि व्याप्तिः । [illegible] वसमनियतलघुधर्मस्यावच्छेदकत्वे सम्भवति गुरो
रवच्छेदकत्वाभावादित्यायिनस्वरूपसम्बन्धरूपानवच्छेदकत्वस्य गुरुधर्मस्यानङ्गीकारात् । नीलधूमत्वावच्छिन्नसमा
नाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदक[illegible]त्वस्य धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वापेक्षया
गुरुत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वानवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या न तेन रूपेण व्याप्तिरिति । केचित्तु । केवलगुरुधर्मावच्छि
न्ने नाप्तनीतिप्रतीतिरविरोधात् । [illegible] प्रतियोगितावच्छेदक[illegible] स्वसमानाधिकरण[illegible] तादृशधर्मा
वच्छिन्नधूमस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वमिति नियमस्याप्रयोजकत्वात् । नीलधूमत्वमपि व्याप्यतावच्छेदक
[illegible] नीलधूमत्वादेरौपाधिकत्वं दीधितिकाराः [illegible] न चैवं तद्द्रव्यत्वेन वादिनिग्रहानुपपत्तिः । अन्यथ
[illegible] तेन रूपेण व्याप्यत्वासिद्ध्यवतारान्निग्रहापत्तेरिति वाच्यम् । धूमादित्यनेन नीलधूमादित्युक्तेऽनु
चितत्वात्ति । अधिकाभ्यासादिनिग्रहादित्याहुः । पक्षवृत्तितेन ॥ । वा यश्चलक्ष्यमिति । पक्षेऽप्यति । पक्षतावच्छेदकावच्छे
दपक्षे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववत्त्वमित्यर्थः ॥ तेन रूपकालावच्छिन्नो घटो ॥६२॥

गंधवान् पृथिवीत्वात् इत्यादौ भागासिद्धत्वावच्छेदेन घटे गंधाभाववत्त्वनिश्चयेऽपि [illegible] व्याप्तिः [illegible] महानसीयवह्न्यभाववत्त्व
विशेषणादिज्ञानप्रतिबंधकत्वाभावेऽपि तन्निर्वाहः इति निबाधकत्वं पक्षधर्मताहेतुरनेकांतिको वा निश्चयमादाय [illegible]
वच्छेदकत्वं तन्नामादिकत्वाच्चेत् । नवीनाः । मन्यते । इदं तु बोधविशेषानुभवात् इत्यादौ [illegible] सिद्धिरनवच्छेदकरूपाणिसिद्धि
वह्न्यभावप्रतिबंधकत्वात् निर्बाधकस्य प्रतिबंधकत्वमेवेत्यर्थः । पक्षता प्रमा ज्ञानं । [illegible] व्याप्यवत्ता ज्ञानं इदं इति पक्ष
ज्ञानं बाधकानिवर्तकं ज्ञानाभावत्वं इदं इति बाधसत्त्वेऽर्थः । तत्र तत्र परामर्शादये नाभिप्रायादयः पक्षेन बाध
धर्मवत्त्व दोषत्वमिति नावेः । ननु नहि व्याप्यवत्ताज्ञानकाल [illegible] रूपवत्त्वाभाववत्ताज्ञानं तदेव
तव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकस्य प्रसत्त्वादिति चेन्न । अलौकिकज्ञानं त्वावच्छिन्नं प्रत्येव तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य वि
रोधित्वं तव्याप्यवत्ताज्ञानुमानं कालेऽपि इति यदि अन्यत्र हि व्याप्यवत्ताज्ञानकालेऽपि प्रत्यक्षीकरणं [illegible] भाववत्ताज्ञानोदयेवा
धकत्वे [illegible] । तेषु सकलीभावप्रसंगः लभ्यमानात् । तेषु पक्षे बाधितत्वं ज्ञानं इति । दोषाभावरतिः । तेषु सिद्धसाधनादिरूपदोषपदेन त्वन्यदेव । दोषा
तदोषाभावमेव प्रत्यावर्तयति । नहीत्यादि । व्याप्यसत्त्वे व्यभिचारित्वमेव पक्षताशेषेन त्वन्यरूपाणि इति तेषां विषयत्वं
नित्यत्वं पक्षे नबीजं नाम निराकरणं । यद्यपि धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य धर्मि
तावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकानुमितौ न प्रतिबंधकत्वं । तथापि तादृशावच्छेदकावच्छेदेन तद्विशिष्टबुद्धौ
तावच्छेदकावच्छेदेन तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य विरोधित्वमस्त्येवाभ्युपगमः । ननु गंधव्याप्यपृथिवीत्ववत्तापरामर्श
दशायां घटो गंधवानित्यनुमितिः । तावच्छेदकसामानाधिकरण्येन गांधित्वात् प्रमेव । ननु पक्षता

भा… दे… ता…

तर्क॰

प्र॰मु॰ ५

बद्धेनन दनुमितिः। पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसंबंधघटितव्यापकतायां गौरवे [illegible]। व्यापकताघटक
संबंधमेव व्यापकत्वानुमितेः। तथा च सहेतोरस्य कथं बाधितत्वं [illegible]। दिगिति। अवच्छेदकावच्छेदेनानु
मितावपक्षतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसंबंधेन व्यापकत्वावगाहिपरामर्शो [illegible] साध्यतावच्छेदकसंबंधघटि
तव्यापकत्वावगाहि [illegible] वच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तावगाहिपरामर्शो [illegible] जनकत्वेन [illegible]
[illegible] विशिष्टसंबंधेन पृथिवीत्वरूपहेतुमत्तावगाहिपरामर्शस्य [illegible] प्रागभावकालावच्छेदेन [illegible]
[illegible] गंधानुमितिः [illegible] तत्स्थानाम्नत्वम [illegible]। ननु व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिकारणत्वा
[illegible] ज्ञानविघटकत्वेन [illegible] यानुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयत्वस्य [illegible] व्यभिचारादेर्हेत्वाभासत्वं तथैवोपाधे
[illegible]। [illegible] व्यभिचारज्ञानद्वारा व्याप्तिज्ञानविघटनेनानुमितिबंधकज्ञानविषयत्वात् तत्र [illegible]
[illegible] हेत्वाभासा [illegible] अनुपपन्नमिति [illegible] प्रत्याह [illegible] एवं [illegible] निवर्त्यः। [illegible] व्यभिचारा
[illegible] स्योपाधेः [illegible] हेत्वाभासत्वात्। [illegible] एवम् व्यभिचारान्तर्गतत्वान्नातिरे[?]
[illegible]। सत्यमुपाधि [illegible] ज्ञानेनोपाधिना व्यभिचारसाधनेनानुमाने व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधाभावादनुमित्युत्पत्त्या
[illegible] नुमितिविरोधि [illegible] ज्ञानविघटकत्वाभावेन परमुपाधि [illegible] हेत्वाभासत्व। [illegible] साधनस्या
[illegible] विघटकत्वानन्तत्वमिति [illegible] कार्यकारित्वसमत्वाहेत्वाभासानन्तरमुपाधिनिरूपणम्
[illegible] ते। [illegible]। [illegible] उपसमीपवर्तिनि [illegible] धर्ममादधातीति ॥७३॥

[illegible] पाधि ॥ [illegible] विरोधात् स्वनिष्ठव्याप्तिरूप धर्मसंक्रामकत्वलक्षणसाध्यव्याप्यत्वं न केवलं साध्यव्याप्यमात्रस्य [illegible]
कत्वमिति साध्यव्यापकत्वेन [illegible] रूपितं यावत्साध्यसमव्याप्यत्वघटितमेव तु पाधिलक्षणं । न तु न साध्य
क [illegible] समव्याप्यत्वमुपाधित्वं
विषमव्याप्तानामपि व्यभिचारोन्नायकत्वसत्त्वात् पक्षेतरत्वादिरूपधर्मस्य
कत्वादिरूपपक्षधर्मकतावीजस्य सत्त्वेन तस्याप्युपाधित्वात् तत्र व्याप्यत्वपक्षे इति साध्यव्याप्यतामपहाय
[illegible] पर्यं साध्यव्यापकत्वमात्रघटितं लक्षणमाह ॥ साध्यव्यापकत्वे सतीति साध्यव्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावा
प्रतियोगित्व तत्प्रतियोगित्वं व्यापकत्वं । एवं साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि
त्वमिति साध्ये न समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिति स्यात् । तथा च द्रव्यत्वादिसाध्यके संयोगाद्युपा
धावव्याप्तिः । संयोगस्य द्रव्य [illegible] पृथिवीत्वादौ संयोगाद्युभयत्र प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावे
[illegible] चारित्र [illegible] । साध्यत्वसाधनत्वयोः व्यापकत्वमव्याप्यत्वरूपतया व्यभिचारित्वमिति तदसम्भवात् । साध्य
त्वप्रकारकज्ञानविषयत्वं साधनत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वादिना तयोर्निवेशः साध्यतावच्छेदकज्ञानमादाय प्र
[illegible] मपि यत्र न ताद्रूप्येन तत्रानुपपत्तिः [illegible] कत्वेनाह । तद्धारकत्वेनेति । [illegible]
व्यापकत्वमाह । तद्धर्मीति । कश्चिदिति । न तु समानाधिकरणः इति । तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणः [illegible]
[illegible] समानाधिकरणः तद्धर्मत्व । तद्धर्मावच्छिन्नो न तद्धर्मावच्छिन्नव्यापकत्व । [illegible] व्यापकस्यानुपादाने वह्नि

सि०ल० १

तर्कसं.टी.

||७४||

मान ऽनुमान इत्यादौ साध्यनाव्यापकस्य रासभादेः वह्निसमानाधिकरणमहानसत्वादिरूप यत्किञ्चिद्धर्मेनि
रूपसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वेन रासभादावतिव्याप्तिः । प्रागभावत्वस्य व्यापकत्वं तदन्यस्य दुर्वचतया तत्स
मानाधिकरणत्वव्यापकत्वसमानाधिकरण्यनिरूपकत्वमपेः पर्यवसन्नमिति । तद्व्यापकत्वं च तत्समानाधि
करणात्यन्ताभावप्रतियोगिसमानाधिकरण्यनिरूपकत्वं सर्वस्यापि हि त्वादिना तादृशाभा
व प्रतियोगित्वात् । तद्वन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वं तदर्थो वाच्यः [illegible] तथा च तादृशप्र
तियोगितानवच्छेदकप्रमेयत्वमादाय रासभादावतिप्रसङ्गवारणाय यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरण[illegible]त्वं । तत्समा
नाधिकरणतद्वन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदके तद्धर्मवत्वमेव तद्धर्मावच्छिन्नत्वा[illegible]व्यापकत्वं तत्समा
नाधिकरणत्वतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरण[illegible]कत्वं बोध्यम् । तद्धर्मावच्छिन्नत्वसमा
नाधिकरणधर्मनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसमानाधिकरणत्वावच्छिन्नसमानाधिकरण्यनिरू
पकतावच्छेदकत्वसत्ति यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणधर्मनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामानाधि
करण्यत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकं यद्रूपं तद्धर्मावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नसमाना साध्य
धिकरणतद्धर्मावच्छिन्न हेतावुपाधिः । गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेः इत्यत्र विशिष्टसत्ता[illegible]म
तानातिरिक्तसत्ताव्याप्यापकतया साध्यव्यापकत्वप्रसङ्गेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वादित्यादौ स
त्वाद्यव्यापकतया साधनाव्यापकत्वप्रसङ्गेन द्रव्यसंयोगादावव्या[illegible]प्तिरिति [illegible]वारणाय [illegible] ||७५||

न द्रुमो वह्निमत्त्वघटितवह्निमत्त्वव्याप्तिविशेषः । लक्ष्येन लक्षणं संगमयति । इति न क आर्द्रेन्धनेन तत्समानाधिकरणत्वात् ।
आर्द्रेन्धनसमानाधिकरणत्वात् । धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिति घटाभावप्रतियोगिसमानाधिकरणत्व
रूपकत्वेन धूमव्यापकत्वमक्षतमिति भावः ॥ ननु इति । वह्निसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिषेधाभावः प्र
तियोगितासामानाधिकरण्यनिरूपकत्वेन व्याप्यव्यापकत्वादिति भावः । ननु वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुनैव
वह्निव्यापकधूमाव्यापकत्वमिति भावः । ननु पक्षानतिरिक्तसाध्यव्यापकतायाः सत्त्वे उपाधिदूषकत्वं ।
महानसादिनैव वह्निव्यापकस्य पर्वतेन धूमाव्यापकस्य पक्षेतरत्वस्योपाधेः संभवात् कथं तत्रोपा
धित्वं तत्राह । नेत्यादि । हेतोः धूमस्य साध्यव्याप्यत्वात् वह्निव्याप्यत्वात् । ननु ततः किमित्यत आह ।
साध्यव्याप्य पक्षस्येति । तथा च पक्षेतरत्वस्य व्यापकं वह्निव्याप्यधूमाव्यापकत्वात् इत्यनेन साध्यव्याप्य
ताव्यापकपक्षेतरत्वस्योपाधेः । ननु धूमो वह्निव्याप्यः वह्निव्यापकपक्षेतरत्वाव्याप्यत्वात् इत्यनेन धूमे एव व
ह्निव्याप्यत्वसिद्ध्यतां व्याप्तिग्राहकस्याभावसत्त्वमित्यादि इति वाच्यम् । धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगि वह्नित्वेन हेतुतावच्छेदक
विकारेणाभावेऽपि पाकजन्यत्वादेव धूमे वह्निव्याप्यत्वसिद्ध्या तद्व्याप्यत्वेन पक्षेतरत्वे व्यापक क
त्वनिश्चयादिति भावः । इदं लक्षणम् । यथा इति । मित्रातनयत्वस्य पक्षेतरसाधनावच्छिन्नसाध्य
व्यापकपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोः प्रसंगेन लक्ष्यमाह । संगतेन संकर नायका
रूपस्य मानुषाभावे । न तु शाकपाकजत्वं श्यामत्वेन श्यामत्वव्यापकमित्यर्थः । किं त्विति । साधनीभूत मित्रातनय

त्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकमित्यर्थः। विनाशित्वमिति। मित्रातनयत्वरूपसाधनावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकत्वात् गौरमित्रा
पुत्रे ऽवृत्तित्वेन मित्रातनयत्वरूपसाधनाव्यापकत्वाच्छ्यामरूपाकजन्यत्वलक्षणस्य समन्वयः॥ शुद्धसाध्यव्यापकत्वा
देर्धनादौ शुद्धसाध्यव्यापकत्वादेव सुतरां साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमिति भावः। वायुरिति। वायुः प्रत्यक्षः
प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादिति के ऽप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वरूपसाधनावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकतया ऽव्याप्तिसंगति
रतः प्रमेयत्वधर्मतानुधावनात् तत्र [illegible] त्वात्। ननु शुद्धसाध्य [illegible] व्यापकस्य साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे न
यदरित्रं तस्योपाधित्वमिति [illegible] स्यत आह। किं त्विति। न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यैव पक्षधर्मा
वच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यापि व्यभिचारोन्नायकत्वादिरूपदूषकताबीजसाम्येनोपाधित्वे यातत्राव्याप्ति
रिति भावः। तद्बीजमिति। बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकमित्यर्थः। [illegible] द्रव्यात्मान्यत्वमानसत्वविषयान्य
त्ववान् तदवच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापको दानपि तत्र चनरूपसत्वमिति द्रव्यत्वविनिवेशः। द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्ष
त्वमानमादौ नापि वृत्तिर्बहिर्द्रव्यत्वनिवेशः। [illegible] स्थले काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ। तत्र [illegible]
वृत्तिः। पक्षधर्मेति। तद्द्रव्यत्वावच्छिन्नेत्यर्थः। पक्षे काकादौ [illegible] सत्वादिति। इदमुपलक्षणम्। प्रागभावो विना
शी प्रमेयत्वादित्यादौ जन्यत्वावच्छिन्नविनाशित्वव्यापकभावत्वोपाधेरुदासीनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्याप
कव्याप्तिः। इत्यपि द्रष्टव्यम्। ननु साधनपक्षधर्मयोः न तत्त्वेन निवेशः। किंतु यत्किंचिद्धर्मत्वेनेति नोक्ता
व्याप्तिः इत्यत आह ते। यद्धर्मेति। किंचित्काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ क्वचिद्वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वा

॥ टिप्पणी ५२

शिल्यादौ धूमवान्वह्नेरित्यत्र शुद्धसाध्याव्यापकमार्द्रेन्धनादौ च पक्षधर्मे द्रव्यत्वादिकमादाय असंगतिः। उपाधि
व्याप्तिरिति। तथा च मदनुमानमप्रयोजकमिति भावः। तादृशं वह्निमत्ति महानसान्यत्वावच्छिन्नवह्निमत्ति
पर्वतादौ कम्बुत्वादिति महानसत्वाभावस्य त्वादि ॥ स्वानधिकरणेति। स्वं उपाधित्वेनाभिमतं धूमवान्
वह्नेरित्यादौ स्व आर्द्रेन्धनं तदनधिकरणाय यदधिकरणमयोगोलकं न हि तत्र द्रव्यत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्न
धूमव्यापकत्वादार्द्रेन्धने लक्षणसमन्वयः। स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ स्व शाकपाकजन्यत्वं तदनधि
करणाय निमित्रातनयत्वाधिकरणो मित्रातनयः न हि निमित्रातनयत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नश्यामत्वव्यापक
त्वात् शाकपाकजन्यत्व उपाधिः। वायुः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ स्व उद्भूतरूपवत्त्वं तदनधिकरणाय आत्म
प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वाधिकरणो वायुः न हि निवाह द्रव्यत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वात् उद्भू
तरूपवत्त्वे लक्षणसमन्वयः। वह्निमान् धूमात् इत्यादौ तु महानसत्वाभावो नोपाधिः। तदधिकरणमहानसमती
भावः तदनधिकरण[illegible]महानसमपि न हि निर्द्रव्यत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नवह्निमत्तिमहानसत्वएवत्व
व्यापकत्वान्नातिव्याप्तिः। इति भावः। ननु द्रव्यं सत्वात् इत्यादौ गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वे व्याप्तिः। विशिष्टस
त्तायाः सत्तानतिरेकितया सत्वानधिकरणसाधनाधिकरणाप्रसिद्धेः। एवं धूमवान्वह्नेरित्यत्र आ
र्द्रेन्धनादौ नाद्रव्यत्वादि नोपाधि[illegible] व्यापकत्वस्य तत्राह। यद्वेति ॥ स्वं उपाधित्वेनाभिमतं परं। द्रव्यं च वि
शिष्टसत्तानतिरिक्तत्वेऽपि विशिष्टनिरूपितानधिकरणताभावः स निरिक्तत्वात् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ता

स२

म

त्वावच्छिन्नानधिकरणं गुणाद्येव प्रसिद्धं। तद्वृत्तिसत्त्वादिरूपधर्मो वह्निभिन्नद्रव्यत्वादिव्यापकत्वात् गुण
कर्मोत्वविशिष्टत्वेन लक्षणसमन्वयः। पर्वतो वह्निमानित्यादौ सत्पदेन द्रव्यत्वेनोपादानं तु कथं। द्रव्यत्वावच्छि
न्नानधिकरणत्वान्तुल्याधिकरणप्रसिद्धेः। किञ्चार्द्रेन्धनत्वादेव। तथाचार्द्रेन्धनत्वेनैवोपाधित्वं न तु द्रव्यत्वे
नति। नोक्तद्रव्यत्वं विनाशः। व्यापकत्वस्यानेन घटितत्वेन गुरुतया लघुत्वात्। तत्रोक्तिः। नाद्यः साध्यव्या
पकत्वव्यर्थः। धूमवान्वह्नेः वायुप्रत्यक्षस्य स्पर्शाश्रयत्वात् स्पर्शसामान्यमित्रानन्यत्वादित्यादावार्द्रेन्धनेऽव्या
न्तरूपप्रागभावपाकजत्वादिषु यथाक्रमं लक्षणासमन्वयापत्तिः। न वति हीत्यादि। वह्निमान् धूमात् इत्यत्र महान
सत्वाभावः तिर्यक्सगवारयति। न चैवमपि सिद्धता। एवं च समन्वयविरोधः। तदेवाह। नहीति। वह्निमान्
धूमानवत्त्वाद्यपर्वतेतरत्वावच्छिन्नानधिकरणाः। पर्वतत्वादिनिष्ठद्रव्यत्वादिरूपधर्मावच्छिन्नवह्नि
समानाधिकरणाः। पर्वतत्वादयोऽपि तेन पर्वतेतरत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणाः। इति न पर्वतेतरत्वेऽति
व्याप्तिः कुत्राह। आन एवेति। तादृशधर्मो वह्निसाध्यव्यापकत्वाभावादेवेत्यर्थः। तदेवाह। पक्षेति। धर्म
पर्वतादौ न तत्समानाधिकरणत्वाभावात्। पर्वतेतरत्वसमानाधिकरणत्वाभावात्। वह्निरनुष्णः कृतकत्वा
दित्यादौ पक्षे बाधे न साध्यव्यापकतया प्रसिद्धं वह्नीतरत्वादौ बाधोन्नीतत्वात् सोपाधिकत्वमेवेति हृदयम्।
दुपाधौ एवकतार्दौ अव्याप्तिनिवारकत्वं। सत्पक्षमात्रव्यापकत्वं वा। तथाहि। धूमवान् वह्नेरित्यत्र वह्नेर्ध
मर्वनिवारिः धूमव्यापकार्द्रेन्धनाभिव्यक्तिबाधितत्वात्। व्यापकत्वाभिबाधिते व्याप्यत्वाभिबाधितत्वस्याव्यापकत्वात्। ए ।।७६।।

वह्निमद्योगोलकं धूमाभाववत् आर्द्रेन्धनाभावात् । व्यापकाभावे व्याप्याभावावश्यंभावादिति । व्यभिचारो न्यायक-
तेन सत्प्रतिपक्षो न्यायकर्त्तैवाकार्द्रेन्धनस्योपाधित्वे । नन्वपक्षाहितोः साध्यव्यापको व्यभिचारेण साध्यव्यभि-
चारः । साधनीयस्तथा साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकत्वेनोपाधेः साध्याऽव्यापकत्वमपि सेत्स्यति । विनिगमनाविरहा-
त् आदिग्राहकस्य चोभयत्रापि सत्त्वादिति चेन्न । अनुकूलतर्कादिनोपाधेः साध्यव्यापकतानिश्चये एवो-
पाधेर्दूषकताबीजत्वमिति निर्भिन्नाभिसन्धाय याह मन्ये पदइति स्वार्थपरार्थभेदेनानुमानं द्विधा । यत्र स्वयं धूमादग्नि-
मनुमाय स्वार्थं प्रवर्तते तत्स्वार्थानुमानं । यत्र तु स्वयं वह्निमनुमाय परप्रतिपत्त्यर्थं वाक्यं प्रवर्तते तेन
तत्परार्थानुमानं । तत्र स्वार्थानुमानस्य मतपाठे पञ्चावयवपरार्थानुमानप्रकारमेवाह । नन्वनुमानमिति । ननु
पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वानि पञ्चरूपोपपन्नलिङ्ग-
प्रतिपादकवाक्यत्वं न्यायत्वं । पञ्चरूपोपपन्नं च सद्धेतुर्वा कृत्प्रतिव्याप्तेरतो न्यायत्वं निर्वक्ति । न्यायावयवा इति ।
धूमवान् पर्वतो वह्निमान् इत्यादियुक्तमानात् प्रतिज्ञादिसमुदाये अतिव्याप्तिवारणाय केमिहेति । कथकसम्प्रदा-
याविरुद्धत्वे सति न्यायत्वं पञ्चसुपर्याप्तिमिति समुदायस्य समुदाय इति । तेन पञ्चग्रहणेन समुदायत्वं
कृतसमुदायस्य न न्यायत्वमिति । रूपेण मन्त्रवत्कारेण न्यायावयवत्वस्मान्न चेति । उपनयनिगमने प्राचां नवीनमतेनाह ।
वह्निव्याप्यवानयमित्यादि । प्रतिज्ञाद्यवयवज्ञानेन न तदितरन्यायतत्वज्ञानात् परार्थानुमानासम्भव इति प्रतिज्ञात्वा-
दि जातिमान् । तत्रेति । तेषु प्रतिज्ञात्वादिषु मध्ये एवेत्यर्थः । तत्र समवेतत्वाविशेषदिति कश्चिन्न । पर्वतो वह्नि-

तर्क० १५६१

मान् इत्युदासीनवाक्ये ऽतिव्याप्तिवारणाय न्याय घटकेति । पर्वतो वह्निमान्नालोकादिति न्यायान्तरघ
टक प्रतिज्ञायाः पर्वतो वह्निमान् धूमादिति न्यायघटक प्रतिज्ञात्वापत्तिवारणाय एतन्न्यायेति । अत्र
[illegible]ति । अवयवविभाजकोपाधयः पञ्च प्रतिज्ञात्व हेतुत्वोदाहरणत्वोपनयत्व निगमनत्व भेदात् । अवयव
[illegible]न्यतमत्वमवयवत्वमिति । तत्र साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति लक्षणं पक्षविशेष्यक साध्यप्रकारक ज्ञानज
नक वाक्यं प्रतिज्ञा [illegible] पर्वतो वह्निमान् इत्युदासीनवाक्ये ऽतिप्रसक्तमिति तत्रोट्टङ्कितं । एतद्
मादिति । अत्रोदासीनवाक्ये ऽतिव्याप्तिवारणाय न्यायघटकेति । पर्वतो द्रव्यवान् धूमादिति हेत्ववयवे
पर्वतो वह्निमान् धूमादिति हेत्ववयवत्ववारणायैतन्न्याय घटकेति [illegible] तद्वारणाय योज्ये एतदिति । ए
तन्न्यायघटकीयो धूमादिति [illegible] । एवमग्रेपि । तादृशेति । अवयवविभाजकस्वरूपः । प्रति
ज्ञादि [illegible] घटकं । अत्र [illegible] वेति । अत्रैव प्राचीनसंवादमाह । उक्तेति । ननु प्र
तिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञाभिन्नत्वादिरिति हेत्वादिभिन्नत्वं । तत्र च प्रतिज्ञात्वं पर्वतो वह्निमान् इति भागयोः प्रत्येकं
[illegible] । आद्ये । प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य [illegible] सत्वेन प्रतिज्ञैकदेशे ऽति
व्याप्तिः । द्वितीये । प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य प्रत्येकं पर्वतो वह्निमान् इति भागयोः सत्वेन प्रतिज्ञा
दिभिन्नतावच्छेदकभेदस्य च प्रतिज्ञायामसम्भवादिति चेन्न । प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदावि
करणतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकपर्याप्तावच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ १५६ ॥

दकत्वाधिकरणताभावेऽवच्छेदकत्वे सति प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नाधिकरणताकभेदप्रतियोगि ॥ ८

प्रतिज्ञात्वस्य साध्यत्वस्य वृत्तित्वोपगमेन [illegible] प्रतिज्ञैकदेशे प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसत्त्वा
त्। प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकपर्वततदवृत्तिसाध्यत्वे तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभे
दाधिकरणतावच्छेदकत्वं प्रतिज्ञात्वं। प्रतिज्ञा न प्रतिज्ञैकदेश इति प्रतीतेः। साध्यवृत्त्यधिकरणताकभेदा
भ्युपगमात्। प्रतिज्ञाहेतुसमुदायो न प्रतिज्ञेति प्रतीतेः प्रतिज्ञाहेतुसमुदाये प्रतिज्ञाभेदसत्त्वात्तत्प्रति
ज्ञाहेतुसमुदाये व्याप्तिर्ग्रहः। साध्यवृत्त्यधिकरणताकभेदानङ्गीकारे तु प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नभेदाधि
[illegible]तावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नत्वमर्थोऽवसेयः। प्रतिज्ञैकदेशाव्यावारणाय सत्यन्तं न निवेश्यः। एवं नो [illegible]
[illegible]नितिमागताः प्रत्येकप्रतिज्ञाभेदसत्त्वेन तादृशाभागत्वस्य प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिक
रणतावच्छेदकत्वात्। साध्यवृत्त्यधिकरणताकभेदाभ्युपगमात्। प्रतिज्ञाहेतुसमुदाये प्रतिज्ञाभेदस
त्त्वेन प्रतिज्ञाहेतुसमुदाये गतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलं निवेश्यः। तत्र प्रतिज्ञाभावी प्रतिज्ञाहेतुसमुदायभे
दप्रतियोगितावच्छेदकं तादृशसमुदायत्वं तदवच्छिन्नभेदस्य च तादृशसमुदायेऽसत्त्वेनातिव्याप्तिविरहा
दिति प्रतिज्ञादीनां न्यायघटकत्वघटितत्वात् नोदाहरणादिनिष्ठातिव्याप्तिरिति ध्येयम्। अत्र च प्रतिज्ञादिवाक्यो
त्थवाक्यार्थबोधः। तत्तद्वाक्यैकवाक्यतया न्यायरूपवाक्यार्थबोधः। तत्र अवान्तरवाक्यार्थज्ञानस्य महावाक्यार्थ
बोधहेतुत्वात्। तथा वह्निमान्धूमाभिन्नः पर्वतः धूमोपि ज्ञानं ज्ञाप्य [illegible] साध्यताव्यापकतायाः ग्राहकतया वह्निपद
स्य धूमव्यापकवह्निलक्षणया धूमसमानाधिकरणधूमव्यापकवह्निमान्धूमाभिन्न इति उदाहरणवाक्यार्थबोधः।

न्नः

वह्निव्याप्यधूमसंबंधाभिन्नः पर्वत इति वह्निव्याप्यपक्षवृत्तिधूमज्ञान [illegible] ज्ञाप्यवह्निसंबंधाभिन्न इति द्वितीयस्यैकं बो
धः। तत्र च धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निसंबंधाभिन्नपर्वताभिन्नधूमव्यापकवह्निसंबंधाभिन्नधूमसंबंधाभिन्न
वह्निव्याप्यधूमसंबंधाभिन्नः पर्वत इति वह्निव्याप्यपक्षवृत्तिधूमज्ञानज्ञाप्यवह्निसंबंधाभिन्न इति वाक्यद्वया
त्तथा न्यायावयवबोधः। तत्र न्यायार्थस्य हेतुमत्त्वसाधूमवान्वह्निमानिति धूमविशिष्टवह्निवैशिष्ट्यं इति न्याय
समानसंज्ञानजन्यत्वेन तत्परामर्शस्य घटितत्वोपक्षस्यानुमितिः। न तु न्यायार्थज्ञानेनाहत्यैव परामर्शोत्पादानां
हेतोर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजननेनित्वात्। तत्र च वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्तोक्तत्वात् प्रामाण्यशंकाकलंकितत्वे
नानुमित्युपधायकपरामर्शानुत्पादकत्वात्। तथा वाक्यस्यापि तन्न्यायजन्यज्ञानादेवानुमितिः का ना
पत्तेः। न च न्यायजन्यज्ञानेनेन तस्य दापिपक्षलिङ्गमति धूमविशिष्टवह्निवैशिष्ट्यमितिमानमपरिहेदानं
तत्परामर्शात्याहृइत्यपेक्षणीयः। अत एव वावतामणिकारेणानुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रज
ज्ञानजनकवाक्यत्वम् अवयवत्वमितिलक्षणमुपपन्नम्। यद्यपि वि
प्रतिपन्ने पक्षपरिग्रहे हेत्वभिधानस्याकांक्षितत्वेन प्रथमं हेत्वभिधानमेवोचितं [illegible] मिति प्रतिज्ञानन्यायांग
त्वमपि ... प्रतिपन्नस्य मितत्वेन हेतुवाक्यस्य निष्पत्तिः योगिकान्वयवाक्यार्थबोधः [illegible] पर्वता
त। प्रतिज्ञान्यायांगं पर्वतो वह्निमानेतदन्याकांक्षा या प्रतिज्ञानन्तरं हेतूपन्यासः। अत एव पर्वतो वह्निमान्
इति प्रतिज्ञावाक्यज्ञानविषयवह्निलक्षणसाध्यस्य न हेतुत्वपक्षधर्मः। तत्र च निरूपकतया प्रतिज्ञैकदेशार्थ

ज्ञानेऽन्वयः। ज्ञायमानलिंगस्यानुमानत्वेन धूमपदं यथाश्रुतमेव लिंगज्ञानस्यानुमानत्वं नयेत्तु धूमपदस्य धू-
मज्ञानमर्थः। एवं च धूमज्ञानजन्यज्ञानविषयवह्निमानिति वाक्यैकवाक्यतया प्रतिज्ञाहेतुभ्यामन्वयबोधसि-
द्धिरत। किंच। प्रतिज्ञायां ज्ञानेन लक्षणा प्रथमन्न नाकांक्षितत्वात्। किंतु धूमपदस्य धूमज्ञाने परम्परा
प्रज्ञाप्यत्वेन लक्षणा। प्रत्युत विभक्त्यर्थविलक्षणास्वीकारादित्याहुः। एतन्मते च सर्वलाक्षणिकस्थलेऽन्वया
बाध्यानंगीकारे धर्मसिद्धान्तविरोधः। वस्तुतस्तु॥ पंचम्याः ज्ञानज्ञाप्यत्वमर्थः। धूमस्य ज्ञानेऽन्वयसंब- स५
धिकस्थले एकदेशान्वयस्वीकारात् इत्यलमप्रकृतिविवरणेन। कथमस्य गमकत्वम्। अस्य पक्षधर्मतया
वतिन व्याप्तिप्रदर्शना[illegible]य उदाहरणप्रयोगः। तत्र प्रथमयत्पदेन यदुच्यते न तत् द्वितीयतत्पदेन त-
दन्यत्तद्बोध्यते। एवं च धूमवन्महानसवह्निमत् धूमवन्महानसान्यस्तु धूमवद्वह्निमत्तदिति बोध्यते॥
साधनात्र पाक्षिकसाध्यसत्त्वरूपा व्याप्तिरुदाहरणेन प्रदर्श्यते। तत्र च यत्पदे एवकारोक्तौ तु तत्पदेऽपि विरूपो
पाक्षिकमात्रस्य एकैकतत्पदेन परामर्शः संभवति। सर्वनाम्ना बुद्धिस्थवाचकत्वात्। इति। अत एवं धूम
साध्यजातिजगन्नाथ[illegible] इत्युक्तं। ननु संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा
। नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः॥ इत्यत्र सामानाधिकरण्यानन्वयपुरस्कारेण वैरूप्यादेश्च कथन्त-
हि तत्पदेन [illegible]। यत्र प्रत्येकयत्पदोपस्थितं प्रत्येकरूपेण तत्पदपरामर्शस्तत्र तत्तत्प-
दवीप्सा। यथा स स भूमिपालः इत्यादौ। यत्र तु सामान्यरूपेण तत्र न तत्पदवीप्सा। यथा य[illegible]पत्र

श्र

धमवत्

अनु॰ प्र॰ ॥ ६९ ॥

अहीत्यादावपि न व्यभिचारः । बुभुत्सकत्वं । व्यापकसामानाधिकरण्यकव्याप्तिबोधकत्वमुदाहरणस्य पक्षधर्म
विधया तात्पर्यविषयीभूतं बोधं प्रति वह्निपदस्य धूमव्यापकवह्नेरुपस्थापकत्वं । वीप्सायास्तात्पर्यग्राहकत्व
ममत्वरसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकाभिन्नधर्मव्यापकत्वं विधेयं यत्र भासते तेन च तत्पदे वीप्सा । यत्तत्
पदत्वरसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यं विधेयं भासते तत्र तत्पदे वीप्सा । यथा स
समभिव्याहृत्यादौ सामान्याद्युपादानमनुसंधेयं बत्वादौ च तत्र यत्पदसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकत्वं तद्
भिन्नत्वं कात्तत्राश्रीत्वं व्यापकत्वस्य विवरणानावनमनुसंधीत्वरूपं विधेयं यत्पदाद्यावत्त्वं यावत्समभवेनैव क
विधानत्वादि सामानाधिकरण्यमनेन विधेयभानमावश्यकमिति तत्र तत्पदे वीप्सेति तद्रहस्यं । उदाहरण
नतरं पक्षधर्मतापदर्शनायापनयप्रयोगः । विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वव्यवस्थापनेनोदाहरण
न पवन्याप्यप्रयोगादनुमितिमाधकमननिरस्तं बोध्यं । उदाहरणापनयरूपव्यवधायमितिबोदुमनम
प्यसनः समपायामाकाक्षाक्रमेणाभिधानात्परिकल्प्य उपन्यासस्यावश्यकत्वात् । धूमादिमेव पद्यो
म्नतुधूमवत्वादितिमनुपाध्यर्थत्वात्तद्रूपत्ववधे मा[illegible]तत्वात् सत्प्रतिपक्षितत्वबोधनाय निगमन
प्रयोगः । न चबाधाभावस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाभावस्य वा हेतुत्वं । अनुमितिज्ञानस्य हेतुत्वमिति निर्मितज्ञ
धने नामु । [illegible]वगमस्तीति यत्र भवति तदभाववज्ञानसाध्यमिति नियमेन तज्ज्ञानस्य हेतुत्वात् नव घटा
भावज्ञानेघटप्रत्यक्षानुदयेनवापि घटाभावज्ञानस्यकारणत्वापत्तिरिति वाच्यं । परोक्षज्ञानेतादृशज्ञाने

न

ज्ञानाभाव

॥ ६९ ॥

इति येन मतेनेतयामतेऽत्र वह्निव्याप्यो धूमइत्येवोपनयस्य
तन्नु वह्निव्याप्यधूमवानयमितिमनुपोयार्थत्वात् ५

पक्षताभ्युपगमात् । अत्र केचित् । पक्षे साध्याबाधः । न तद्भावं सन्देहसाध्यवत्ताज्ञानमनुमितिहेतुः
[illegible] सिद्धसाधने पक्षे [illegible] प्रमाबाधफलं [illegible] भावज्ञानं विना पक्षे साध्याभिश्रयमेव भ
[illegible] सिद्धसाधननादेरस्याद्दितिपक्षगमसति यत्र भवति तत्र तद्भावज्ञानेसतिभवत्येवेति बाधाभावज्ञा
[illegible] बाधज्ञानानुदयेनबाधज्ञानप्रतिबन्धाभि [illegible] बाधितत्वान तद्विरोधनन्तु । नतु तज्ज्ञानस्य
[illegible] सत्वानि [illegible] वदन्ति । केचित्तु । अनुमितिप्रमायाः गुणानुरोधेन योग्यतावत् । सत्प्रतिपक्षसाध्या
[illegible] बाधितत्वज्ञानं [illegible] हेतुरित्याहुः । नतु तत्पूर्वविनिगमनेन [illegible] बाधितत्वादितिविरोधेन [illegible]
[illegible] वाक्यार्थ [illegible] प्रतिबन्ध [illegible] मानित्यस्यानुसारित्वेन प्रयोजनजिज्ञासा [illegible] बाधितत्वा
[illegible] न [illegible] समानतया [illegible] ते । न [illegible] लक्षण [illegible] चेमाननमवोपादिनोपितात्पर्यमनिरोहे
[illegible] न [illegible] तिवाक्यस्य [illegible] पर [illegible] अनुमानिकवा [illegible] माद्यमतात्व
[illegible] न [illegible] विनाविभाव्यते । तदा मा [illegible] निग्रहस्य मत्वानुसंधेय । किंचि [illegible]
[illegible] दिध्याय [illegible] मस्ति युक्ति । निवहवाक्य [illegible] । [illegible] किन [illegible] कितोपि
[illegible] रघुनाथ [illegible] ॥ ॥ ॥ ॥
इति श्रीदीधितिकृति [illegible] सिद्धान्त [illegible] अनुमान [illegible] । समाप्तः । शुभमस्तु ।
संवत् १८ [illegible] लिखितं [illegible] स्वहस्ते [illegible] । शुभमस्तु ॥ [illegible] ॥

॥न्यायसिद्धांतमंरीटीकातर्कप्रकाश॥

॥अनुमानखंडंसमाप्तम्॥शुभमस्तु॥

८०॥